

41
СТ
821(477)

СТ

0-54

МИКОЛА
ОЛІЙНИК

ЗЕРНА

**МИКОЛА
ОЛІЙНИК**

ЗЕРНА

РОМАН

КИЇВ • РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК • 1977

Твір присвячений людям хліборобської праці, вченим і трудівникам ланів. Значну увагу приділено також проблемі виховання підростаючого покоління в дусі любові до рідної землі, природи, нетерпимості до сло- живацтва та неробства.

Дія відбувається на дослідній пасінневій стапції в наші дні. Головний герой роману — вчений-селекціонер Максим Крищук. У дво- бої з противниками прогресивних методів впрощування високих врожаїв, пристосуван- цями та формалістами він відстоює велику правду радянського способу життя, самовід- дано плкає це тільки зерна врожаю, до- статку, а й зерна чесності, справедливості, гуманізму.

© Издательство «Радянський письменник», 1977 г.

ИБ № 483

Николай Яковлевич Олейник

ЗЕРНА

Р о м а н. Серия «Современный роман».

Издательство «Радянський письменник». (На ук- раїнском языке). Редактор *В. Г. Омелянчук*. Ху- дожник *В. В. Руденко*. Художній редактор *Д. О. Луконський*. Технічний редактор *О. К. Би- шенко*. Коректор *Л. П. Яблоуська*. Здано на ви- робництво 11. III 1977 р. Підписано до друку 17. VI 1977 р. Формат 84×108^{1/32}. Папір для гліб. друку. 6^{1/4} фіз.-друк. арк., 11,34 ум.-друк. арк., 11,92 обл.-вид. арк. БФ 33751. Тираж 65 000. Зам. № 312-7. Ціна в оправі 95 коп. «Радянський пи- сьменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Львів- ська книжкова фабрика «Атлас» республікансько- го виробничого об'єднання «Поліграфкишга» Держ- комвидаву УРСР. Львів, Зелена, 20.

1

Дзвінок пролунав аж надто різко. Цієї досвітньої пори його дзеленчання могло означати чийсь нежданий приїзд або якусь нагальність по службі, хоча ні того, ні іншого Крищуки не чекали. Друзі, що могли б зірватися в дорогу без попередження, давно переступили межу необачності, коли людина, перш ніж зробити крок, ретельно його не обдумає, а робота, принаймні звечора, й не пахла ніякими несподіванками. Та коли б навіть що й трапилось,— сам зараз фахівці компетентні, полагождать справу і турбувати його, директора, до ранку, до виходу на роботу, не стануть. Усе ж...

Крицдук неспіхом накинув халат, відчинив.

В отворі дверей, слабо освітлена коридорною лампочкою, виросла постать листоноші.

— Вибачайте, Максиме Никоновичу, вам телеграма,— притишеним голосом сказав низенький кульгавий чоло-

вік, що не раз уже таким чином турбував Крищука і тут, удома, і на роботі.

— Чого ж вибачати? Служба є служба, — заспокоїв його господар, недбало розписався в одержанні телеграфного повідомлення і аж тоді, не зачинаючи дверей, підсліпувато почав у нього вдивлятися.

— Ну, я пішов, — сказав листоноша, знаючи Крищуківу звичку читати телеграми в коридорі; щоправда, бувало, коли Максим Никонович, здогадуючись, про що йдеться в депеші, зовсім не розгортав її, а запрошував листоношу до кімнати, частував і розпитував про життя-буття...

Але те траплялося рідко й не з такої, як нині, нагоди. Тепер частування не буде.

Телеграма сповіщала... Чого б тільки Крищук не віддав, аби вона адресувалася не йому, аби раптом з'ясувалося, що поштові працівники переплутали адресу і надіслали цю вість помилково! Буває ж так у житті, то чом би й не з ним? Людей — траплялося — хоронили, оплакували, а вони потім з'являлися, повертались, ніби воскресли...

Укотре пробігав — тепер уже крізь окуляри — чіткі, наклеєні на бланку рядки, шукав у них якоїсь похибки, неточності, але все там було вивірено, розставлено по своїх місцях — дата, адреса, прізвище... Коли б усе в житті витримувалося в такій пунктуальності, подумалося Крищуківі, можливо, не було б тоді оцих телеграм, цих досвіткових тривог, од яких щемить серце, і прикрість не підстерігала б нас у житті.

— Ти вже не спиш? — зайшла, глянула на настінний годинник дружина. — Хтось дзвонив чи мені здалося?

— На жаль, дзвонив, — зітхнув він.

— Чому — на жаль? Що сталось, Максиме?

Мовчки подав телеграму. І поки дружина вчитувалася, нервово гортав листки перекидного календаря, шукав якихось своїх записів.

— Я знав, що це колись трапиться, — мовив збентежено.

— Але ж... нічого ще не відомо, ти даремно хвилюєшся, Масю.

— По-твоєму, коли посадять, тоді хвилюватися? — різкувато заперечив. — Треба негайно їхати. Подзвонив Порошаєві. Скажеш: терміново викликали. — Він почав

ханцем одягатися. — Хоча нічого критися, скажеш, як с, — додав. — Однак усі знатимуть, раз телеграма.

— Мало яка халепа може трапитися з хлопцем, — розважливо мовила дружина, та Крищук не чув її слів, ним оволоділа гостра занепокоєність, ніби там, куди збирався, давно і нетерпляче ждали його, не повідомляли тільки тому, що покладалися на власні сили. Можливо, так воно було й насправді, Крищук того не знав, і це ще більше бентежило, спонукало до негайної поїздки.

— Машиною поїдеш чи автобусом? — запитала дружина.

— Мабуть, машиною. Швидше. Заодно в міністерство загляну.

— Дорога слизька. Припізнишся — краще заночуй, не їдь поночі.

— Гаразд. Подивлюсь. — Уже на ходу поцілував її, завжди врівноважену, чуйну, як і належить учительці, і тихо причинив двері.

Надворі ще сутінилося, підморожувало. У верхів'ях старих осокорів вовтузилося невидиме гайвороння.

Крищук постояв хвилину, дослухаючись тремткої рапкової тиші, і подався до гаража. Вертка приземкувата «Волга» невдовзі винесла його на околицю Перетоків і, мов добрий застояний кінь, хутко набрала швидкість...

Години за дві показалося місто. Туманець трохи розвіявся, його ніби пригнітили, притисли до землі сонячні промені, що пробивалися десь з потойбіччя Дніпра, з-за стрімких печерських круч, і Крищук вимкнув підфарники. Він любив цю пору, любив спостерігати, як поволі світло перемагає темінь, як народжується день, ще один день життя; і милуватися столицею — саме звідси, від невеличкого села Чабани, що вихоплювалося до шляху кількома чепурними двориками, решту садиб заховавши за густими садами та гінкими тополями. Місто виникало поступово, поволі, щоразу якимось ніби вчисто. Спочатку воно ледь угадувалося легким поблиском бані головного лаврського дзвона, затим, наче в казці, з голубуватої мли впливали білі каравели висотних будинків, а вже потім, десь од перехрестя доріг перед виставкою, розкривало широкі обійми проспектів, бульварів, вулиць. Не раз, повертаючись із далеких — бувало й заморських — мандрів, Крищук бачив столицю з повітря, з висоти, і тоді ці життєво важливі артерії здавалися могутніми крилами, що

несли місто з його далекої, іще полянської давнини в Сьогодні, у Завтра.

Перший міліціонер, що трапився Крищуківі на околиці міста, мимоволі нагадав йому причину поїздки. Зникли нав'язні дорогою спомини, — гнітюче передчуття холодом обвіяло серце, стисло його щімкими обіймами.

«Подзвонити, чи що?» Він, здається, тільки тепер згадав про можливість таким чином покласти край невідомості і зупинився біля таксофона. Але звідти, куди намагався додзвонитись, йому відповідала сторожка між гудками тиша. «Всі пішли на фронт, — іронічно подумав Крищук. — Сам, певне, читає лекцію, вчить молоде покоління, а... — Він рідко, навіть подумки, називав ім'я тієї, кого щиро колись любив, з ким зв'язав було власну долю. — Втім, яке маю право ремствувати на неї? І він, і вона, і Василь — дорослі, можуть самі за себе постояти...» — Сів за кермо з твердим наміром їхати саме до неї на службу, зажадати цього разу рішучої, вирішальної розмови про сина. «Вирішальної! — кепкував уже з власного бажання. — Все давно вирішено, тобі лишасться тільки вічна бенгега і отакі телеграми...»

Бібколектор, де працювала вона, містився в затишному куточку, на Тополевій — вулиці справді примітній розкішними гінками тополями. Крищук добре знав цю вулицю, у кінці її, в тупичку, в невеликому котеджі під плакучими вербами, колись жив його гарний знайомий, Поет, у якого не раз випадало бувати, навіть пити чарку, — митець славився гостинністю та любов'ю до людей «од землі»; десяток років тому Поет помер, Крищук провів його в останню дорогу та відтоді й не завертав сюди — не було вже ані теплого вогника, ні вечірніх тихих розмов, ні лагідного живого слова Поета.

Поставивши машину, Крищук пройшовся туди-сюди тротуаром, розминаючи заляклі ноги, і рішуче, ніби попереду його чекали хтозна-які випробування, підступив до дверей.

У просторій, заваленій книжками кімнаті, здавалося, не було нікого; ніхто не озвався ані на стук дверей, ні на його, Крищуківі, кроки. Так тривало хвилину-півтори, Максим Никонович уже хотів було заявити про себе якимсь іншим чином, принаймні покашлюванням, коли з-за стелажів нечутно з'явилася юне, в халатику, з кісками дівча і ламким голосочком промовило:

— Вибачте, ви до кого?

Крищук внутрішньо усміхнувся отому вибаченню і якомога лагідніше, мимоволі підладжуючись під тон дівчини, сказав:

— Даруйте, я до Вікторії Борисівни. Вона є?

Дівчисько зміряло його поглядом, крутнуло голівкою, від чого кіски описали легенькі дуги, і аж по тому досить таки офіційно відповіло:

— Нема.

Очевидно, відповідь їй самій здалася неповною, бо дівчина одразу ж додала:

— Але вона скоро буде.

Крищук мимохіть глянув на годинника — бралось до десятої.

— Як довго це може тривати? Вона сьогодні була тут?

Їхня розмова, очевидно, привернула увагу, бо звідти, з-за стелажів, вийшла вже немолода, з високою короною каштанових кіс жінка — важко було зрозуміти: природне воно, те волосся, чи куплене десь у перукарні, — і так само лагідно запитала гостя, в якій справі, може, вони самі, без Вікторії Борисівни, зарадять їй.

Максим Никонович подумав, що, мабуть, саме сусідство книг, робота з ними накладають на людей відбиток лагідності та доброти.

— Вибачте, — сказав, — я... в особистій справі. Прорідом. Хотів би знати, чи довго доведеться чекати.

— Кіро, — звернулася старша до юнки, — ідіть працюйте. — І, коли та сховалася за стелажем, додала, довірливо глянувши Крищуківі в вічі: — У Вікторії Борисівни нещастя. З сином.

— Яке ж? — не стримався і аж надто бентежно запитав Крищук.

— Скільки вона з ним намучилась! — ніби не зважаючи на його запитання, вела далі жінка. — Скільки виручала його! А це знову...

— Що ж сталося?

Жінка вдруге зиркнула на нього, ніби зважаючи, можна звирятися цій людині чи ні, і зрештою мовила:

— Встряв у якусь бійку, і...

— І що? Можете ви толком сказати, що сталося? — погарячкував Крищук і тут же зрозумів недоречність свого тону, вибачився.

— Його забрали в міліцію, — вже сухувато відповіла йому.

— Але ж невідомо, що він там накоїв і хто, власне, винен, — ніби втішаючи і себе, і її, сказав Крищук.

— Відомо. Коли б це вперше... Батько в нього перідний, часинкові ніякої уваги, все на неї, на жінку. Бідна Вікторія Борисівна!

Максима Никоневича ніби жаром обсіпало.

— В якому він відділенні?

Співрозмовниця стонула плечима.

— Та ви заждіть, — пораяла. — Вона скоро буде. Або ж подзвонить. Чого їй там сидіти? Довідається та й назад, знову когось благодіти про допомогу... — Раптом, ніби щось збагнувши, вона одверто глянула на гостя і запитала: — А ви часом не в тій же справі? Вікторія Борисівна збиралася...

— Так, у тій самій, — кинув ніби аж з викликом. — Я Василів батько. Не вітчим, а батько.

— Зрозуміло, зрозуміло, — закивала, чомусь зрадівши, жінка. — Добре, що ви приїхали... Жаль, не запитала Вікторію Борисівну, яке відділення...

Крищук подякував, сказав, що навідається до машини і за кілька хвилин повернеться. Знав, що тепер, крізь вікна, за ним сочитимуть принаймні кілька пар цікавих очей, що кожен його крок за дверима ретельно реєструватиметься, аби потім, коли прийде вона, з усіма подробицями викласти — як він і що.

Надворі помітно потепліло, туман зник, під ногами плющило. Десь недалеко, у палісаднику, голосно співала синиця.

«Учора мені заспівала синиця... — силкувався і не міг пригадати подальших рядків колись десь чутого вірша. — Заспівала синиця...» У вірші, здається, йшлося про нерозділене кохання, і закінчувався він пам'ятними для Максима словами: «Про те, що довік буде сниться, учора мені заспівала синиця». От запало в думку, затаїлося — і нікуди не дінешся. Часто, бувало в найнесподіваніший момент, в найвідповідальнішу, здавалося б, мить, зрине, переплутає думки, збентежить душу, стисне і — зникне.

Не зогледівся, як вузенька стежечка вивела на тротуар, як повернув до заповітної Поетової домівки. Зупинився, вражений, тільки тоді, коли довге безлисте плакуче віття холодно торкнулося щік: «Що це я?» Пересилу-

ючи бажання зайти, рішуче повернув назад. А навздогінці не вгавала синиця. До одної долучилися друга й третя, і вже простір виповнювався йому не машинним, не вуличним гулом, а дзвінким співом синиці, весняним капотінням і ще чимось бентежно-щемним.

Вона приїхала години за півтори. Поки її не було, Крищук устиг поголитися і там же, біля перукарні, в кафе, стоячи з'їв сосиски та випив склянку слабого чаю.

Повертаючись, побачив у вікні заплакане обличчя, і це озлило його. «Пізно. Сльозами не допоможеш».

Так і сказав їй замість привітання. У кімнаті, як і досі, панувала тиша, і слова його, мабуть, пролунали досить різко, можливо, навіть жорстоко, бо, опанувавши хвилине замішання, Вікторія Борисівна спокійно, ніби вони вели цю розмову давно і ніколи не було між ними палахкотючих суперечок, мовила:

— Я давно знаю твою нещадність, Максиме. Не будь хоч зараз таким.

— А яким накажеш бути? Утішливим?.. Втішати тебе?.. Що з Василем? Де він?

— У міліції, на Печерську... Випили з нагоди зарплати і... за щось не помирилися.

— Так. Що далі?

— Кажуть — судом пахне.

Крищук пройшовся понад бар'єрчиком, що відділяв книгосховище од місця для відвідувачів.

— Ти його бачила?

— Не дозволили.

— Його давно слід було ізолювати од вас. Своєю поведінкою ви не виховували дитину, а потакали їй, псували.

Вікторія Борисівна, нічого не відповівши, зайшла тихим плачем. Крищук дивився на її густу сивину, що переплутала каштанові, колись розкішні коси, і нараз відчув, як у грудях ніби щось осіло, розтануло, — і в той же мент його озлоба, сердитість почали мовби вивітрюватися. Стало жаль цієї жінки. Її беззахисність — справжня чи вдавана — мимоволі викликала бажання заспокоїти, втішити, пообіцяти залагодити справу. Так було не раз: розчулений її сльозами, він беззастережно ставив на кін власні авторитет, ім'я, використовував знайомства, а потім розплачувався за те гірким каяттям.

Аби знову не опинитися в такому становищі — уже знав, що нікуди не дінеться, заради сина і цієї ось слізливої мами робитиме все від нього залежне, однак не хотілося виявляти цього одразу, — Крищук рвучко повернувся, ступив до дверей.

— Куди ж ти, Максиме?

Запитання прозвучало у край розпачливо. Крищук зупинився на півкроці, не обертаючись, кинув:

— Туди, куди завжди.

І вийшов. «От тобі й покався, — подумав з гіркою. — Знову слюзи, і знову моя делікатність. Прокляття! Коли ж цьому настане край? Доки спекулюватимуть мосю добротою?..»

Відчував, як ті заплакані очі стежать за ним у вікно, і це додавало ще більшої злості. Рвучко зачиняючи, хряпнув дверцятами, ніби зганяв на них злість, і, не вмикаючи могора, покотив під укіс.

Відділення міліції містилося в глухому, звивистому провулку, що мав ім'я одного з діячів давньої історії, останнім часом, проте, переінакшеному в назві чи то на Рибальський, чи то Мисливський. А що нове ще не встигло прижитися, Крищуківі довелося довгенько плутати, поки працівник автоінспекції зупинив його за якесь неістотне порушення і, розібравшись, скерував у потрібному напрямку.

До буденку з двома високими старими тополями і промовистим — на голубому тлі — написом при вході під'їхав упрілий. Чи тривале шукання, чи напруження, яким розпочався день, увігнали в піт, а вийшовши з машини, відчув потребу походити, охолонути, увійти в постійний свій ритм. Лишень тоді переступив поріг.

— Громадянине, заходьте! — почув нараз і зрозумів, що це стосується його, саме його, бо пікого ні в коридорі, де зупинився, розглядаючи таблички, ні за прочиненими дверима — туди, в глибину, здається, не було.

— Добрий день, — звично, ніби входив до аудиторії, привітався Максим Никонович.

Чоловік у погонах з малиноюю окантовкою і двома золотистими зірочками на такій же золотистій вузькій стрічці посередині не відповів, бо саме задзвонив телефон, а потім, коли телефонна розмова скінчилася, казати

«здрастуйте» чи «день добрий», мабуть, було б недоречним. Натомість, зиркнувши на відвідувача, ніби згадуючи та так і не пригадавши — хто він та в якій справі, черговий поцікавився:

— Ви за викликом?

Певне, на лиці відвідувача досить помітно значилися нерозуміння і подив, бо лейтенант, усміхнувшись очевидній людській нетямущості, пояснив:

— Вас викликали?

— Ні. Власне... я з приводу сина.

— А що з сином?

— Та у вас він... затриманий.

— Ви — батько?

— Так.

Здавалося, йому бракувало слів, кудись поділася його красномовність, що нею так захоплювалися колеги та слухачі публічних лекцій, — Крищук стояв напіврозгублений, обеззброєний, ніби справді — і надто! — чимось завинив і тепер ось має давати пояснення.

— Крищук?

— Так, — відповів Максим Никонович, і тут же йому збігло на думку, чому це лейтенант знає чи бодай здогадується, хто він, і, пересилиючи самого себе, запитав про те.

— Інтуїція, — усміхнувся лейтенант. — Синочок ваш тут... нахвалявся, погрожував іменем вашим.

Знову задзвонив телефон — їх було кілька на столику збоку, черговий взяв трубку, приймав якісь зведення, а Максимові Никоновичу та перерва в розмові здалася рятівною, він зібрався з духом і тепер готовий був... Втім, до чого він міг бути готовим! У його становищі залишалося одне: просити. Просити пом'якшення покари, принаймні побачення з Василем. З цього, мабуть, і треба почати.

— Даруйте, я можу з ним побачитись? — запитав, коли лейтенант скінчив розмову.

— Коли це вам приємно... Сержанте! — гукнув той кудись у глибину коридора. — Приведіть Крищука. — І повернувся до тої, попередньої, думки: — Якщо це щось дасть...

Максим Никонович внутрішньо напружився, серце йому забилося частіше, занило, ніби належало зустрітися це з сином, а з кимсь неприємним, підступним, вороже

до нього настроєним. Хоча ні, тоді б він тримався краще, зосереджено, впевнено, знаючи, що перед ним супротивник, людина іншого складу. А зараз був син, частинка його самого, вони мали зустрітися, сказати один одному... Що — сказати? Виляяти чи, може, втішити? Може, заспокоїти його, запевнити, що він зробить усе, все, аби тільки це було востаннє, останній випадок... Він і вчинив би так, не порахувався ні з чим, тільки б Василь схаменувся, взявся за розум.

Крищук так і не вирішив, з чого почати розмову з сином, тому, коли той став перед ним похнюплений, якийсь час мовчки дивився на хлопця, ніби розпізнавав, що ж у ньому його, крищуківське, а що вже привнесене іншими.

— Здрастуй, сину.

Ці болісні слова вирвалися якимось неждано, Крищук навіть подивувався їм, не повірив, що сам їх сказав, тому мовив удруге, уже твердіше. Василь не відповів, тільки якимось ніби стямився, оговтався, кров ударила йому в лице, і на мить воно зашарілося. Однак це була тільки мить, бо наступної юнак зухвало глянув і несподівано сказав:

— Я вже цілком дорослий, і виховувати мене пізно.

Максима Никоновича пересмикнуло, проте він стримався, не застогнав, не закричав — од болю, од ганьби, од безсилля. «У стосунках між батьками й дітьми часто трапляється, що останні, менші, беруть гору над старшими». Звідки це? Десь вичитане, чуте чи власне? Зрештою, яка різниця?!

— Людина, коли вона людина, виховується все життя, — сказав холодно.

— Тоді вважай, що я не людина... не гомо сапієнс, чи як там по-вашому, вченому?

— Дурні, крім усього, характерні ще й тим, що ніколи не визнають власної дурості, — відповів на те. — Отже, ти не зовсім безнадійний, коли сам говориш про свої вади. Але досить. Що сталося, чому ти сюди потрапив?

— Довго розповідати. — Василь пошукав гудзика, аби застібнутися, та марне, вони були обірвані. — Захочеш, попросиш протокол, там ясно мов на долоні.

— А ти розкажи, розкажи, — обізвався капітан, що саме зайшов до чергового й чув їхню розмову. — Ти ж нахвалявся батьковим іменем...

Василь мовчав.

— Як тобі не соромно, Василю?

— А що я такого зробив? Ну, вишили... Може ж людина вишити?

— Може. Та дивлячись коли, де і з ким. І як яким поведеться.

— Ніби я винен, що вони затіяли бійку.

— А де ж ти був? Там же, з ними. Отже, й винен разом з усіма.

— Ну й винен, і відповідатиму.

У синових словах почувся виклик, і Максим Никоневич не став розпалювати, по суті, нікому не потрібної суперечки. Зайшло ще кілька чоловік, їх відтіснили в куток, розмовляти в попередньому тоні не випадало, і вони стояли один перед одним, ніби на сповіді, тільки невідомо було, хто кого сповідує, — батько сина чи навпаки. Кришук-старший, що їхав сюди з твердим наміром будь-що вплинути на сина, присоромити його, з гіркотою зрозумів святу наївність власного наміру. Чим довше він стовбичив перед очима незнайомих людей, дихав застоєм, якогось специфічного запаху повітрям, зрештою, дивився на пом'ятого у хмільних походеньках, прииженого сина, — тим відчутнішою ставала для нього власна вина, провина, коли не сказати — ганьба. У чому вона полягала, він ще не знав, бо ніколи ж не зрікався сина, прагнув наставляти — бодай листами, через матір, отже, брати на себе цілком усього не міг. Отут, зараз, їх повинно бути двоє: він, Кришук, прізвище якого значиться в протоколі, і той, другий, що назвався, захотів бути батьком.

— Ти спеціально приїхав? — сумирно, ніби й не було між ними отого спалаху, запитав син. — Звідки ти довідався?

— Так, — поспішив схопитися за кинуту рятівну нитку Кришук. — Мати сповістила... Телеграмою.

— Завше вона поспішає. Утряслося б.

— Тебе судитимуть?

— За таке не судять, — усміхнувся син. — Ми нікого не вбили, ніщо не пошкодили. А що між собою почубились, то й помирилось. Вибачимось один перед одним і все.

— Якби то так, — не знаючи, що відповісти, мовив Кришук. — За хуліганство ніколи по голівці не гладили.

— Радянські закони добрі, не дадуть зобидити.

— Це коли людина раз оступилася, зрозуміла свою помилку.

— І раз, і вдруге...

— У тебе ж вкотре?

— Навіщо деталі?

— Для того, що вдруге чи втретє і спитають суворіше. За тим же законом.

— У крайньому разі, колектив візьме на поруки. Тепер це модно.

Розмова знову зайшла в тупик, здавалася вичерпаною.

— Ех, сину, сину, — зітхнув Крещук.

— Не називай мене так, — тремтливим голосом сказав Василь.

— А як? — сторопіло глянув на нього Максим Никоневич.

— Не називай... — Василь голос затремтів дужче. — Усі ви любите докоряти... повчати... І ти, й він. А того не знаєте... — Хлопець одвернувся, і Крещук помітив, як лице його побагровіло.

— Чого... не знаємо? — лагідно торкнувся синові руки, та той одсмикнув її, обома затулив обличчя. — Ти плачеш?

— Ні! — не відриваючи долонь, сказав Василь.

Однак він плакав. Це видно було і з його зсугленого постаті, і з того, як здригалися плечі. Крещукові хотілося обняти, пригорнути, утішити сина, ця раптова зміна настрою ще більше збила його з пантелику. Всього чекав — докорів, прохань, навіть грубощів, тільки не сліз...

— Наговорилися? — звернувся до Крещука лейтенант. У кімнаті знову спустіло, телефони мовчали, і він підійшов — з цікавості, обов'язку служби чи просто знічев'я... — Е-е! Та тут нюні...

— Ніяких нюнь, товаришу лейтенант, — суворо глянув на нього Крещук. — Звичайна чоловіча розмова.

— Пробачте, — вмить зорієнтувався і відступив черговий. — Однак пора закінчувати, ми не можемо... — Він так і не доказав, чого саме вони «не можуть», бо Максим Никоневич убивче глянув на нього, і позирк той не віщував нічого доброго.

А Василь плакав, уже не соромлячись, не криючись, лиш одвернувшись. Сльози ніколи не викликали у Крещука співчуття, він ненавидів їх разом з тими, хто пла-

кав, за виплатком, звичайно, дітей. Малим властиво таким чином виявляти свої невдоволення, болі, іншого засобу в них нема. А він, Василь, — дитина чи не дитина? Юнак, що міг би мати власну сім'ю, власних дітей... Доречні оці його сльози? Не з каюття вони, тим паче не усвідомлення провини спричинило їх, а скоріш почуття безсилля, зненависті, люті, можливо, й розчарування. Втім, хоч би які вони були, хоч би чим викликані, — нехтувати таким синовим станом не доводилось. А раптом цей невеличкий пролом у мурі, що ним обгородився хлопець, поширшає і через нього можна буде глянути в його душу, в її тайники, побачити те, що заважає їм одверто, чесно подивитися один одному в очі.

— Василю... заспокойся, сину, — торкнувся хлопчаго плеча і не відчув протесту, спротиву.

Василь обернувся і тихо, благально мовив:

— Забери мене звідси. Чуєш, забери, бо...

— Авжеж, авжеж, — поспішив запевнити Крищук. — Ось я зараз піду до начальника і...

— Зараз нічого не дасть, потім, коли все скінчиться.

— Гадаєш, обійдеться? — гарячково, нібито й не він пошійно заспокоював сина, — допитувався Крищук.

— Я не винен. Ніякої шкоди ми нікому не заподіяли.

— Гаразд, гаразд... — Від радості, що раптом залила його серце, Максим Никонович аж розгубився. — Поїдемо до нас, у Перетоки, роботи там вистачить... Я сьогодні ж поговорю з Хожасем... Так далі не можна...

Час минав, черговий знову нагадав, що пора кінчати, і вони розпрощалися. Максим Никонович поглядом провів сина довгим вузьким коридором — аж поки за ним не зачинилися двері, не гаркнув залізний засув. Той звук пострілом віддався в батьковій душі, змусив мимоволі здригнутись. І навіть потім, коли Крищук, розбитий, знесиленний, вийде і мляво опуститься на лавицю у затінку скверика, гамуватиме своє розладнане серце, він, той звук, час од часу кидатиме його то в жар, то в холод. «Ні, так далі не можна. Це злочин. Василь тут не винен. Винні я, Хожай... вона...»

Згадка про неї і все зв'язане з нею вирвала Крищука з полону тяжких роздумів, хоча й спонукала не до легших. Так бувало завжди, коли доля повертала його до минулого, — Максим Никонович закинав, ніщо інше його не цікавило, точніше, не могло пробитися крізь оте

осоружне чуття, і він або, кинувши все, мчав на чергову розмову, або днями безцільно блукав полями, аж поки вітри та співучі жайворонки не розносили смуту. Ні духмяного леготу, ні тим більше дзвінких тих пташин тепер не було — були тільки злість, невдоволення самим собою, жадання врешті-решт покласти всьому цьому край, то й випадало одне: іти, їхати, мчати туди і шматувати, рвати це роками плетене павутиння, що не скріплювало, а обплутувало і їх і його душу.

Зустрілись на кафедрі. Був полудень, заняття скінчилися, Хожай сидів у незвично порожній, виповненій лункою тишею аудиторії, переглядав свої записи. У нього стало правилом під час лекцій, лабораторних чи практичних занять нотувати окремі думки, спостереження, а в кінці дня перечитувати їх, відбирати найістотніше, що могло стати корисним у роботі.

Сьогодні його зацікавило міркування одного студента, який, розповідаючи про значення гербіцидів, несподівано провів паралель між хімічними добривами і — хто б подумав! — перелогами та парами; по-його виходило, що високі досягнення агрохімії, агрономічної науки взагалі — всього-на-всього модернізована, осучаснена й поставлена на вчену основу прадавня дядьківська практика відновлення родючості землі шляхом періодичного її відпочинку; мовляв, навіщо отруювати природу хімічними речовинами, коли за наших територіальних умов можна запровадити «відгул» ґрунтів, принаймні багатопільні сівозміни й мати зрештою той самий ефект.

Дивак! Начитався статей усіляких захисників природи, публіцистів та вчених, ладних заради збереження якогось там деревця чи й байраку поставити під сумнів урожайність наших полів. Того ж не тямить, що людство навіть року не могло б проіснувати без інтенсифікованого виробництва «сеге» (інколи, подумки, він вдавався до цього канцелярського терміна) продуктів, що, за свідченням екологів, майже половина населення Землі систематично недоїдає... Що було б, якби за такого стану країни — поставники хліба на рік-два вилучили з свого активу бодай третину земель?!

Хожай уявив того вихрастого — завше він якийсь розбурханий! — студента, переможно посміхнувся в коро-

тенькі, підстрижені вуса і подумки поставив йому «двійку». «Перш ніж теоретизувати, юначе, треба не один пуд солі з'їсти».

У двері постукали, чи, може, тільки здалося, бо не встиг Хожай мовити й слова, як відвідувач опинився біля столу.

— Ти, Максиме?! — збентежено, мовби його застукали на гарячому, запитав Хожай. — Мотаєшся, мов злий дух по Європі.

— Мушу мотатися, — не чекаючи запрошення, важко опустився на лаву Крищук.

— До речі,— похопився Хожай,— як би ти поставився до думки... — і захоплено почав розказувати про випадок, що трапився в нього на лекції.

Крищук утомлено ждав кінця його оповіді, зрештою не витримав.

— Я зовсім з іншого приводу, Гнате, — сказав, потираючи чоло. — Власне, ти першим мав би завести про це мову.

Хожай осікся. Якийсь час він потуплено дивився у стіл, спершись на нього тонкими, з голубими прожилками, нервовими пальцями, затим різко підвів голову.

— Про що я мав би повести мову? Чого ти від мене хочеш?

— Не я, Гнате. Мені од тебе не потрібно нічого. Ти знаєш, перед ким винен...

— Он воно що! — патетично вигукнув Хожай. — Зобов'язаний? Так знай: він уже дорослий, має атестат зрілості. Зрілості. Розумієш, що це таке? І відповідати за його вчинки я не збираюсь.

— Але поки ти батько...

— Не батько я йому! — зірвався Хожай. — Він сам не раз мені про це заявляв. Не батько!

— Та не кричи, бога ради, я не глухий. Отже, не зумів стати батьком. Захотів би — став. Іншого ж домігся.

— Докоряєш?

— Чом не докорити? Однак — ні. Що з воза впало, те пропало. Дитини шкода, вона не винна.

— Дитини, — скептично скривився Хожай. — Парубійко, якому за двадцять... Інші в його віці...

— У тім і річ, що інші. А йдеться про Василя, мого і твого сина, обом нам і думати.

У нього ще вистачало терпіння стримуватися, не говорити цій людині того, що він про неї думає, чого вона заслуговує.

— То що, однак, будемо робити, Гнате? Хлопець у скруті. Скільки б ми не галасували — не допоможе.

— Що хочете, — уже спокійніше мовив Хожай.

— Заплющувеш очі?

— З мене досить.

— Ти ще нічого й не мав. Карбованці, ото і все твоє виховання. Відгороджувався ними, як частоколом, і вважав, що чиниш велике благо.

— Ну, ти моїх благ не чіпай, як міг, так виховував. Поганому, у всякім разі, не вчив. Нині всі вони трохи звихнуті. Розбестили їх.

— Хто розбестив?

— Усі. Сім'я, школа...

— О! Це щось нове, — щиро здивувався Крищук. — Раніше такого не чув.

— Я давно переконаний, що наша система виховання надто м'яка, ліберальна. Ми не виховуємо, а вирощуємо, плекаємо, створюємо для цього якийсь мало не штучне середовище.

Крищук насторожився: в емоційно виголошеній тираді була доля правди. Йому самому не раз спадало на думку, що громадськість, у тому числі й він, справді нерідко грішить проти власної совісті, дбаючи мало не про ідеальні умови для молоді; мовляв, нам довелося сьорбнути лиха, нехай хоч діти порозкошують. Однак... чого він має дискутувати? Коли горить — про причини пожежі не сперечаються, а гасять. Необхідно вирішити головне: так чи ні? Буде Василь і надалі залишений сам на себе чи він, Крищук, візьме його під власну опіку і таким чином покладе край безкінечним оцим, часто пустопорожнім розмовам?

— А не здається тобі, — запитав усе ж таки, — що ти надто категоричний? Гадане видаєш за реальне? До такого інколи вдаються, аби власну вину перекласти на інших.

— Ні, не здається, — різко сказав Хожай. — Думай про мене, що хочеш, а ображати не смій. Перш ніж говорити про чийсь вину, згадай про власну. — Вузкий промінчик призахідного сонця пробився крізь шибки, ліг на його обличчя; Хожай рвучко відвернувся, світло падало

тепер йому на голову, тьмяно зблимувало на широкій горбкуватій лисині.

— Авжеж... — зітхнув Крищук, промірюючи поглядом і перетяту променем аудиторію, і нудне надвечір'я, і щось далеке, відоме тільки йому та ще, може, людині, яка була поруч, з якою дихав нині одним перестояним повітрям. — Тільки образати тебе не збирався. Так уже воно в нас виходить.

Хожай мовчав. «Та що, власне, говорити, коли все сказано, — подумалося Крищуківі. — Він пальцем не ворухне, це ясно, як божий день».

Двері прочинилися, жінка з відром і щіткою стала біля порога.

— Вибачте, думала — нікого нема.

— Ні-ні, заходьте! — зрадів її появі Хожай і почав складати папери. — Заходьте, заходьте.

Прибиральниця попростувала в кінець аудиторії, дівається було нікуди.

— То що? — ще раз, більше для годиться, запитав Крищук. — Так і розійдемося? Чи, може, по-доброму поладнаємо!

— Я вже сказав, — холодно відповів Хожай. — Сподіваюся, повторювати не треба?

— Ні. Дякую. Я все зрозумів... Отже, вважай, з цієї хвилини...

— Це ти з нею, з нею домовляйся, — не дав докінчити Хожай і, не попрощавшись, пішов; біля дверей, однак, зупинився, додав: — Та май на увазі: дитина, якою ти так печешся, вже не одна, у Василя наречена...

«Мерзотник!» — хотілося кинути йому вслід, але Крищук стримався — незручно перед сторонньою жінкою, та й не посмів би, не дозволила б власна гідність.

2

Після п'ятнадцятидогової відсидки з підмітанням вулиць та прибиранням дворів Василя викликав заступник начальника відділення, майор.

— То як? — запитав з ходу, навіть не відповівши на привітання. — Цього разу пронесло, — батько твій тут клопотав, та й товариші поручилися. Як далі?

Василь мовчав. «Значить, батько. Ходив, оббивав пороги. Упертий старий!» Якесь незбагненне почуття —

радості, хвилювання, прикрості — виповнювало хлопцеву душу, не лишало в ній місця для іншого, що його намагався почути майор.

— Пограємося в мовчунів? — Майор одірвався від паперів, що досі не переставав гортати, підступив майже впритул. — Пакостити вміємо, а як до діла — за батькову спину? Герой!

З досвіду, хоча й невеликого, Василь знав: коли «начальник» пограє, тоном своїм, виглядом намагався вплинути, — значить, він добрий і справа твоя, вважай, виграна; злі «начальники» здебільшого мовчуни, діють спокійніше — цей же, бач, б'є на психіку. «Психолог! Певне, з учителів, бо й виправка так собі...»

— А я нікого не просив клопотати. — Василь зиркнув у націлені в нього очі, метнувся швидким поглядом, зупинивши його на власних, з облупленими носами черевиках.

— Та ти дивись в очі, дивись.

Щось таки було в тому топі, чому Василь не міг протиставити ні зухвальство своє, ані безпечність і що змусило його бодай ненадовго підкоритись наказові. Немолодий лисуватий чоловік у темно-синім костюмі з офіцерськими погонами дивився на нього з цікавістю. Дивно: у видивлянні його не помічалось ні зневаги, ні осуду. Натомість там, за зовнішньою суворістю, жевріли іскорки співчуття, розуміння, навіть... Хоча про яку теплоту могла бути мова тут, у міліції? З ним розмовляють як з правопорушником, і всі оті іскорки — плід уяви, бажане, а не справжнє.

— Не просив, — з притиском сказав майор. — Куди тобі — просити? Прохання — це майже визнання провини, а ти ж... святий! Що батькам сором, на виробництві чепа — то пусте. — Він одступив, навіщо переставив авторучку, що стриміла серед паперів.

— Та ніякий я не святий, товаришу майор, — Василь свідомо вдався до такого звертання.

— Това-а-ришу, — розтягуючи, ніби смакував це слово, повторив майор. — Не хотів би я мати такого товариша...

— Чому? — тепер уже відверто усміхався Василь. — З мене ще будуть люди.

— Тому, що ти ненадійний... товариш. Можеш підвести.

— Ми з вами незнайомі, от ви й судите упереджено, — заперечив Василь. — А я саме за товариство і постраждав.

— Дурне товариство, п'яне.

— Таке трапилось, кращого не знайшлося.

— Ну, досить, — обірвав майор. — Затям собі: твоя доля в твоїх руках. Як ти поведешся з нею, так і вона з тобою. Зараз тебе виручили друзі, добрі друзі, але може бути так, що й вони виявляться безсилі. Не хотів би я, щоб ти потрапив у таку ситуацію.

Лід офіційності скрес, хоч майор усе ще тримався сухо.

«А він чудовий мужик, цей психолог. У таких випадках, здається, належить дякувати...»

— Спасибі, — щиро мовив Василь.

— То все ж таки — як? — допевнявся майор. — Як далі? Зараз ти звідси вийдеш, — сказав він. — Мене цікавить: що ти насамперед робитимеш?

Василь знічено переступив з ноги на ногу.

— Сказати правду?

— Звичайно. Начистоту.

— Мене давно чекає дівчина, товаришу майор.

Відповідь вразила майора. Він міг сподіватися будь-якої, тільки не цієї.

— Що ж, — мовив неквапно. — Це добре, коли дівчина... Питань немає. Але гляди, більше до нас не потрапляй.

За ворітьми життя йшло своїм трибом. Неподалік мотузно дихав сталевими грудьми завод, виповнював довколишність тремтким, надокучливим гулом; навпроти, через дорогу, у глибині дворів сонно пересувалися над червонястою коробкою висотного будинку стріли баштових кранів; зовсім поруч, на трамвайній зупинці, юрмився люд... Наче нічого й не сталося, ніби він, Василь Крищук, водій автопідприємства номер такий-то, син рідного і нерідного батьків, колишній комсомолец — за прихильність до нешанованої тепер парубоцької вольниці і ще деяких вад наділшений не одною доганою, і прочая, і прочая, — ніби він не відбув оце п'ятнадцять діб, щойно не витримав чергової промивки мізків...

«Ах ви ж, любі мої, сякі-розтакі! Даремно ви байдужі до мене. Зверніть увагу — я ще ж хлопець ого-го!.. — Василь скептично глянув на подряпані свої черевики,

штани з видутими на колінах бульбами й розкішними плямами на холошах.— Не подобається мій гардероб? Айн момент».

— Грамадяночко, — звернувся до молодиці, що саме обходила його, — позичте, будь ласка, дві копійки, не пошкодуєте...

Жінка ступила вбік, навіть не глянувши на нього.

Отакої! А подзвонити ж він мусить.

— Слухай, керя, дай пару, дзвякнути ніяк.

Хлопчина, якого він зупинив, подлубався в кишенях і простягнув металевого карбованця.

Василь зневажливо глянув на нього.

— Пішов ти... За кого ти мене маш?

Юнак лякливо відсмикнув руку.

— Можна й чемніше, — сказав ображено.

— Звичайно, можна, — усміхнувся Василь. — Не сердься.

Бридке становище. Хоч повертайся до відділення... А подзвонити необхідно. Не прийде ж він отак-о додому, на ясні очі матері. Треба вибрати момент, коли її нема. Помитися, переодягнутись...

— Тисячу вибачень, мадам. У вас випадково...

— Ти чого пристаєш до людей? — спокійний голос міліціонера обірвав так гарно почату фразу. Василь оглянувся.

— Я?

— Хто ж іще? До одного, другого...

— Ах так! Вибачте, товаришу старшина.

— Щось мені знайоме твоє обличчя.

— Та я того... — зніяковів Василь. — Я звідти... тільки що.

— Звідки?

— Ну, од вас... з відділення.

— А-а, — полагіднішав, ніби зустрів знайомого, старшина. — Чому не йдеш додому, а тиняєшся?

— Подзвонити треба, товаришу старшина.

Міліціонер дістав пузатенького гаманця, знайшов там і дав Василеві дві копійки.

— На, дзвони. І щоб духу твого тут не було.

— Єсть, товаришу старшина!

— Тільки без фокусів.

— Ясно. Спасибі.

-- Давай, давай...

Воли розійшлися, Василь заскочив до найближчої будки, набрав помер і, з радістю вислухавши кілька протяжних гудків, рвучко почевив трубку.

— Як же тобі не соромно? Ти ж обіцяв...

Засльозені й від того ще ясніші оченята осудливо дивилися на Василя.

Дивина! Чи він справді такий уже пройдисвіт, що всі вважають за обов'язок його повчати? Чи не занадто? Коли людині весь час твердити, що вона свиня, — захрюкати можна.

— От що, мала: свої обіцянки я пам'ятаю.

— Не мала я тобі, не мала! Просто дурна, вірю тобі... твоїм словам...

— Ну, повело... Коли б не віра, то й говорити ні про що. — Сильною, грубуватою рукою Василь злегка пригорнув дівчину. — А хочеш, скажу тобі щось?

Оченята благально, очікуюче зиркнули знизу.

— Усі ці дні, там, я думав про тебе. Чому ти ні разу не прийшла?

— Соромилась. Мені було соромно. Я тільки плакала...

— Очі в тебе на мокрому місці.

— На мокрому. А правда — думав? Що ж ти про мене думав?

— Тобі вже як мед, то й ложкою. Досить, що думав. Майор питає: що будеш робити, як вийдеш, куди подаєся? А я йому: товаришу майор, мене чекає... дівчина.

— Так і сказав?

— Авжеж! Ну — він мені — коли дівчина, питань нема.

Вони стояли під крилатою плакучою вербою, що вже густо бралася бростю, пахла весною. Розчулена Василевими словами, дівчина піби й забула недавню образу, прикрість, довірливо горнулася до нього.

— Жаль мені тебе, Васильку.

— Мене? Жаль? — дивувався він. — Людину поважати треба, а не жаліти. Людина — це звучить гордо.

— Знаю, знаю, — усміхнулася йому. — А тільки негарзд якось виходить. Вчитися ти не пішов...

— Ти даєш! Одржати диплом і заробляти вісімдесят керебе в місяць? Нема дурних. Світила з мене не вийде, а так... аби мати палітурочки.

— Хіба справа тільки в карбованцях? Людина нашого часу...

— Що ти в ній тямшиш, у тій людині нашого часу! — обізвав її. — Сучасна людина! Подумаєш — цяця!

— Не цяця, а творець, — гаряче заперечила. — Розумієш: тво-рець. А щоб творити, треба володіти хоча б мінімумом знань, що їх виробило людство.

— Красенько дякую за нагадування, — засміявся Василь і раптом, ставши в позу, прорік: — О часи, о звичаї! Дівчина зустрічається з хлопцем і замість поцілунків, зітхань — нотації на тему «Сучасна людина».

— А ти не смійся.

— Буду сміятися!.. Як це в Лесі Українки! «Так! я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні...»

— Облиш, Василю, не святотатствуй. Сміятися ти можеш, але не забувай про свій обов'язок перед суспільством. І передо мною.

— Ти що ж, також суспільство?

— І я, і ти... Малюсінька частиночка, в ній перехрещується суспільство. Від того, які ми будемо, залежить його доля.

— Овва! Ти часом не перед сесією, не істмат готуєш?

— Ні, я комсомолка, живу цим завжди, до сесії і після сесії. Дивно, що тобі це байдуже.

— Тільки ні до чого тут байдужість, — посерйознішав Василь. — Чи не псуємо ми себе оцими неодмінними розмовами про високі матерії? За ними губиться просте, звичайне, без якого ніяке життя не життя. Не думай, що я такий собі і все інше мене не обходить.

— А я зовсім не думаю, Васильку, — поспішила запевнити. — Я вірю в тебе.

— Віриш, — скрушно повторив. — Може, мені, крім віри, потрібна звичайна... — Голос його злегка затремтів, юнак примовк.

— Що — потрібно? — очікуюче запитала вона.

— Нічого! — кинув різко. — Поцілуй мене.

Ніна з подивом глянула на хлопця, стала навшпиньки, гаряче поцілувала його в щоку. Василь підхопив її — легку, невагому, закружляв.

— Пусти... Пусти, навіжений.

Розпашілий, задиханий, він поставив її, все ще не випускаючи з рук.

— То я павіжений?

— Атож! — від запаморочення спираючись на нього, казала Ніна.

Тоді він узяв її на руки, поніс, мов дитину, алеєю.

— Хтось побачить, Василю.

— Ну і хай.

Алея була безлюдна, тільки синиця, перелітаючи з гілки на гілку, супроводжувала їх лунким, байдуже-одноманітним співом та десь у гущавині, вибиваючись з-під корчів, розбуджене весною, буркало джерело.

Тут, звичайно, нічого не змінилося. Анічогісінько! Те ж захаращене старими ламаними автомашинами та причепами подвір'я, ті самі калюжі з незворушною сиюватою плівкою од мастил, їдкий запах солярки, бензину, паленої гуми, ганчір'я...

Років два тому, як тільки поступив сюди, мати, провідавши його місце роботи, плакала, нарікала, благала знайти «щось інше», а він пішов сюди зумисне, всупереч усьому, насамперед, її і вітчимовому бажанню. Виклик? Так, виклик. Хотілося довести їм, що сам ладен собою розпорядитися, що він, син двох знаменитостей, — такий же, як десятки інших товаришів і ровесників.

Звісно, можна було знайти щось краще, влаштуватися комфортабельніше. На це й схилили його після провалу на екзаменах... Але чим він кращий?! Має ж хтось працювати отут, в цьому господарстві. То чому не він? Якщо пізнавати життя — то з самих його азів, не з затишних кімнат, а на вітрах... Щоб дуло, рвало, кидало, мов космонавтів на тренуванні. Тільки тоді зможеш твердо стояти на землі, коли виробиш в собі здатність до опору.

...Насамперед має зайти до начальника, заявити про своє повернення і — це вже безсумнівно — переключити чергове «вливання». Люблять у них проробляти! У кабінетах, на зборах, нарадах... Найменшої нагоди не минуть. Гадають, інакше не можна, без того й робота не робота... Ну й хай! Аби тільки...

Василь піднімався вузькими, вищербленими од постійної гупотні сходами, обдумував, як йому краще повестися, аби швидше одбуту неприємну розмову.

— Аа-а, Кришук! — нараз почув зверху. — Давай, давай. Ми тут за тебе знаєш як воювали!

Федір Стецюра, секретар комсомольської організації, стояв, ніби чекаючи його, на сходовому майданчику.

— А тобі нічого було воювати, — відповів Кришук.

— Ну як же?! — Стецюра почав розповідати, скільки справді довелось їм потратити зусиль, аби взяти його на поруки. — Розумієш: ми їм одне, а вони — винен, устряв у бійку, не перший випадок. Формалісти!

— Ніякі вони не формалісти, Федю. Люди на своєму місці.

— О-о! Чудово. Ти зрештою усвідомив... Молодець.

— Молодець за возом бігає. Начальник у себе?

— У себе, в себе... Ти даремно так, Василю.

— Зачекай, потім розберемося. Хочеш — пішли до начальника.

Стецюра трохи зам'явся, кивнув на папери, що тримав, — мовляв, ніколи, справи.

Робочий день давно розпочався, тому в приймальні — вузьенькій, в одне вікно, продовгуватій кімнатці, де завше товклося кілька одвідувачів, було безлюдно.

— Салют, Зінулечко! — Привітання стосувалося немолодої вже, розповнілої жінки, що сиділа за друкарською машинкою. — Сам приймає? Як у нього сьогодні... з настроєм?

— Іди вже, йди, — не відповівши на вітання, сказала секретарка. — Нещастя ти наше.

Кришук усміхнувся, моргнув Стецюрі й злегка прочинив двері до кабінету начальника.

— Можна?

Якесь невезіння з самого ранку, всі такі заклопотані, зайняті. І цей чомусь мовчить, уткнувся в папери — ніби вуха йому позакладало.

— Та заходь, — підштовхнув Василя Стецюра.

Вони протиснулись, Кришук — уже без попереднього запалу — привітався, а що начальник, не піднімаючи голови, злегка кивнув і машинально вказав на стільці, що до нудоти рівною шеренгою вишикувалися попід стіною.

Минула мить, друга, ніщо в їхніх взаєминах не мінялося, ніхто на присутність їхню не зважав, і Василь почав було думати, що, певне, в тому й полягає характер начальника, аби одразу, ще до розмови, отак-от нагнати на людину страх. А що балачка в них буде крута, — ніскільки не сумнівався. Поперло ж його! Хоч би розпитав,

що та як... Мабуть, треба каятись, усе брати на себе. Начальство любить, щоб перед ним визнавали вину.

— Так, я вас слухаю, — пролунало раптом од столу, і великі, з ледь підпухлими повіками очі глянули на відвідувачів.

— Крищук... от, Павле Гавриловичу, — кивнув на Василя Стецюра.

— Що — Крищук? — нерозуміюче запитав начальник.

— Прийшов, — збадьоріло доповів Василь.

— Звідки?

«Справді не знає чи розіграє?..»

— Звідти, — непевно, враз підупалим голосом сказав Крищук, — з відділення...

— Точніше, відділення бувають різні.

— З міліції...

— Ясно. А чому тиняєтесь? — запитав начальник відразу обох. — Чому не на робочому місці?

Краще б він лаяв, картав, ніж оце спокійне допитування.

— Ми думали... — спробував пояснити Стецюра.

— Що думали? — потвердішав на голосі начальник. — Думали з оркестром його зустрічати? Думали — мені робити нічого, тільки на нього, красунчика такого, милуватися? Дзвінки та материнські плачі вислуховувати?.. Думали! А що пляма на колективі, що план валиться — ви про те думали? — Начальник примовк, довго видивлявся на годинника, затим натиснув десь під столом кнопку, в приймальні пролунав дзвінок, і тої ж миті на порозі стала секретарка. — Зінаїдо Дмитрівно, — звернувся до неї, — оформіть наказом повернення Крищука і — другим пунктом — догану за спізнення на роботу.

Секретарка тихо вийшла, і вони певний час сиділи в мовчанні.

— Отак, для першого разу, — мовив зрештою начальник. — Запитання є? Нема. Тоді по місцях. Зайдеш, — це вже Крищуківі, — до начальника цеху, доповіси.

Оце вривав. Під саме дихало. Василь навіть опам'ятався не встиг, як опинивсь за дверима.

— Може, провести до цеху? — запитав його в коридорі Стецюра.

— Котись ти... — махнув Крищук. — Теж мені провідник...

У кінці березня подули теплі південні вітри, сніг швидко станув, полишивши, ніби на згадку, подекуди у виярках сивенькі клапті, над землею закучерявився легенький, ледь примітний туман.

Крищуківі нетерпеливилось. Зранку поладнавши нагальні справи, він нашвидку переодягався, взував високі мисливські гумові чоботи й розкислими, розбитими за зиму путівцями поспішав до ділянок. Там, на невеликих пронумерованих квадратах, вирішувалася доля започаткованого ними нового сорту, там, серед пропахлого талими водами роздолля, було зараз його робоче місце.

Керівникові всюди не встигнути, це розуміли всі, ніхто не став би йому дорікати — на ділянках постійно чапють наукові працівники, проте на власні очі не бачити того, чим снів, жив, що було змістом не тільки праці, діяльності, а існування в цілому, Максим Никонович не міг. Надто глибоко сиділо в ньому, не змаліло з роками і званнями ще в дитинстві набуте почуття близькості до землі, відповідальності перед нею й за неї, — воно тримало Крищука, визначало його стосунки з людьми, успіхи чи неуспіхи. І в цьому, зрештою, ранньому поселенні з весняним бездоріжжям так само вчувалися те тяжіння, той далекий, часом навіть незбагнений відголос, що врочистою мовою називають покликом предків.

...Машину заносило, кидало з вибоїни у вибоїну, Крищуківі ледве вдавалося скеровувати її в потрібному напрямку. «Захотілося тобі того поля — терпи». Він нарочито відвів новому своєму сортові найдальшу, природнішу, чи що, випрошену в сусіднього колгоспу ділянку, і тепер щоразу доводилось долати цю дорожню незручність.

Роз'їжджений вусебіч путівець вивів Крищука ген за містечко, за станційні будівлі, в царство ланів. Нічого тут ще не було примітного, що могло радувати око, та Максим Никонович навчився вгадувати ту майбутню святковість і щедротність полів з буденного. Погляд його одразу прикипів до озимини, що широким клином підступала до дороги, не втримався, зупинив машину, вийшов.

Яка ж благодать!

В обличчя дихнуло вільгістю — приємною, легкою, що буває тільки напровесні, у вухах задзвеніло від тиші.

Він навіть озирнувся, аби переконатися, що це не сон, дійсність, і мимоволі дитинно всміхнувся.

Земля лежала ще дрімотна, у легкім серпанку, що скрадав виднокола, вкрита зеленим плахтям озимини з посірілими, збляклими за зиму пасистими стягами вороної колись ріллі і невеликими — подекуди — озерцями, талої води; вдалині, пунктирно, вгадувалася лінія електропередач, а проворуч, ліворуч — скільки зір сягав — темніли лісові смуги. Перевите скупуватим, ще весняним променем, ніби підняте на голубих вітрилах простору, все це дихало, жило, співало органно-злагоджено, велично, зримо. За коротку мить, відколи стояв, те дихання виповнило і його, обізвалося в ньому, і Крищук — вкотре на віку! — відчув себе невід'ємною і водночас осібною, без якої можна обійтися, частиною цього могутнього органа.

Хто знає, що зробило його вченим, чия тут більша заслуга. Чи вчителів, професорів, академіків, чи отих зорепадних ночей, тихих світанків, роздолля того волошкового, що були його коліскою, вирієм, раєм — від першого і до... цього ось кроку. Він завдячний усім, хто щедро вділив йому своїх знань, та ніколи не забуде того, від природи, вічно почуватиме себе перед нею в боргу...

За кілька кроків, одділена ріденькою смугою жовтої акації та молоденьких кленочків, врунилася озимина. Пристоявши трохи, Крищук рішуче ступив на поле.

Ось вона, його праця! Плід багатьох років шукань, успіхів, суперечок. «Веселка»!.. Озима, морозостійка... «Таких пшениць історія рільництва досі...» Він вчасно отямився, бо не любив хвалитись, хоч слова оті, про історію — чого гріха таїти? — подобалися. Крищук запам'ятав їх з листа, звідки саме, од кого — вже не пригадає, бо подяк тих, офіційних і особистих, чимало. Писано давно і з приводу іншого, раннього сорту, однак згадувалося не без приємності.

Та й, відверто кажучи, слова правильні. Не тільки ж його стосуються. Разом з ним, поруч ідуть десятки вірних і самовідданих помічників. Учених, виробничників, практиків. Без них його досліди були б нереальні, а сорти оці, вимріяні, виплекані, здається, самим життям, певне, й досі не вийшли б за межі експерименту. Хіба не одна тривога непокоїла і його, Крищука, і хоч би оцього ж Багрія. Інші й сумнівалися, вичікували, були такі, що ставали супроти, трималися Хожасевого боку, а Багрій приходив,

просив — по пуду, по центнеру — насіння і на власні ризик і совість, потай од начальства, сів, ростив, плекав крищуківські сорти.

Рівним, густим вруном кущилась пшениця. Вона ледь позбавлялася легкої попелястої осуги, що полишали на ній сніги, тому подекуди здавалася сіруватою, не такою, як хотілося б Максимові Никоновичу. Він звик бачити її темно-зеленою, багатою на хлорофіл — отже, здоровою, од якої можна чекати справжнього врожаю. Розумів, що це тимчасове, що — коли не дощі — ранкові тумани, вітер очистять рослини і задихають вони всіма порами, підуть у ріст.

Ступив у глиб поля, як раптом майже з-під ніг випурхнув і тріпотливо, ніби підплигом, полетів жайвір. Крищук зупинився, стежачи за польотом пташки. Жайворонки пролетів над землею, а далі стрімко пішов угору. І тої ж миті, наче висотуючись із повітря, з перевитого сонцем весняного леготу, за ним потяглася співуча нитка. Нитка бриніла, дзвеніла і все довшала, довшала, аж поки там, на верхньому кінці її, не зникла — розчинилася в блакиті маленька тремтлива грудочка. І в міру того, як вона підносилась, підводилась голова Крищука, ширшала усмішка, яснішали очі. «Ізнов весна, знов жайворонки в полі...» — збігло на думку. Коли це було? Певне, літ п'ятнадцять тому. Поет приїхав у Перетоки, і вони удвох блукали доброго півдня... Жайворонки тоді — мов найнялися... «Це співає земля, Максиме,— сказав, пригадується, Поет.— Гарний матимеш урожай». А за тиждень він надіслав листа з цим віршем, присвячував його перетоцьким полям.

Спогад повернув Крищука до дійсності. Давно нема Поета, а є поля, жайворонки, мовлене ним у хвилини натхнення слово... Так було і так буде. Покоління приходитимуть і зникатимуть, земля ж — вічна. Вічні на ній провесни, світання і вечорова зоря... І пісня. Річ тільки в тому, який слід полишатимуть ті покоління, зостанеться він на землі чи заметуть його вітровії, підуть по нім люди чи, проклинаючи, шукатимуть іншого.

Крищук востаннє глянув у височінь, звідки все ще точилося малинове дзеленчання, і, вирвавши з розкислого ґрунту ноги, повернувся до машини.

...Ділянки були за виярком, за трирядною смугою дубків та берестів, що обіч добігала до шляху і зупинялася

пад самісінькими коліями. Крищук поминув зелений пруг і відразу опинився перед своїми «полями». Як і те, на котрім тільки-но слухав жайворонка, лежали дрімотні, в легкому голубуватому випарі. Тривога ворухнулася в серці. Чи все гаразд? Скільки років, узимку і влітку, поспішає отак, і щоразу в неспокої.

Зоставивши машину на узбіччі під шелестячими торішнім листом молоденькими нелічними, попростував полем. Невелике, віддалене, з двох боків захищене лісосмугою, воно мовби умисно було створене для дослідів. Хоч Крищук і не шукав якихось особливих умов, практикував на звичайних, наближених до масових, ґрунтах, — цього лану домагався, вбачав у ньому типову для майбутнього сорту основу. Чорнозем тут глибокий, хоча й малогумусний, що властиво нині більшості ґрунтів, одержати на ньому очікуваний урожай — означало перемогти. Перемогти скептицизм чи й одверту неприйнятливість, власну зневіру, що часом шкідливіша чужої неприязні, зрештою, оті відвічні тривогу і страх перед природою, залежність од її примх. Крищук так і нарік цей сорт — «переможна». Так він ось уже скільки літ значиться у зведеннях, інформаціях, статтях, що їх щедро плодять про нього швидкі на руку журналісти й письменники...

Споконвіку, одколи почали займатися хліборобством, — від першої одвойованої в природі латки землі й до сучасних ланів, — людина прагнула й прагне насущного. На цьому довгому, незмірно трудному, тернистому шляху її підстерігали засухи та вимерзання, градобій і водяна стихія, що неодмінно вели до голоду. Навчена гірким досвідом, вона силкувалася заpastися тим хлібом, одержати його більше, на допомогу собі винаходила машини, добрива... і знову терпіла. І знову терпить... І ось він, реалізуючи мрію далеких і близьких попередників, узявся, здавалося б, за нездійсненне: одержати сто центнерів з гектара. Попередні роки давали до дев'яноста, дехто радить зупинитись на цьому, закріпитися, а там, мовляв, буде видно, та він не з тих, хто зупиняється, він дав слово, слово вченого, комуніста, і має дотримати його. Тим паче, що, як це записано в останніх партійних рішеннях, немає нині завдання відповідальнішого й важливішого, ніж піднесення аграрного виробництва на сучасний рівень.

Крищук зупинився. Перед ним одна побіля одної стелилися три широкі смуги. Навіть звідси, зблизька, вони

здавалися однаковими, та око вченого зауважувало в них відмінність. Висіяна в різні строки — ранньої, середньої та пізньої осені — пшениця, хоч і закущилася, густоту покриву, довжину, ширину листя мала не скрізь однакову. Чомусь вигідно вирізнявся другий, прикінця жовтня, засів. І дебелисть рослин, і кольором він радував зір, вселяв надії. Що ж так благодатно на нього вплинуло? Максим Никонович почав розмірковувати і згадав: остання декада жовтня тішила теплими дощиками... Добре це чи погано? Для «веселки», інших сортів, що вийшли в серію, падо добре. А для цієї? Чи завше досить одержуватиме вона вологи?.. «Переможна», як вона мислиться, не повинна залежати від погоди, сталість високих урожаїв — характерна її ознака. Важливо мати незалежні, сухостійкі й морозостійкі сорти.

Остапня, третя, ділянка, на яку він потай найбільше надіявся, вражала квалістю рослин, рідким закущенням. Це свідчили і взяті узимку моноліти, проби, та Крищуківі не вірилось, власне, хотілося, до болю жадалося, аби саме тут було гаразд. Звідси новий сорт має стартувати в майбутнє. Не з отих, попередніх, ділянок, а звідси. Він відібрав сюди щонайкращі зерна і, хоч нарочито і сіяв у час несприятливий, бездощовий і холодний, — сподівається на успіх. *Contra spem spero*? Сподівання без надії? Але чи так уже це нереально? Хіба раніше давалося легше? Хіба не десятків років безнастанної праці коштували і «веселка», і «перетоцька», й «гагаринська»?..

Куйовдив слабенькі кущики, наче хотів розворушити їх, збудити від сплячки, вдихнути у них весняної сили, снаги, а вони хилилися, никли; тоді знайшов патику і нетерпляче заходився копати, аби побачити коріння, корінці, та земля не давалась, ще була мерзла, палиця тріскалась, і Крищук зрештою відкинув її. Невже знову доведеться починати з нуля? Невже не піднімуться, захиріють рослини і праця, надія виявляться марними?

М'яв ламкий торішній пирій на межах, обходив ділянку зусебіч, і серце бралось щемом. Згадував випадки з практики. Траплялося, що непоказні, хирляві сходи несподівано оживали й давали добрі результати, але таких випадків один-два. Та й поклататися на це можна було хіба що десь напочатку. Тепер — інше. Набути такого досвіду, мати під руками новітні надбання селекційної науки і сподіватися на щасливий випадок, збіг обставин —

принаймні легковажність. Нині потрібні певність, обгрунтованість, твердість. Мільярд пудів хліба щороку стає для республіки нормою, порушення якої, коли й припустиме, то тільки в бік збільшення. До цього йдеться. І «переможній» тут належить зіграти неабияку роль, нею цікавляться, на неї розраховують...

Ось і кінець ділянці, обійшов її майже довкола. Звичайно, рослини можна підживити, створити для них поліпшені умови, та важливо, щоб вони самі власними силами здолали немічність, виробили в собі потрібний природний імунітет. У цьому суть і нового сорту, і його, Крищуківського, методу. Отже... вичікування? Ждати щасного випадку, милості?..

Він зірвав мимохідь кілька хирлявих листочків і, затиснувши їх в кулаці, втомлено почвалав до машини. «Час усе-таки найкращий суддя. Рослини ж не загинули, а що гірше увійшли в зиму, так тому ж і причина — пізній посів...»

Уже збирався сідати у свій всюдихід, коли з вибалка вигулькнув такий же, як і в нього, темно-зеленого кольору «газик». Машина швидко наближалася, Крищук розгледів у ній Багрія, голову перетоцького колгоспу, і зупинився.

— Хай мені не сидиться, — хрипким басом гомонів голова, — а тобі чого отут місити болото? — Як і Крищук, він був у високих гумових чоботях, плащ-накидці, з-під якої, розстебнутий угорі, проглядав дублений кожух, у добрячій хутряній шапці; підійшов, потиснув руку — в тому потискові, у всій поведінці товариша Крищук відчув силу, упевненість, яких йому зараз, цієї хвилини, так бракувало.

— Знаєш чого, — відповів стримано.

— Дивлюся на тебе, Максиме, і часом дивно мені стає. Сидіти б тобі десь у столиці, хоч би й у самій академії, і горя не знати. На тебе б молилися там... А він топче багнюку, нишпорить по полях...

— Не святий я, Олександрє Васильовичу, щоб на мене молитися. Був би святим, давно дав би тобі «переможну». А так... — Дістав з кишені, розгорнув зів'ялі довгасті листочки.

— Не витримала? — цупкими короткими пальцями Багрій схопив один з них і тримав, начеб то була якась незвичайність.

— А ти кажеш — молилися б,— скрушно мовив Крищук.

— Чортвіть-що! — тільки й кинув Багрій.

Якийсь час обидва мовчки дивилися на зеленіючі смуги пшениці.

— І все ж...— обізвався Багрій.— Я вірю! Чуєш, Максиме? Вірю! Пам'ятаєш, як було з «перетоцькою»?

— Спасибі, Олександрє. Я все пам'ятаю. Якби не пам'ятав і не вірив, не стояли б ми тут... не місили грязюку.

— То я так, для жарту. Знаю, що не всидиш. Хоча справді міг би на когось звіритись, помічники в тебе головасті, кмітливі.

— Міг би,— погодився Крищук.— А тільки не можу. Тягне мене у степ, на поле. День не дихну ними, і вже мене давить, непутить.

— Звичка,— сказав Багрій.— Стільки літ при землі!

— Авжеж. Ото, як помру, неодмінно щоб пронесли мене цими полями.

— Чортвіть-що верзеш, Никоновичу,— притупнув Багрій.— Яка це тебе муха вкусила?

Незважаючи на нього, Крищук задумливо мовив:

— «Пустіть мене в поле плакати...» Знаєш, хто це написав?

— Та хто ж? Певне, твій Поет. Ти в нього, як парубок у дівчину, закоханий.

— Ні, не він. Але, спасибі, він мені прочитав ці слова. Написав їх іспанець Гарсія Лорка.

— Дивні люди, ці поети. Прості слова, а так закрутять, що за душу бере.

— Франкісти розстріляли його зовсім молодим,— ніби не чуючи Багрія, додав Крищук.

Вони стояли один проти одного — вищий, трохи сутулий Крищук і окоренкуватий, здавалося, на чверть у землі — Багрій.

Поруч, у глибоких водянистих коліях, байдужливо дримали залізні їхні коні, вітерець шелестів сухими кленовими сережками, а їм, по вінця душі заклопотаним, зайнятим, пропахлим весняною вільгістю, заболіло рантом прострелене серце юнака із Іспанії...

Крищук зиркнув на годинника.

— Почали ми з тобою, Олександрє Васильовичу, прозою, а закінчили лірикою. Що ж це, га? Тікаємо од самих

себе? Споминами та розчуленням прикриваємо власні огріхи?

— Як сказати,— не погоджувався Багрій.— Огріхи наші нікуди не подінуться, про них ще набалакаємось. А про це ми рідко отак-от, душевно говоримо. Максиме,— раптом звернувся,— чув я, ніби... того...— він примовк, і Кришук, вгадуючи його цікавість, невдоволено кинув:

— Та ти не петляй, мов той заєць, кажи вже, що сорочка на хвості принесла.

— ...Ніби Василь твій десь попався... на чомусь.

— Не десь, а вдома, у Києві,— відчеканив Кришук.— І не на чомусь, а з дурної голови, по п'янци.

Видно було, що йому ця розмова не до душі.

— Вибач, Максиме,— послішив зам'яти її Багрій,— не хотів завдавати тобі прикrostі, а... чортвіть-що! — Махнув рукою і надався до машини.

— Зачекай, — зупинив його Кришук. — Ніякої прикrostі. Може, мені з тобою з цього приводу ще говорити доведеться. Треба ж хлопця на ноги ставити. Соліфлюкція в нього вийшла, сказати б по-нашому, землеробському, сковзання. Як ґрунти, буває, зсуваються, так і він — утратив тверду основу. І ніякими пестицидами чи гербіцидами тут не зарадиш, потрібне живе слово...

— Потрібен, Максиме, батіг, звичайний батіг, якого ми загубили в малих і великих клопотах. Ти знаєш, я не деспот якийсь, люди мене шанують, та буває... чортвіть-що виходить іншого разу, хочеться взяти лозину і так дати, аби до нових віників пам'яталося.

Кришуківі очі пойнялися ледь уловимим смішком, нагадалася недавня розмова з Хожаєм.

— І це не метод, Васильовичу,— сказав, уважно вислухавши Багрія,— хоча людство споконвіку ним послуговується. Ми творимо нашу, радянську науку виховання, маємо в цьому неабиякий набуток. Дядьківський батіг, якого нам з тобою довелося не раз скуштувати, давно зданий до музею, витягати його звідти нема потреби.

— Даремно,— збуджений розмовою, гаряче заперечив Багрій.— Тому й доводиться... і відбувається ота твоя соліфлюкція. Не думай, я проти рукоприкладства, та до чого ж, скажи, дійде?

— Чому ж дійде? Дійшло, Олександрє. Матросов, Косовий, Порик, Гагарін...

— Так то ж вилятки,— заперечив Багрій.

— Винятки,— хмикнув Крищук.— А цілина — випяток? БАМ, куди їдуть і їдуть тисячі молодих, так само випяток? Ні, чувш, тут ти мене голими руками не візьмеш. Це вже результати, наслідок і наших методів, і системи виховання в цілому. Ми виростили покоління, спроможне взяти і повести справу незгірше нас. Коли й трапляються винятки, то хіба що такі, про який ми з тобою заговорили.

— Ну, потрапив у колію,— махнув рукою Багрій.— Ти ж не на лекції.

— А життя — це, вважай, довга-предовга лекція. Людина весь вік вчиться, набирається досвіду.

— Так-от,— перебив його мову Багрій,— і Матросов з Гагаріним, і цілина, БАМ, домни, канали, шахти — все це прекрасно. Ми навчили молодь мобілізуватися на чесні діла. А мені, голові колгоспу, хліборобові з діда-прадіда, хочеться, аби вона не тікала з села, од землі, любила її, як оце ми з тобою, як наші батьки. Буденної, сказати б, любові бракує їй, от що.

Крищук замислився. Вдруге за порівняно короткий час доводиться йому вислуховувати емоційні монологи з приводу виховання. Один — Хожаїв, тепер цей. І хоч причини були неоднакові, висновок напрошувався спільний. А головне, що й він мимоволі згоджувався з ним, доходив його навіть незалежно від подібних розмов.

— Масш рацію, Олександрє,— мовив зрештою.— Хоча й частково.

— Чому ж частково?

— Та тому, що не можна бути рабом землі. Любити землю — зовсім не значить сидіти на ній, мов отой Калитка із п'єси Карпенка-Карого.

— Порівняв чортвіть-що,— хмикнув Багрій.— До чого тут Калитка із п'єси Карпенка-Карого?

— До того, що і земля, і ми на ній уже не ті. Не ті часи! Не кількість зайнятих у господарстві людей визначає нині його економіку, а продуктивність. То чого, питається в задачі, сидіти усім отим хлопцям та дівчатам на одному гектарі чи одній фермі, коли там може упоратися половина їх! Думав ти над цим? Певне, що мізкував,— сам же і відповів Крищук.— Бо інакше не бути б тобі за нинішніх часів панованим головою. А оскільки так, то повинен утямити: ростуть міста, нові райони освоємо — де робочої сили узяти?

— Задав ти мені арифметику, Максиме,— вдарив руками об поли Багрії.— За моє жито мене ж і бито. Ніби я проти міста чи тієї ж індустрії. Неробство та широкі кишені деяких громадян і громадяночок наших отут мені, у печінках, сидять. Але годі про це,— бачачи, що Кришук збирається заперечувати, рішуче сказав Багрії.— Зоставимо для іншого разу.— Він здмухнув із долоні зім'ятого листочка, запитав: — То, кажеш, нелади в тебе, не слухається «переможна»? Нумо, ходімо глянемо. Одна голова добре, а дві все-таки краще.— І, важко переставляючи застояні ноги, попростував до ділянок.

Максим Никонович якусь мить дивився на його збиту, окоренкувату постать, а потім подався слідом.

4

Тугий вузол проблем, що його намагався розв'язати Максим Кришук, вився з маленьких, часом навіть непомітних ниточок, сплітався роками, десятиліттями. Іскравими, нелиночими стьожками всоталися в нього і рутвяні придеспянські стежини, і вузькі, запилюжені влітку сільські вулички з стійким бузиново-бузковим запахом, і заклечані молодим галуззям та цупким татарником зелені святки, і ряснозоряні у спалахах летючих зірок серпневі ночі.

Утім — були там і темні, смуткові пасма. Чорною биндою тремтить на мареві далеких Максимових споминів подія, що, певне, навіки увігналася в пам'ять.

Повз їхнє село, кілометрів за два, йшла залізниця. Життя невеликого, з одним-єдиним тупичком під старими осокорами, полустанка вабило хлопчаків, що юною своєю уявою бачили у тій розхитаній на потрісканих шпалах колійці вихід у незаний, утаємничений світ. Улітку, пасучи корівки, вони, зачувши гудок, припадали до рейок і з завмиранням слухали далекий, глухуватий гул сталі, що з наближенням переростав у грізне, жаске гримотіння. Стишуючи хід, потяг чмихав перед самісінькими очима хлопчаків, що ледь встигали відскочити, і замузаний, у засмальцьованім одязі машиніст, висунувшись з віконця, сварився на малих шибеників.

А їм цікаво було. Надто, коли йшли ешелони військові — з гарматами, кухнями, санітарними двоколками на

платформах і теплушками, вщент набитими людьми, кіпцями, спорядженням...

У світі лютувала війна, точились бої, однак то було десь далеко, а тут, у Придесенні, хмільно пахло чебрецевим привіллям, димками нічних пастуших вогнів, нагрітою за день стернею; те ж, страхітливе, коли й озивалося, то хіба журливим поскрипуванням стареньких вагонів, хрипливими голосами трьохрядок і хромок та ще сумом оповитих бинтами солдатів, що завжди чомусь питали на полустанку окропу.

Та одного разу...

Це сталося восени, після копання картопель і теплого бабиного літа. Надвечір Максимко з хлопцями «провели» ешелон, в якому серед інших було кілька вагонів з пораненими, і спокійно грали «в ножа», коли рантом спалахнула стрілянина.

Стріляли там, де щойно мав зупинитися потяг. Вороня, що завше вовтузилось у густім верхівіті, рантом злетіло над будівлями, людським гомоном, частим гвинтівочним пахканням, закружляло галасливою хмарою.

Хлопці насторожились: такого ще не чувано. Що б воно могло означати?..

Стояли, здивовано дивилися на жовтаві кучугури дерев, під якими ховався полустанок, вслухалися в незрозуміле, незбагненне, котрим зненацька обернулася завше звична їм тиша.

— Гайда подивимось.

Та не встигли ступити й кроку, як з-під осокорів, що оточували низенькі станційні будівлі, у поле сипонув люд.

— Поранені...

Перебинтована, як попало одягнена юрма розтікалась рівнинкою, ховалася поза кущами й копичками, у виямках, а слідом, підминаючи її, гарцовало з десяток вершників.

Вершники настигали пішаниць, хижо зблискували шаблі, і ті м'яко осідали на землю, на спашену чередою отаву.

— Ох ти ж!

Низенький, у довгуватій шинелі чоловік, одділившись од гурту, накульгуючи, пригинці, поміж худобою біг прямо на них. Ліва рука його була на перев'язі, а за плечима бовтався напівпорожній солдатський ранець.

— Дядьку, сюди! — гукнули хлопці.

Засапаний, з перекошеним обличчям чоловік мало не впав перед ними.

— Балдити...

— Тікайте туди, під місток. Ми скажемо — не бачили...

Виярком, спотикаючись, поранений побіг до містка, а вони метушливо почали зганяти і спрямовувати туди корів.

Напад тривав недовго. Розправившись з пораненими, банда зникла так само несподівано, як і з'явилася. На рівнинці залишилося десяток-півтора нерухомих тіл. Оддалік, у мовчанні, що раптом настало, вони здавалися поспулими жінцями або косарями, тільки біле, подекуди закривавлене плетиво бинтів свідчило про їхню нинішню непричетність до хліборобства.

— Синку, — тремтким, ще зляканим голосом звернувся до Максимка червоноармієць, коли все стихло, — мені б переждати десь...

— Підемо до нас, — не роздумуючи, сказав Максим. — Переночуєте... Ви з фронту, дядю? — не втерпів.

— З фронту, синку, з фронту. А хто у вас дома?

— Батько, мати.

Хлопці попаски наvertsали череду до села, поранений шкандибав ззаду, час од часу оглядаючись на полустанок.

Увечері, сьорбаючи гарячий куліш, червоноармієць розповідав про невідомих Максимкові Щорса й Боженка, бої під Житомиром, де його й стукнуло осколком.

Говорили допізна, Максимко сидів, не зімкнувши повік, йому раптом ніби переінакшився світ, навалився на нього усім громадям. Наостанок червоноармієць дістав з ранця, поклав на столі невелику полотняну торбинку.

— Отут, Никоне, — звертався до батька, — пшениця. Кажуть, до ста пудів на гектарі дає. Під Вінницею у панському маєтку дістав. Візьми її, бо хто знає, чи доберуся до своєї Орловщини, закінчиться оця веремія — посієш. Буду живий — приїду, і мені взичиш.

Батько віднікувавсь, казав — врем'я таке ненадійне, банди шастають, хто його зна, як з тим хлібом, однак насіння узяв, поклав на торбину руку, підсунув до грудей.

— Побачимо. А коли того — справді навідайтесь.

Незабаром почали укладатися спати, Максимко заснує, ледь торкнувшись подушки, а як прокинувся вранці, —

не було ні червоноармійця, ні батька. «Пішли до побитих,— сказала мати і, помітивши, що хлопець рихтується й собі туди ж, додала: — А ти не ходи, ще присниться».

Проте Максимко побіг. При полустанку, у полі, вже засипали могилу, вивершували та обкладали дерном.

Червоноармійця там не було, певне він сів на перший ранковий потяг, поїхав на далеку свою Орловщину. Максимко більше його не бачив, ніхто про нього й не згадував, тільки навесні, як сіяли яровину, батько одвів латку землі і сказав: «Для «солдатки»».

Все літо Максимко потай бігав дивитися на пшеницю — «солдатка» росла буйна та гожа, колоски мала чи не вдвоє більші звичайної. «Чудасія! — дивувався хлопець.— На одному полі росте, а диви ж ти: там — така, тут — ось яка...» Зривав по колоску «тієї» й «цієї», клав на долоню, милувався: «Це ж коли б усе поле такою засіяти...»

У жнива «солдатку» вижали, зв'язали в маленькі снопики, склали в полукіпок. Потім батько обмолотив її, зважив і крєкнув задоволено: «Гарного гостинця солдат привіз. Бог дасть, на той рік більше засіємо, а там, гляди, і все поле...» А взимку банди лютували, хліб одбирали, навесні голодовка прикинулась — пішла пшеничка, і сліду не лишилося...

Не раз наvertалось на гадку. І що більш оддалявся од нього, того випадку, дорослішав, то ясніше проступала його сутність. Хліб людині — не тільки щоденний кусень на столі, а щось вартніше, значно вартніше. У ньому, насущному, і міць її, благополуччя, і радість в хаті, й дитячий сміх. Навіть не врахувати всього, що входить у це поняття. Недарма-бо й одвічна за нього борня. І ті, що нагально, неждано полягли тоді під бандитськими шаблями, і солдат, що ніс її, пшеничку, додому, аби кинути в землю, зростити, й багато інших — усі вони віддали за хліб, за великий той хліб, найдорожче.

Йому, Крищуківі, не випало тоді платити за насущний подібною ціною. Він був малий. Його плата вимірювалася жаскими в куркульських спалахах і пострілах ночами, солоним, зовсім не дитячим потом на чужому полі і власній, батьківській, латці. Пізніш... втім, пізніше — то вже й була його, Максимова, доля у великому, корінному зламі, що настав після розрухи і що потім офіційно дістане назву соціалістичної перебудови.

Після штурму Зимового, Перекопу і Волочаївки це був черговий, не менший своєю значимістю наступ. Кришук ішов у ньому десь у другій чи й третій лаві, постать його серед тисяч, мільйонів інших не завше й примічалася, однак обійтися без нього, без них вже не могли. То була сила, щойно народжена, плоть від плоті революційна. На неї покладалися, їй довіряли майбутнє.

Спочатку це навіть не сприймалося: він, Максим, і революція. Яка його в тому роль? І хто він для історії? Пастушок, сільський парубчина. Та ось і на нього впав вибір. Чоловік, що розмовляв з ним у низенькому, приземкуватому будиночку, де містився райком комсомолу, сказав: «Нам потрібні спеціалісти, які вміли б ростити хліб». Він трохи накульгував, коли, втягуючи голову в плечі, ходив по кімнаті, голос його простуджено хрипів, але говорив переконливо, твердо. Не до курсантських, військових буднів схилив Крищука, не на Дніпрельстан чи Комсомольськ-на-Амурі агітував їхати, — вчитися плекати хліб, великий хліб... Тоді чи не вперше пригадався Максимові випадок з «солдаткою», засів у душу, і Кришук піддався тому потаємному чуттю, пішов на його поклик.

Сільськогосподарський технікум, куди невдовзі вступив, організовувався на базі панської економії. Єдине, чого тут було вдосталь, це металевий брукт, що мав подобу знаряддя, машин, коліс, можливо, і продуктивних, нині ж придатних хіба лише для унаочнення. Та вони, скубенти, як їх іронічно називали, ніколи й нічого кращого не бачивши, раділи й тому, сяк-так ладнали з нього сівалки, культиватори, жатки і орали, сіяли, косили. Не рекорди ставили, звісно, брали те, чим щедрила скупувата, спісніла од воєн земляка.

Чотири зими — уліті їх розпускали на канікули, щодень яких по вінця виповнювався нелегкою фізичною працею, — опановував Максим науку. Недогулював, недосипав, і вийшло так, що успіхів у тому досяг чи не найкращих, трохи навіть усупереч його бажанням безпосередньо віддатися виробництву — був посланий до вищої школи, до столичного міста. Тут і зустрів Кришук свою суджену, свою Віту, Вікторію. Це сталося на останньому, випускному курсі. Молодому спеціалістові, вченому, який весь час пропадав у лабораторіях та на дослідних ділянках, сподобалася тиха, сумирна студентка, з котрою

здибався там-таки, хоч бачив її й раніше. Вікторія ішла на курс пізніше, особливих захоплень наукою не виявляла, втім, вічно поглинутий справами, Максим цього ніби й не помічав, не надавав значення, йому імпонували увага дівчини, її спокійна, ненав'язлива лагідність. Знав, що вона не байдужа іншим, що дехто з хлопців біля неї упадає, та яке це мало значення, коли Вікторія й ого.

— Ти моя, і нікому я тебе не віддам,— рішуче сказав її одного разу.

— Ого! — лукаво всміхнулась дівчина, випрочуючись із невмілих обіймів.— Ви, товаришу Крищук, живете застарілими поняттями. «Моя»... «Нікому не віддам»... Ніби я — річ?

— Ні! — замахав руками.— Неправильно ти мене зрозуміла. Не річ, а... моя, моя і пічтя більше. Я люблю тебе.

Усміх зник з її лица.

— Отак відразу?

— Чому ж — відразу? Ми знайомі вже стільки років.

— Одними коридорами бігаємо.

— І коридорами, й стежками, дорогами...

Вікторія знала, що слова його ширі, їм не можна не вірити. Коли зважити все — його ставлення при зустрічах, цнотливість у поведінці, острах переступити межу чогось потаємного, тільки їм двом підвладного,— коли все це взяти до уваги, то він безсумнівно любить її і клятви тут зайві. Усе ж їй хотілося слухати, відчувати його хвилювання.

— Чого ж ти замовк?

— Що говорити? — зітхнув.— Не вмю я красиво говорити.

— Говори як умієш.

Вони стояли в сутіні розлогих кленів у найдальшій закутку старого ботанічного саду, довкола панувало царство дерев і пташок, що завше вабить безлюдям та прохолодою.

— То слухай: ось здам останній екзамен, одержу призначення і — гайда зі мною.

— Куди? — здивувалася вона.

— На край світу, в столицю, у глушину — яке це має значення? — Він цупко обхопив її розкуйовджену голову, цілував у чоло, в перенісся, у щоки.

— Навіжений,— легко відтрутила його.— Мені ж... мені ж іще вчитися рік.

— Дрібниця. Що таке рік? Мить проти вічності, яка перед нами.

— Овва! Щось ти дуже розмахнувся, Крищуче,— казала, поправляючи коси.

— Розмахнувся? — палко перепитував.— А я ось візьму та всім — всьому курсові, факультетові — розкажу... Нехай знають.

— Що знають?.. Дивак! На сміх себе виставиш.

Ніколи ні до того, ні після Максим не пам'ятає себе таким безрозсудно захопленим. Дивна річ: Вікторію він знає давно, кілька разів вони навіть зустрічалися, але щоб отак, щоб це викликало бурю в душі,— не було. Що ж стряслося? Що сталося?.. Невже й він, що оберігав себе від різних сторонніх впливів, оберігав, здавалося, для навчання, для науки, невже піддався підступному тому почуттю, що його називають коханням? «Отак відразу?» — міг повторити Вікторіїне запитання. І взагалі: що воно таке — любов? Спалахнуло, вибухнуло щось у тобі і, вважай, закохався? А коли ти не хочеш? Коли в тебе інші наміри, плани? Що тоді? Ламай, переінакшуй?.. Чого ж ти вартий в такому разі? Надумав підкрити природу, а тут не даси собі ради...

З певного часу Максим зрозумів, що, скільки б не бився над цим сакраментальним питанням, ні до чого певного не дійде. Найкращі уми віками намагаються проникнути в таїну кохання, збагнути його суть і — все на тому самому місці. Уми вмирають, проблема зостається, любов торжествує. З кожним поколінням нема їй ні впи-ну, ні втоми. Хтось назвав її вічним вогнем буття. І воістину. Скількох вона підняла, надихала, звеличувала і скільком коштувала благополуччя, життя?!

Утім, як там було в далекій чи близькій історії, Крищука цікавило менше всього. Він любив. Після тієї палкої розмови в саду час вимірювався тепер від зустрічі до зустрічі, від екзамену до екзамену. І коли одного дня Максим збагнув, що складати більше нічого, що вчора йому поставлено останню оцінку,— розчаровано глянув на світ і побачив у ньому, просто перед собою, темнуваті, в легкій поволоці Вікторіїні очі. Дівчина лукаво всміхалася, в розкуйовдженім каштановім волоссі її, ніби далекі, в туманній імлі зірчата, зблискували тополині пушинки. «Я піду за тобою,— молодим листом шепотіли уста.— Веди мене на край світу...»

Край світу виявився невеликим, загубленим серед степового привілля хутірцем з милозвучною назвою Перетоки, хоч насправді нічого переточного в нім не було, бо стояв на розлозі пагорбі, в розливах пшениць та житів; славився ж тим, що ось уже скільки літ, ще до революції, заснувалась на ньому і творила добрі діла насіннева науково-дослідна станція. Крицук тільки міг мріяти про таке призначення. Кращого місця для здійснення задуму годі було й шукати. Максим з'їздив у Перетоки і повернувся повен захоплення.

— Ти навіть не уявляєш, як там гарно, — розповідав Вікторії. — Степ, байраки і тиша, тиша... Кінець світу.

— А що я там робитиму? — цілком серйозно, зовсім не зважаючи на його тон, запитала Вікторія. — Ти днями чап'тимеш над своїми дослідями, а я? Двісті кілометрів од міста! Уявляю цю красу.

— Ти про що, Віто? — дивувався Максим. — Ти ж агроном, вчений агроном. Комсомолка. І боїшся землі, відстані? Та про це тільки мріяти треба. Подумай.

— Зовсім я не боюся. Тільки...

— Що тільки? Що?

— Тобі ж краще було б: колеги, бібліотеки, будь-коли консультації... А туди заїдеш — не так просто вивратись.

— Та нікуди мені вратися, — доводив Максим. — Земля, дослідні ділянки — ось що мені насамперед потрібно... Я тебе... не розумію, Віто.

— Дивний ти. Що ж тут не розуміти? Кожен шукає, де краще.

— То й шукай, — зоналу кинув Максим. — А я, дивак, думав...

Кілька тижнів вони не стрічалися, і Крицук зрозумів, що більше не може, що дівчина дорога йому, очевидно, він погарячкував, не поговорив з нею як слід, не порадився. Зустрівшись знову, перед від'їздом у Перетоки, Максим перший попросив пробачення, сказав, що чекає її, свою наречену, кохану... Вікторія так само велася по-іншому, калялась, що тоді говорила дурниці, не подумавши. Вона ніби переїнакшилась за цей час, подорослішала, не виставляла претензій, що так дратували Максима. У кожному разі, вони розпрощались, як і належить закоханим, з палкими обіймами та поцілунками, Максим поїхав цілком спокійний за своє щастя.

А невдовзі, у розпалі жнив, в середині липня, Вікторія, навіть не попередивши — ані в листах не писала, ні телеграмою не сповістила, — нагрянула у Перетоки. О, то були справді щасливі дні! Пора стояла чудова, яка може бути тільки в середині літа, тільки між степів і тільки для двох закоханих! Вони жили мов у казці, в сні, якому не було ні початку, ні краю... Маленька, десь у самім кінці, в закуті будинку, кімната, що її виділили молодому спеціалістові і що одним-єдиним віконцем виходила в тінистий парк, була для них найпишнішими хоромами, райським притулком, захистком від усього буденного. День і ніч тут вистоювали медвяні пахощі свіжої стерні, молодого жита, чебрецю, материнки і ще бозна-яких злаків і трав, що буяли довкола — на полях, пригірках, у вибалках.

З ранку до пізнього вечора, коли, втомлений, весь продохмянений, захмелілий од щастя, повертався з полів Максим, тут не вгавали зозулі, одуди, дятли, що, здавалося, заприсягнули веселити її, щедро дарувати роки, талан та здоров'я.

— Ех, і заживемо ми з тобою, Віто! — замріяно шепотів Максим.

За кілька місяців, одколи не бачились, він схуд, лопатки його помітно випирали з-під сорочки, зате засмаг на польових вітрах, подужчав, ув очах ніби побільшало голубизни. Вікторія пестила його густого, чорного, з присмаглими на сонці кінчиками чуба, що пах усіма можливими земними запахами, відчувала приплив якихось нових, невідомих досі жадань, чомусь боялася їх, щемких, незбагнених, але солодких... Невже вони обходять його? Невже оте, заради чого він тут опинився, вище її і його бажань?.. Але ж ні! Ні й ні!.. Тоді чому?.. Чому він такий?..

— Максиме, — мовила ненароком і злякалася власного голосу.

— Що, любя?

— Вибач, я так.

— Що ти хотіла сказати?

Вона зашарілася.

— Ну, — запитливо дивився на неї, — рахую до трьох...

Його настрій, довірлива усмішка розтопили її ніяковість, і Вікторія подолавши внутрішній трепет, мовила:

— Ти хотів би... мати... дитину?

Максим глянув на неї здивовано, напівсвідомо застєбнув на грудях сорочку.

— Так,— сказав, але то була не відповідь, скоріш звичайний, звичний у подібних випадках звук, що нічого не значив, бо одразу ж мовив: — Чому ти мене про це запитуєш? Усього свій час.

Вікторія засміялася.

— Злякався?

— Просто незвична розмова.

— Вибач. Дурне подумалось.

— Чому ж дурне? — заперечив.— Цілком природне. Тим паче, для двох молодих, закоханих, що прагнуть поєднати свої долі.

— Але ж всьому свій час... — задумливо повторила його слова.

Максим пригорнув її.

— Люба моя...

На початку навчального, останнього для Вікторії року вони одружилися. Стояв жовтень. Максим приїхав до міста, де вже зібралися його і Вікторії рідні, ошчасливлений подією, весь день дзвонив, скликав своїх недавніх однокашників, а ввечері, в затишному залі ресторану вони розпили традиційну пляшку шампанського, друзі кричали «гірко», здоровили, по-доброму заздрили Крищуківі, який, бачте, і науку осідлав, і дівчину неабияку, можна сказати, у них з-під носа поцупив.

Застолля скінчилося пізно, а що молоді не мали власного помешкання, їхати Максимові було пізно,— дівчата, Вітині подруги, надали в їхнє розпорядження кімнату в гуртожитку. Там, усе ще хмільна од весільної чари, а більше, мабуть, від зворушливості самої події, Вікторія прошепотіла Максимові, що вона... Але ні, ні, хай він не хвилюється, дитину їм ще, мабуть, рано, хай влаштується все з місцем, житлом, дисертацією...

Поїхав Крищук надвечір наступного дня, залишивши свою суджену в тій самій кімнатці з чотирма акуратно застеленими ліжками, де ще зовсім свіжо палахкотів величезний, на піввікна, букет із сальвій, жоржин, гладіолусів та пізніх троянд. Вікторія провела його до автобуса, обіймала, цілувала при всіх, від чого Максим червонів, говорила: «От візьму й не пущу... Не пущу, і все». Та їхати треба було, і Максим, заспокоюючи дружину незабарною зустріччю, з болем дивився на її засльозені

очі, на те, як Вікторія, навіть коли вони рушили, довго стояла, дивилася вслід маленькому скрипучому автобусу.

Зиму вони прожили в чеканні. Чеканні наступної зустрічі, звістки, листа. Вікторія готувалася до екзаменів, просиджувала в читалці, на консультаціях, а вечорами, аби не скучати, як і раніше, до заміжжя, бігала з дівчатами в театри й кіно. Тільки як поверталася, лягала в прогнуте давнє ліжко, де колись, одного разу, лежав і він, Максим, не могла змиритися з своєю самотністю, довго не засинала, потай, тамуючись, аби не збентежити подруг, плакала. Та надходила неділя — нетерплячий, рвйний приїздив Максим, і все ставало на свої місця, життя не здавалося таким безнадійно сумним, одиноким, як у будень. Максим привозив з собою запах простору, снігів, розповідав, що дисертація рухається — це буде трактат про перевагу соціалістичного методу господарювання у боротьбі за підвищення врожайності зернових, що їм — йому та його колегам — удалося знайти гібрид, який, здається, відповідатиме задумові, згадував якогось червоноармійця з неймовірно родючою пшеницею, шкодував, що так необачно тоді повелись з нею, адже можна було приберегти, приховати хоч жменьку. В тоні його, поведінці відчувалася сила, переконаність, впевненість, і Вікторія потай пишалася з того, дякувала долі за свого обранця. Нехай не красень, з лица води не пити, зате працьовитий, розумний. І любить. Відчувала, як за нею скучає, ловить її найменший порух, ладеп вдовольнити будь-яке її бажання, зробити все, навіть неможливе.

— Не горюй. Віто. Зосталася зима, півзими, а там...

Весь день, коли Максимові не треба було до бібліотеки чи ще куди, вони блукали містом, обходили магазини, книгарні, обідали в ресторані, а надвечір повертались втомлені, ледь ноги тягли.

— Дурні ми з тобою, Масю, — сміялась Вікторія, — бігаємо весь день, мов навіжені. От наступного разу...

Наступної неділі йшли до театру. Там ставили «В степах України», п'єсу нову, комедійну, близьку їм, сільським спеціалістам, по духові, потім знову ходили просто так.

— Мав розмову про тебе, — розповідав Максим. — Беруть з дорогою душею. Скоріше б літо, завезу тебе в свої Перетоки, будеш польовою царівною.

— Ой, Максиме,— зітхала,— коли те буде? Інколи хочеться кинути все і летіти до тебе.

— Уже недовго, залишилося менше. Я чекав тебе...

— Скільки? Ану скажи, признайся, коли помітив мене, полюбив.

— Здається, вічність. Ніби ми були завжди і завжди разом.

— А я тебе знаєш коли? Пригадуєш, був у нас крос, лижний похід на честь дня Червоної Армії? Пригадуєш?

— Так, років три тому.

— Позаторік. Нас застав у дорозі буран, ми відсиджувалися в якійсь лісовій хатищі, палили багаття, співали. Тільки ти не співав.

— І цим привернув твою увагу?

— Може, й цим, не знаю. Ти був тоді чи то сумний, чи заклопотаний.

— Тато в мене тої зими померли. Під старий Новий рік. Тоді минуло лише кілька тижнів, я ще був під враженням похоропу.

— Вибач, я не знала.

— За що ж вибачати?

— За те, що я тоді могла подумати... подумала...

— І що ж тоді подумала моя царівна, коли не таємниця?

— Що ти... відлюдько,— довірливо пригорнулася.

— Спасибі за відвертість.

— Я ж не зпала, Масю... Не сердься.

— За віщо ж сердитись? Я був для тебе чужий, далекий. Все правильно. Неправильно тільки, що людина — дорога, рідна тобі людина — вмирає.— Максим надовго змовкав, і тоді в уяві поставали ті сумні дні, коли прощався назавжди з батьком, проводжав його в останню дорогу.— З цим важко змиритися. Здається, щось вмирає в тобі самому, щось відвалюється і на тому місці виникає порожнеча, провалля... Але, даруй, не треба про це, досить,— спохлопався і переводив розмову на інше.

Якось вони мало не посперечалися з приводу фільму «Багага наречена». Вікторії картина сподобалась. Така симпатична комедія! Максим же критикував,— мовляв, штучно, надумано...

— Це ж кіно, Максиме. В кіно все повинно бути...

— Красиво, так? Тож-бо й кажуть: як у кіно. Воно, мовляв, усе витерпить.

Вікторія поступилася, зрозуміла, що їй не перекопати, не довести — втім, навіщо? Все добре, гаразд, це в них заговорила студентська звичка полемізувати. Вони чудово розуміють одне одного, і сперечатися нема аж ніякісіньких підстав. Максим, правда, в подібних випадках гарячкуватий, не терпить половинчатості, але то не біда, не вада, головне — вони разом, вона може тримати його за руку, під руку, заглядати йому у вічі, навіть... навіть, жартуючи, кинути за комір снігу. О-о, як він тоді сердиться! Ніби йому сипонули не іскристого рипучого снігу, а жару.

І як, збагнувши, що це вчинила вона, одразу м'якшає, починає й сам жартувати.

О, яке це щастя — відчувати поруч дужу, сильну, розумну людину. Знати, що вона твоя, а ти — її, що будь-якої хвилини можеш заговорити до неї, попросити щось і вона залюбки, з легким серцем, виконає твою волю. Яке чудове, дивовижно прекрасне життя! Існують десь двоє людей, зовсім одне одного не знають, а раптом зустрічаються, сходяться на все життя, навіки стають найближчими, найріднішими. Навіть важко збагнути. Випадковість? Ні. Природна закономірність? Так! Все в природі продумано, взаємозв'язано... Все? А те, що роблять Максим і його друзі, до чого кличе паука, до якої вона причастилася, служити якій збирається? Що ж це, похід проти природи? Замах на її закони, постійність, усталеність?

— Зовсім ні, Віто, — тлумачив Максим. — Як ти цього не розумієш? Ресурси, які природа ставить на службу людині, величезні, ба навіть незбагненні. Та, бач, людський рід зростає, збільшується непомірними темпами, і, щоб задовольнити його елементарним, тобто їжею, необхідно розумно видобувати ті запаси, шукати, де, в чому природа їх затаїла. Простіше кажучи: знайти основу, на якій би створювався достаток.

— Оце нам з тобою?..

— Еге ж. Хліб — основа основ. Хоч і кажуть — людина живе не хлібом єдиним, а таки хліб усьому голова.

— Страшно подумати.

— Страшно, коли його нема, хліба. Мільйони людей гинуть від недоїдання — от що жахливо. Систематичні засухи, вимерзання та інші кліматичні незлагоди

обходяться надто дорого. Важко уявити: людина народжується, щоб жити, вона щось робить і раптом повинна вмирати, бо їй нічого їсти.

— Ти віриш, що тобі... ну, всім нам, агрономам, селекціонерам, удасться виправити цю несправедливість? — запитувала Вікторія.

— Вірю, — не задумуючись відповідав. — Вірю, що наука знайде ключі до таємниць природи.

— Заздрю тобі, — зітхаючи казала.

— В чому?

— Ти такий переконаний, так твердо стоїш на своєму, а я...

— А ти? Хіба всі ці роки не переконали тебе в правильності обраного шляху?

— Переконали. Але, розумієш, Максиме... як би тобі пояснити? Ну, переконали, що це потрібно, однак... не відчуваю я в собі того, чим живеш ти. Покликання, чи що б то, не відчуваю.

— Дивно, — сказав одверто. — Але, здається, ти на себе наговорюєш, ти не така. Це настрої у тобі обізвався.

— Життя покаже, Максиме. Спасибі за віру, поступаюся виправдати її. З твоєю, звичайно, допомогою.

— І з твоєю. Що я тепер без тебе? Половинка, тільки удвох ми — ціле.

То були роки, насичені важливими внутрішніми і зовнішніми подіями. Перша у світі країна, успішно подолавши полишену їй старим устроєм економічну відсталість, сміливо виходила на рубежі, що визначали виняткову життєвість її суспільного робітничо-селянського ладу, правильність шляху, яким вела збратаний єдиною метою багатонаціональний народ партія комуністів... А поза тим — над світом згущалися хмари, в Європі пахло порохом димом. Зовсім незалежно од Вітиних бажань, Максимових захоплень і переконань. На весну 41-го, коли Вікторія приступала до складання останніх, державних уже екзаменів, а Кришук снів своїми дослідями, тремтів над кожною взятою під контроль рослиною, війна стала очевидною, хоч про це й мовчалося, принаймні в широких, до яких і належали Кришукі, колах. Шахтарі добували вугілля, гірники руду, сталевари варили сталь, хлібороби виходили в поле, вчені заглиблювалися в таїну атома, намагалися розщепити його, а від Заходу, з-над

Ельби та Рейну, повзла на Схід, на нашу землю, чорна тінь фашистської свастики.

У перших числах червня Максима несподівано викликали до військкомату. Оскільки весь день його не було, нищорив полями, повістку одержав (у чому й розписався) і вручив йому секретар. Це сталося пізнього вечора, а наступного ранку Кришук уже чекав прийому. За тиждень, протягом якого він ледве встиг уладнати власні справи та попрощатися з Вітою, був обмундирований, відправлений до таборів, де поспіхом формувалися підрозділи, частини, а ще за тиждень, коли над лісом, де вони дислокувалися, прогрімili перші громи, для молодшого політрука прозвучала бойова тривога.

5

Ну й житуха настала, трясця її мамі! У рейс не пускають, проштрафився, — замітай, підмітай, возися з сміттям. Ганьба! Скільки можна мордувати людину? І не поскаржишся. Бо кому скажитись і на кого? Все ніби правильно: провинився — спокутуй, узяли на поруки — слухайся. А на те ніхто не хоче зважити, що ти — особистість, особа, можна сказати, індивідуум і ставлення до тебе повинно бути ін-ди-ві-ду-альне. Хе, рівняйтесь на Шугая. Ударник компраці. А що Шугаєві? Йому аби справна машина, гарантований вантаж, відповідно — зарплата, преміальні... Ну, ще подяка в наказі з нагоди Першого травня чи Жовтневих свят. А далі? Робота, сім'я, раз на місяць профзбори. Ще може посидіти в родинному колі — фе, навіть звучить бридко: у колі! — випити ради свята чи дня народження позаторішньої наливки... Нудота! Задихнешся. Ні розмаху, ні глибини, ні висоти... Інша справа: повернувся з рейсу, здав машину, документацію і — гайда, з дороги чоловік повернувся! Один те, другий се — розмови, жарти... Гуляй душа без кунтуша! Чи й у кіно, в театр... А то — Шугай. Та на таких рівнятися — світ зодноманітніє, звужиться, не люди будуть, а стереотипи...

Василь саме кінчив прибирати цех, ставив мітлу, як почувлося:

— Салют, старик! Тебе що, на якір поставили?

В отворі дверей гиготали троє хлопців. Василь знав їх. Кілька разів, ще напочатку, на перших порах,

зустрічався з ними, грав у доміно, забивав «козла», після чого були неодмінні випивки — «біоміцин», тобто «біле міцне», «столове», навіть десь роздобутий «самограй». Пили тут же, на території, поки не накрили, не вліпили по догані. Йому, правда, Василеві, як новачкові, обійшлося попередженням.

— Чого накупився? — не відставали друзки.

— У мене, між іншим, є ім'я,— невдоволено сказав Василь.

— Бач! У нього — ім'я... Як же зволите величати?

— Коли в тебе коротка пам'ять,— недобре зиркнув Василь на худого, ніби надломленого в плечах парубійка, що завше був у них заводієм,— то можу нагадати.

— Ану-ну,— підійшов той.— То як?

Василь не зважав на нього, мив руки, витирав паклею.

— Годі вам,— бачачи, що справа набирає небажаного повороту, кипув котрийсь із компанії.— Пішли, нас ждуть.

— Ні, чого ж, нехай нагадає.

— Руки помив, не хочу бруднити,— відповів на те Кришук.

— Ти... з ким розмовляєш? Чи забув?

— Ні,— спокійно мовив Василь, в куточках уст його грала презирлива усмішка.— Не забув. А тобі і всім вам раджу мене забути.

— Не кип'ятись, старий,— примирливо кинув панарник.— Ми по-хорошому. Ми ще станемо тобі в пригоді.

— Котіться ви...— зле процідив Кришук.

— Навіщо шуміти, ша!

— Нічого мені боятися.

— Хто знає... «В нашій житни всякое бывает». Не заригаєш, старик. Ми пішли, але ми тут. Привіт, поливай вазончики. Ми ще з тобою клюкнемось.

Вони справді пішли. Василь дивився услід шукачам пригод і дивувався: чому він з ними так розмовляв? Адже вони мали підстави зайти, запросити його з собою... Коли ж він з ними ходив... Що, власне, як каже батя, сталося? Чи не занадто він з ними? Навіщо було загострювати? Ну, віджартувався б, знайшов якусь причину... Мало що в житті трапляється... «То й що, як трапляється? — запитав себе.— І коли трапиться — побіжиш до них?» Ні-ні, хотілося крикнути, однак стримався, патомість тихо, але твердо сказав собі: «Ні». І одразу ж пі-

ймав себе на тому, що клянеться не вперше, що були вже випадки, коли він обіцяв собі і їй, малій, Ніні,— не випивати, не встрявати в суперечки, які неодмінно при випивці чомусь переходять у бійку.

Обіцяв. І обіцяє. І свідомий своїх обіцянок. Та хіба випен, що подибуються отакі... Бач, так і ловлять. Гадають, що коли чоловік... ну, схибив, чого не буває, то його вже й за свого можна мати, в компанію тягнути. Ні! Хай і справді всяке в житті трапляється, але він, Василь Крищук, за себе постоїть. Він не ангел, ні, і п'ятнадцять діб не зробили з нього монаха, проте ціну собі знає і отак, за просто, на дешевинку не клоне.

Дома на Василя чекав сюрприз. Вітчим, Гнат Петрович Хожай, за вечерею урочисто повідомив, що домовився з керівництвом, аби його, Василя, прийняли на місяць до студентського табору. Табір на березі моря, всі умови для відпочинку. Та й середовище, вів далі вітчим, не те, що тут чи буде в іншому місці, куди б — треба ж відпустку використати — не поїхав... Певне, вони, вітчим і мати, вже про це говорили, вирішили і тепер подають йому на блюдці, на десерт, як велике содіяне благо. Вона, мати, красиво мовчить, тільки косить на нього очима, він, метр, у коротенькій піжамній курточці з позолоченими галунами, а ля гусар, і в золотому пенсне,— урочисто, ніби виголошує рішення приймальної комісії чи ще якоїсь важливої інстанції. Диваки! Вік доживають, а не розуміють, що всяке насилля над особою, хоч би якої форми йому надавали, є насилля. Перш ніж пропонувати щось людині — вибір фаху, черевики, костюм, путівку, треба вивчити її індивідуальні якості, уподобання, смаки. От вони вирішили відправити його до моря, в студентський колектив. Що до моря — гаразд, підходяще, але до чого студенти? У них свій розпорядок, режим, свої командири, а йому до вподоби незалежність. Не сидіння на одному місці, не гречані каші і підсолоджені компоти із концентратів, а рух, дія, пригоди.

— Чому ти мовчиш, Василю?

О, зараз почнеться! Ти нас не слухаєш, не поважаєш, не любиш, егоїст і те де і те ле. Мати без цього не може. Кожного дня клянись їй в любові, звітуй — де був, що робив, чим займався... А я вже дорослий!..

— Василю!

— Я не мовчу.

— Поглянь на нього: він не мовчить. Та ти що, на-сміхаєшся?

— Зовсім ні. А тільки між студентів не поїду.

— Ясно, — це вже він, вітчим. — Коли твоя ласка, скажи: як ти думаш провести відпустку? Нам не байдуже, що ти в цей час робитимеш.

— Не знаю.

— Він не знає! Знову обвішається торбинками, рюкзаками отими та валаднатиметься по річках, озерах.

— Хоч би й так. Що в цьому поганого?

— От, чув?

— Зачекай, Вікторіє. Поганого, Василю, нічого. Дивлячись з ким іти.

— Хлопці як хлопці, товариші.

— Зараз, після всього, тобі краще було б ізолюватися. Правильно мене зрозумій: є чинники, які впливають на людину незалежно від її волі. Старе товариство тягтима тебе до старого. — Хожай говорив спокійно, присьорбував гарячий — чаї він любить круті! — запашний чай. Василь слухав його, відколупував малюсінькими кусочками торт, що лежав на блюдечку, повагом піс до рота, запивав великими, спраглими ковтками.

Йому справді пекло. Інколи, як ось тепер, Василь розумів вітчима, розумів як людина, як чоловік чоловіка, і тоді на серці з'являвся дивний щем, хотілося сказати щось ласкаве, добре, та варто було поворухнутися, щоб виконати те бажання, глянути на нього, на них обох, — і все зникало, в'януло, никло, полишаючи нато-мість холодок відчуження. Розумів, що це несправедливо, тим паче стосовно людей, котрим зобов'язаний своїм благополуччям, однак вдіяти нічого не міг. Не можна ска-зати, що він таким був завжди, ні, в дитинстві, ранньому отроцтві Василько міцно тримався її і його рук, при-ймав щедрі дарунки, пізніше — гроші на дрібні витрати. Однак, підростаючи, відчував, як піднімається в його душі протест, бунт проти тих, що заради себе, власних уподобань знехтували ним, його дитинством, юністю. Спонтанку це проявлялося в капризах, непослухові і стосува-лося головним чином матері, та шізіш, потім...

Зрештою, чого він карається? Він доросла, самостійна людина. Суспільство його приймає? Так. Робота в нього є? Так. Друзі є? Є... Що ще потрібно людині буремного, як його називають поети, двадцятого віку? Неспokoю?

Так і цього не бракує. Слави? Ну, це поняття умовне, «слава тебе знайде», ніхто не знає, коли і де вона тебе настигне... Ага, він кличе ізольоватися, втекти від старого товариства. А хіба це має... І нагадалася сьогоднішня, зовсім іще свіжа в пам'яті зустріч, розмова, суперечка. Може, й справді в цьому є рація? Самоочищатися треба на свіжому повітрі...

Ще не знав, якої форми набере наступна його відпустка, що робитиме, відчув тільки легеньку на серці відлигу, можливо, нав'яну і його, Хожаєвими, словами.

— Гаразд, я подумаю,— поставив чашку, глянув на вітчима.— Тільки не до студентів. Щоб на мене не тикали пальцем, не зирили, мов на білу ворону.

— Воля твоя,— розвів руками Хожай і підвівся, як це робив завжди, коли вважав розмову закінченою. Сьогодні, однак, знайшов за необхідне додати: — Ми тобі не вороги, зла не бажаємо.

Він ще постояв хвилину, певне, чекаючи, що скаже Василь, але той мовчав, і Хожай, недбало кинувши на стіл зіжмакану серветку, якою щойно витирався, пішов до кабінету.

— Васильку, сину,— благально мовила Вікторія Борисівна, тільки-но зачинилися за чоловіком двері,— послухайся його... слухайся, він добра людина, хоче тобі добра... Бо до чого ж воно отак дійде?

Ах, мамо, мамо...— хотілося сказати Василеві,— нічого ти не тямити в сучасному вихованні. Звикла до старого як світ «слухайсь», «послухайся» і нічого більше. А ми ж на вершині двадцятого! Ми — свідки розщеплення атома, в наших жилах бісівська сила, наші погляди в космосі, в надрах, в тайзі... Одного лишень «слухайсь» тут мало, мізерно мало, тут треба — за Маяковським — «лівою, лівою, лівою!..» Щоб повітря, земля, щоб двигтіли, щоб...

Та він устав, мовчки ледь торкнувся її плеча і, не мовивши й слова, ніби, окрім нього, нікого тут не було, наче щойно й не ламалися списи через його неслухняність та непоступливість, пішов до своєї кімнати.

Добре, що двадцятий вік, окрім свободи і незалежності, гарантує ще й персональне, у вигляді кімнати, сховище, де в скрутну хвилину можна зникнути, замкнутися, відособитись.

Домашня Василева фортеця, звичайно, нічим не нагадувала середньовіччя, не було тут навіть тіні аскетизму чи ще чогось, що свідчило б про анахоретність її постояльця, — навпаки, все в ній дихало сучасністю, зрештою, непоганим смаком. Лакований паркет, яскравий шотландський плед на тахті, книжкові полиці, люстра, письмовий столик, гарний приймач... А що будинок стояв у зелені, серед дерев, — у відчинене вікно струмувало западне, на молодім листі настояне повітря, долітав ласкавий шепіт галуззя.

Не роздягаючись, не скидаючи взуття, Василь витягнувся на тахті, заклав руки за голову... Так, його хочуть ізолювати від поганого товариства, поганого впливу. Але де гарантія, що там, куди він поїде, не знайдуться нові друзьки, нові захоплення? Нема такої гарантії. Отже... отже, все залежить від нього — його волі, самодисципліни, контролю. Чи тут, чи будь-де — все залежатиме від нього самого, Василя, все — поведінка, вчинки, репутація в цілому.

А коли так, коли правда, що в кожній людині більше закладено позитивного, доброго, аніж злого, то невже він, якщо постає потреба бути хорошим, на рівні вимог життя, суспільства, — невже він не зможе бути таким? Невже не стачить у нього сили переламати себе, власну хіть, власний потяг до чогось, що потім кваліфікується як зло?

Дивна річ! Людина, володар, а, кажуть, інколи не може впоратися з власною персоною, водить вона, та персона, чоловіком, крутить на свій манір і так, буває, замордує, що зостається одна подоба, форма без будь-якого суспільно корисного змісту.

Чи й з ним щось подібне коїться? Не хотів же потрапляти в міліцію, а от потрапив, не хоче бути з тими подонками, вони ж липнуть до нього, мають претензію, бо колись дав привід. І тепер: їхати з тими студентами... А що, як махнути до старого, у Перетоки? От був би фірор! І тут і там. Вася Кришук, дитина міста, столичних вулиць, і раптом... Сміхота! Скажи — не повірять.

Думка збентежила, Василь навіть підвівся, підійшов до вікна. Ранні весняні сутінки вже ткали зеленкуваті сувої, запинали вікно, низьке, підперте гілками тополями небо. Такої цюри йому ніколи не сиділося, він завше

шукав приводу вийти, пірнути в поволі згасаючий людський і машинний гул, вдихнути терпкого леготу.

Василь поправив краватку і вже надався до дверей... як щось сіпнуло його, спиною, дорікнуло: «Знову? Тільки що картав себе, каявся, клявся, а тепер знову за своє?» Юнак зупинився, випустив ручку дверей, але не відходив од них. Ну, картався, клявся — то й що? Сидіти по тому крячкою? Нікуди не показуватись? Прикувати себе до столу, до книг? Кому потрібна ця жертва?.. Піти, звичайно, можна, а от не піти... Надто коли хочеться, нестерпно — як ось тепер — хочеться. Не піти, і все. Крапка. Замість блукання по вулиці — щось прочитати. Є ж он чудові книги. Хемінгуей, том четвертий — «По кому сумує дзвін». Пікантні сторіночки. Умів старий закрутити, знав толк... Замість блукання, сиріч гуляння — читати? Банально! Для школярів. Набридло!.. Щось придумати інше. Сучасний спосіб життя пропонує стільки цікавого! Варто лиш вийти за двері, пірнути в той вечір — і він підхопить, понесе тебе... Понести понесе, а куди? Може, знову в міліцію?..

Згадка про недавнє оддалася гіркотою у Василевій душі, і він, більше не роздумуючи й не полемізуючи сам із собою, відчинив двері, тихо, навшпиньки, аби не наразитися на материн докір, вислизнув.

6

Дощ пройшов дрібний, не-
сміливий, піби весна тільки пробувала свої зусилля, торувала шляхи на майбутнє, проте й він радував. За кілька днів береги й луки взяли густою, хоча й низенькою ще муравою, зазеленіли дерева, а на негіддях, на осонні, серед ламкого торішнього травостою рясно зацвіли кульбаби, гусячі лапки, перстач, мати-й-мачуха, горицвіт, подекуди, ледь помітні, заголубіли фіалки. Ще не зшалілий од літньої спеки вітерець хвилю за хвилею горнув тонкі пахощі, й на землю невидимою рікою плинув одвічний як світ дух життєтворення.

Кришук разом з секретарем партбюро Немерченком обходив знайоме до дрібниць господарство станції. Ще віддавна, з перших літ, узяв собі за правило раз на два тижні, в четвер, оглядати «володіння» і досі керувався ним, разом із заступником, попросту — завгоспом, зани-

кував у всі куточки та закутки, ніби там, в теплиці чи десь на фермі, крилося розв'язання головного, чому підпорядковані і служби, і люди, що не дає йому спокою, надто після тих пам'ятних оглядин ділянок.

Тулик, завгосп, колишній ротний старшина, що й після війни довго не міг розпрощатися з котелками, термосами, обмундируванням і добрий десяток років ходив у надстрокових, намагався всюди вселити армійський дух, вести діло по-статутному — точно і беззаперечно. Дещо йому вдавалося, і Максим Никонович, потай, у душі підкешковуючи над замашками свого помічника, не заперечував «нововведень», інколи навіть хвалив. Йому не могли не подобатися дисципліна, що її по-доброму, а бувало й з примусу домігся Тулик на підпорядкованих, як він висловлювався, об'єктах, лад на робочих місцях, чіткий розподіл обов'язків. Маючи постійний обхідний день, Тулик готувався до нього, мов до параду. Все підміталось, чистилось, посипалось пісочком, підбілювалось, а особовий склад, від завгоспа до найрядовішого, з'являвся охайним, у білих — кому належало — халатах, спецівках, комбінезонах. Сам Тулик приходив напрасований, виголений, їв очима начальство.

— Замучите людей, Прокопе Савелійовичу, — не втримався, зауважив Немерченко.

— Слухаю, товаришу секретар, — виструнчився Тулик. — Як, тоїсть, замучу?

— Теплінь надворі, а ви повдягали їх, наче...

— Е-е, — відлягло на душі у завгоспа, і він розплився в усмішці, — порядок є порядок. Чим армія сильна? Порядком, дисципліною, тоїсть. Який чоловік зверху, такий і в душі, вміє за собою доглянути, то й машині чи, приміром, худобі толк дасть.

— Ну, глядіть, — сказав усміхаючись секретар, — не переборщіть.

Кришук промовчав: що правда, то правда, між внутрішнім і зовнішнім світом людини має підтримуватись постійна рівновага, узгодженість. Скажи, що ти любиш, що ставиш над усе, і я скажу — хто ти.

Оглянули ферму — на станції трималося трохи корів, десятків зо два свиней, машинний парк, що складався з кількох вантажних автомобілів, тракторів, плугів та сівалок, і Максим Никонович навіть подумав про формальність оцих своїх обходів, марну трату часу, — адже

всі до них звикли, знають день, навіть години і, зрозуміло, відповідно готуються. «А в інші дні, поза обходами?.. Чи не замилюють очі показухою?..» Він хотів було й висловити свій сумнів, та згадав, як одного разу, давно. Тулик образився за це, кілька днів уникав зустрічі, і стримався, запитав натомість:

— Як ваші пошуки, Прокопе Савелійовичу? Нічого не чути?

— Нічого,— відповів Тулик і додав: — Наче у воду канув чоловік.

Ішлося про фронтового друга старшини, його незрозуміле зникнення вже наприкінці війни, в Курляндії, де їхня частина вела останні бої з оточеним ворожим угрупованням. Генка, товариш Тулика, полковий радист, зник під час невеликого вечірнього бою. Ніде не знайшли ні його — бодай убитого, ні рації... Після війни, коли газети почали друкувати листи рідних і близьких до тих, хто знав чи щось чув про загиблих, Тулик і собі звернувся до редакції з проханням допомогти йому розшукати товариша. Минуло, мабуть, добрий десяток літ і те, що Крищук, директор, вічно зайнята і заклопотана людина, не забув про це, раптом згадав, зворушило чоловіка.

— Бачили б ви його,— лише й мовив завгосп, бо за цей час, за ці роки стільки нарозповідав, що далекий, з Приуралля, удмурт отой, Гена, кожному став ніби своїм, близьким, мало не односельцем.

— Гарної людини завжди шкода,— сказав Немерченко,— друга — тим паче.

— Так,— задумливо мовив Максим Никонович.

Йому нараз пригадалися фронтові товариші, побратими, живі й мертві. Нагадалося, як гинули вони — вже в останні дні чи й години війни, і як це було для всіх боляче. Боляче і необхідно, бо іншого шляху до перемоги, окрім бою, поранення, смерті, не існувало. Належало йти, солдатам і командирам, йти вперед, а там, яка кому випадала доля...

У споминах, в задумі оцій, забувши навіть порадувати завгоспа, сказати про нового трактора «Беларусь», що дають їм, Максим Никонович розпрощався з Немерченком та завгоспом до вечора, до наради, яку він так само проводив цього дня, і стежкою, через гребельку, насипану позаторік у Сухій Балці, подався до адміністративного корпусу.

На невеликому асфальтованому майданчику під старим гіллястим кленом стояла незнайома (постійних своїх відвідувачів Крищук міг розрізнити по транспорту) «Волга». Номер її нічого Максимові Никоновичу не говорив, та й придивлятися особливо не став, мало кому забагнуло навідатись,— один просить насіння, другий поради, ще інший дисертацію ладить, захищатись готується, то, може, в опоненти гадає посватати. Краєм ока усе ж завважив, що машина не проста, не головинська якась, навіть не райкомівська, а, певне, «зверху». «На розвідку приїхали,— подумалось. — Їм так само не терпиться».

Передчуття не підвело. Одного з двох, що чекали в його кабінеті, Максим Никонович знав — то був секретар райкому Сторчак, а другий відрекомендувався інспектором держконтролю — прізвище, однак, назвав нерозбірливо.

— Чим зобов'язаний таким гостям? — запитав Сторчак, спитав Крищук.

— Все тим же, Максиме Никоновичу, — сказав секретар, — пшеницею, «переможною» своєю. Уряд цікавиться...

— Мабуть, коли настане час говорити про її остаточний варіант, ми з вами, Василю Семеновичу, не чекати мемо, поки до нас почнуть їздити, а самі відрепортуємо,— не дав йому докінчити Крищук.

— А звісно, звісно, — погодився той, — усе ж контроль є контроль. Можливо, якась потрібна підтримка.

— Спасибі, цього не бракує. На жаль, «переможна» поки що в тій стадії, коли ніякий колектив нічого з нею не вдіє. Потрібні дослідження.

— А от нам стало відомо, товаришу Крищук, дещо інше, — обізвався врешті інспектор.

— Що ж саме? — неприємно запитав Максим Никонович.

— Держконтроль має дані, що ви разом з товаришем Багрієм, без відома правління і вищих інстанцій, відвели новому сортові чималу ділянку найкращої колгоспної землі. Це правда?

«Ось вона, причина візиту», — невдоволено подумав Крищук. Можливо, коли б розмова відбувалася без Сторчака, Максим Никонович і відповів би належним чином, але секретаря він любив, їх єднала давня дружба, і ставити його зараз в незручне становище було б безтактно.

А так хотілося поговорити з манірним оцим молодиком. Показати йому, що й ми не ликом шиті, знаємо, що й до чого, що таке земля, чия вона і як з нею поводитись.

Однак питання поставлено, на нього належить відповідати. Вони — він і Багрій — нікого не збираються ошукати, ніде не схитрували і нічого не приховують. Досліди з «переможною» тривають, виведення її на поле, за межі селекційної станції, — один з експериментів. Можливо, перший у їхній практиці, досі не впроваджуваний, але ж не антинауковий, не антигромадський, як це, видно, комусь хочеться стракувати.

Він так і сказав, одмовившись, проте, від будь-яких письмових пояснень.

— Що ж, — скрушно зітхнув інспектор, даючи зрозуміти, що він глибоко опечалений фактом, — справа хазяйська. Відповідати доведеться вам.

— Свою вину, коли ви її доведете, на когось перекладати не збираюся.

— Тим краще, — невідомо чим вдовольнився інспектор: відмовою Крищука дати письмове пояснення чи його готовністю відповісти за власний вчинок. — Тим краще. Радив би, однак, не забувати, що в держави кожен гектар на обліку, на нього розраховують, з нього чекають віддачі, а ваше... м-м... зловживання...

— Навіщо так? — втрутився секретар. — Кілька гектарів, що їх колгосп одвів для нового сорту, не вплинуть на хлібний баланс.

— По-перше, — заперечив інспектор, — одвів не колгосп, а самочинно товариш Багрій, по-друге, баланс — поняття розтяжимо, хто як його розуміє.

— У нас розуміння одне, — намагався пояснити Сторчак. — З кожного гектара маємо одержати певну кількість хліба, молока, м'яса, це записано в зобов'язаннях, і, я певен, колгосп їх виконає. З урахуванням і цієї площі.

— Припустимо, — згодився гість, та тут же висунув нове: — А якби ще й з цієї площі зібрали? Адже вона дала б мінімально сотню центнерів зерна. Ви розумієте? Сто центнерів.

Формально він був правий, сперечатися з ним було даремне.

— Коли ж таким чи подібним чином розтринькуватимуть землю і в інших колгоспах, — вів далі інспектор,

переносючи вогонь уже на Сторчака, — а у вас їх близько двадцяти...

— Вісімнадцять, — механічно кинув секретар.

— От-от, вісімнадцять в середньому на тридцять... — Олівець швидко робив своє діло, аркушик паперу вміть заряснів цифрами, що вели до схожого на вирок знаменника. — Ну ось, — скінчивши вправу і радий з власної кмітливості, інспектор підсунув папірця Сторчакові, — цифра, як бачите, солідна.

Секретар усміхнувся, пройшовся побіля столу.

— Солідна. Та ось що я вам скажу — не ображайтеся тільки: рахувати ми так само навчилися, без олівця за стіл не сідаємо. Однак пам'ятаємо й те, що живий зв'язок з наукою обіцяє нам дещо більше, ніж масмо. Думаєте, Багрій такий уже простак, роздає землю кому забажеться? Ні. Відчув, чим це пахне, й пішов на зговор — так, так, не дивіться на мене осудливо, Максиме Никоновичу. Я не прибічник подібного, проте й шельмувати Багрія, вважаю, нема за що. Бо не погодься він сьогодні з Крищуком, не піди йому назустріч, — першості в запровадженні нового сорту йому б не бачити. А вони, як не є, сусіди, соромно було б. Та й ми, райком, по голівці за це не погладили б.

— Це ваша офіційна заява? — схопився інспектор.

— Коли хочете, офіційна.

У розмові наспіла пауза, всім, принаймні господарям, стало незручно перед прибульцем, і Максим Никонович, відчуваючи і свою вину, сказав:

— А власне, товариші, чого ми сперечаємось? Валіть усе на мене. Мовляв, захопив, змусив голову колгоспу... Вчений! Авторитет! Куди в дідька подінешся?

Тут уже розсміявся й інспектор. Той усміх, здавалося, відсунув в його душі якусь заслінку, крізь неї проглянуло інше, буденне лице, що досі чомусь ховалося, маскувалося, і перед ними, вченим і секретарем, постала наче й та сама, а водночас нова людина. І слів її — простих, супокійних — було більше ніж досить, щоб зникли Крищуків образ і амбітність, що невідомо звідки випірнули, і зрозумів він справді державну місію цієї людини, її убоління за справу.

— Даруйте мені за гарячковість, — вибачився. — Знаєте, коли щось не ладиться, всяке стороннє втручання неприємне.

— Знаю, знаю, Максиме Никоновичу, схилиюся перед вашими заслугами, але... порушення ніколи не прощаються. Не мені вас учити.

— Так, — охоче і щиро погоджувався Крищук. — Гризе мене, однак, сумнів щодо порядності дописувача. Лист отой, на котрий посилаєтесь, підписаний?

— Яке це має значення? — заперечив секретар.

— Має, Василю Семеновичу, — твердо мовив Крищук. — Для мене — має. Бо коли писала доброзичлива рука — то одне, а якщо, вибачте, любитель підставити ніжку, то зовсім інше. До першого я прислухаюсь, руку йому за відвертість потисну, а другого — хай він і сто разів правий — ненавиджу!

— Йдеться про діло, Максиме Никоновичу, річ не в формі.

— Все одно, — твердив Крищук.

— Якись ви сьогодні надто йоршисті, Максиме Никоновичу, — зауважив секретар. — Давно таким вас не бачив.

— Так виходить, Василю Семеновичу. Обурює мене цей факт. Розумію, безкарності, як і свавілля, піхто не допустить, це було б зовсім неправильно, проте... можу ж я виявити своє до всього цього ставлення?

— Звісно, можете. Як і те, щоб запросити гостей на обід, — засміявся Сторчак.

— Ну, це інша розмова, — у тон йому відповів Крищук.

Вийшли надвір. Сліпе захмарне сонце, що сірувато-жовтавим колом значилось на небозводі, бралось до обіду. З полів линув рокіт тракторів, з дороги, що вела сюди, його підсилював гул автомашин — саме возили добрива, будівельні матеріали, пальне, — весна не ждала...

7

З першими вибухами зенітних снарядів і скинутих десь на околиці ворожих бомб життя в місті пішло іншим трибом. З ранку до вечора і з вечора до світання не вгавали сирени, тріскотня спарених і поставлених на колеса — для обертання під час стрільби по повітряних цілях — станкових кулеметів, вулиці запрудили військові: машини, тягачі, танки, гармати на кінній тязі, солдати... Все рухалося, пливло на захід, на схід, важко було щось у тому зрозуміти, збагнути, втямити.

Вікторія складала екзамени, хоч у голову їй уже ніяка наука не лізла, і з острахом перед невідомим, що чекало тепер її, готувалася стати матір'ю. Од нічних чергувань на вулицях та дахах будинків, що ними геть зводилися й без того змарпії студенти, її звільнили, і Віта, часто зостаючись наодинці, ридма ридала над нещасливою своєю долею. З Максимом все здавалося б іншим, він умів знаходити вихід, при ньому пайскладніше якось простішало, легшало, та не було не тільки його — навіть листа, звістки, півслова. Де він, що з ним?.. Що їй робити?.. Батьки радили кидати все і їхати додому, але ж і це ніби не рятунок, ніхто ж так не чинить, хоч і війна, і місто потроху ніби евакуюється, поговорюють, що й інститут, коли справи на фронтах не поліпшаться, виїздитиме, а всі ж тут, тримаються гурту... «Всі то всі, — сперечалася сама з собою, — а я в особливому становищі, вагітна. Може, піти попросити відстрочки... поки ця веремія скінчиться?»

У деканаті Вікторії порадили сидіти й не рипатись і взагалі не розпускати панічні чутки, ніхто, мовляв, не збирається залишати місто, все то нездорові, коли не ворожі, вигадки, і вона присмирніла, днями чапіла над підручниками, бігала до підвалу, де обладнали бомбосховище, до магазинів — купувала, готувала дівчатам їсти.

Одного надвечір'я, коли, здавалося, й надію вже втрачено, надійшов лист. Якби колись, навіть у хвилини найбільшої туги за Максимом, їй сказали, що отак-от радітиме його звістці, — не повірила б. Певне, людині справді все треба звідати, щоб оцінить по-належному. Невеликий пом'ятий трикутничок з нечітким штампом польової пошти викликав у Вікторії бурю почуттів. Вона цілувала його, тиснула до серця, розпашілих щік, нюхала, намагаючись вловити в дорожньо-поштових запахах хоч частку, крапельночку знайомого, рідного.

Він живий! Її Максим, її ладо — живий, живий, живий... Ні куля його не спіткала, ні ворожий осколок, ані хвороба. Живий! Мине трохи часу, непорозуміння, що його називають військовою, скінчиться — не може ж воно тривати рік, навіть півроку, — і вони зустрінуться, знову будуть разом, вона його нікуди вже не відпустить і сама нікуди не відлучатиметься; у них народиться син, синочок — назвуть його неодмінно Максимом, на честь батька, їй так полюбилося це ім'я, буде квартира, — хай

невеличка, навіть ота перетоцька кімната, вона вистеле її килимками, прибере рушниками, під вікнами насадить квіток: настурцій, чорнобривців, нагідок, королевого цвіту — він так гарно плететься — і неодмінно мальв, щоб заглядали крізь шибки; Максим виведе новий сорт пшениці, захиститься (треба тільки зберегти наполовину зроблену дисертацію і торбиночку зерна, що полишив він), стане відомим ученим, а вона... Вона буде при ньому помічником, одержимим людям це навіть треба, вони, кажуть, мов діти.

Захоплена, окрилена радістю, Вікторія і не завважила, що в листі ні зворотної адреси, ні будь-якого місце-перебування — діюча армія. «...Пишу з дороги... все поки гаразд... не хвилюйся — тобі не можна... обнімаю... цілую... міцно, міцно...» З якої дороги? Куди, звідки? «Не хвилюйся...» «Максиме, Максиме, коли б ти тільки знав... Пробач мені, може, коли завдала тобі прикрощів».

Лист вселяв надію на інші, конкретніші, не такі туманні, але їх не було. Не було тиждень, другий, півмісяця, а в середині серпня, коли над містом частіше й частіше почали нависати хмари хрестатих бомбовозів і вертких, мов шуліки, винищувачів, їм усім, що zostалися по мобілізації, наказали негайно збиратися в дорогу.

— Куди ж мені отакою? — знову зайшла до деканату.

— Нічого, нічого. Не пішки йти. Додому ж ніяк?

Ніяк. Містечко їхнє поліське уже під німцем, дорога до батьків перетята...

Цілими днями вони пакували інститутські архіви, бібліотеку, возили на станцію у вагони, а однієї ночі, прихопивши власні пожитки, виїхали. Потяг з погашеними вогнями прогуркотів мостом через Дніпро, минув Дарницю, пірнув у ніч, що дихала недалекими спалахами, дівчат охопив жах. Забившись по закутках, вони ледве діждались світанку, на якійсь станції, де міняли паровоз, набрали окропу, мочили в нім цупкі, злежали десь на продуктових складах галети, снідали. Не встигли докінчити трапези, як над містечком завилала сирена, їм поспішливо подали паровоз, намагаючись якомога швидше випхнути за станцію, але й там, у степу, чужі винищувачі поливали їх свинцевим дощем, поки, очевидно, у них не скінчились набої. Наліт минув, особливої шкоди літаки не завдали, і всі раділи з того, що вирвались, врятувались. Відсунувши важкі, обковані залізом вагонні двері, зирнули

в степ, що розливами перестиглих пшениць хлюпав під саму колію, на далекі дими, безконечні валки підвід, машин, сірі од пилюки табуни й отари, які дорогами, бездо- рижжям тягнулися на схід.

— Горить наша Україна, дівчата.

— Невже ж отак воно й буде, так і зостанеться?

Вікторія слухала ті розмови, сама в них втручалася, а думками витала там, біля нього, на його незаних шляхах-дорогах, молилася, аби не спіткнувся, не впав, не зачепила його нагла смерть. Господи, — смерть. Чи можливо таке? Вони ж іще не нажились, не налюбилися, не намилувалися одне одним. Як же можна? Де ж та правда, справедливість? Кому і чому стали вони — вона і Максим, дівчата й усі-всі люди на цій землі — на заваді, що напущено на них таке горе? Вони ж мріяли про хліб, про зерно, аби більше росло його на світі, щоб не було голодних, злидених.

Згадувала уроки, лекції, де говорили їм про фашизм, його людиноненависницьку суть. Яке все здавалось тоді неістотне, далеке! Десь була та Іспанія, свободу якої потопили в крові, Халхин-Гол і Фінляндія... А воно, гаддя оте, повзло, підповзало і накинлось, бачся, на тихі води та ясні зорі, чорним крилом закриваючи сонце...

Ешелон підходив до якоїсь невеликої станції, полу- станка, де й не мали спинятись, як у небі заревло, загу- ло, затим засвистіло, і обабіч колії — ближче і далі — зло- віщим суцвіттям піднялися вибухи. Вони зринали один за одним, стрясали повітря, сіяли жах. Видно було, що ворожі літаки полюють саме на них, ешелонців, і що те- пер вони не вгамуються, як ті, попередні, аж поки не зроблять свого злочинного діла. Дівчата хапцем засунули двері, зоставивши лиш вузьеньку щілину, проте і її було досить, аби розуміти, що твориться за тоненькими, тряс- кими вагонними стінами.

Нараз струснуло — аж зверху, з обладнаних для спан- ня пар, полетіли паки паперів, які дівчата клали під го- лови, об щось ніби ударило, і потяг, несамовито зойкнув- ши гальмами, усім своїм металевим шиттям ще трохи просунувсь і застиг.

— Одчиняй! — крикнув хтось ізнадвору. — Всім у поле!

— Ой дівчатонька!..

— Геть од вагонів!

Те, що постало перед їхніми очима, кидало в жах, студило душу. Паровоз і кілька передніх вагонів лежали боком, над ними бурхало полум'я, а з нього, з вогню, скакали люди, зривали з себе тліюче шмаття, бігли навмання в жита, падали, качались, кричали. Над степом висів зойк, час од часу його заглушало зловісне ревіння літаків, що пікірували, прасували ешелон, полювали за втікачами.

Дівчата посплигували, допомогли злізти Вікторії, гупули хто куди. Вона бігла за ними, задихалася, їй було важко, ноги плуталися в густо пойнятім березкою і травово стебеллі, проте страх гнав її, штовхав далі і далі, інстинкт самозахисту додавав сил, зусиль — аж поки їй те вичерпалось, і Віта, неспроможна більше навіть ворухнутися ногою, упала навznak. До неї підбігли, підняли, — пропетляла ще трохи і злягла, зайшлася німим, безгучним плачем.

— Вставай, Вікторіє! — торсали її дівчата.

— Облиште мене, облиште...

Здавалося, їй нічого не треба, тільки б спокою, тиші — хоч трохи, на мить, на одну лише мить. А довкола ревіло, гуло, гоготало, наче всі сили земні і небесні скупчилися в одному місці, на цьому ось полі, й заповзялися стерти її, втоптати, вдавити, перетворить у ніщо.

— Максиме-е! — закричала Вікторія і вмить побачила, як з висоти, ніби на гук той, летить на неї сріблястий яструб, дістає її вогненними цівками.

Жінка скочила, метнулась в один бік, у другий, а свист наростав, од нього дзвеніла голова, він давив, гнітив, утискував її в землю, і Віта впала під ним, розпласталася, од жаху заплющила очі. І тоді почалось найстрашніше — її скорчило, занудило, живіт її раптом обліг, вся вона — до клітиночки — взялася суцільним болем.

— Максиме!.. Мамо!!!

Не було вже ні ревіння, ні розбитого ешелону, ні самої війни, — біль низав її тіло, рвав, пересмикував, пік пекельним вогнем.

— Ой, рятуйте!..

Гребла під себе розігріту землю, гризла її, суху, неподатливу, горнула ламкі перестояні стебла.

— Людоньки!..

Хтось підхопив її, узяв попідруки, і Вікторія попливла на теплих млосних хвилях.

Гнат Хожай належав до покоління, що з'явилося на світ після Жовтня, коли молода, ще не зміцніла Країна Рад, обливаючись потом і кров'ю — важко було визначити, чого текло тоді більше, — холодна й голодна, мужньо відбивала атаки зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, піднімала заводи, ціною неймовірних зусиль повертала до життя шахти і залізниці, боролася з спекуляцією та безпритульністю.

Батьки його вчителювали в одному з містечок, що здавна, з прадавніх часів, тулилися довкола Києва, на велелюдних його шляхах. У високу політику вони не вдавалися, хіба що, до революції, старий Хожай був одним з очолювачів місцевої «Просвіти», та й то недовго — вона одразу ж, як тільки благословилося на новий світ, сама собою розпалася; події тих часів Хожаїв майже не зачіпали, життя їхнє, по суті, нічим не змінилося, воно тільки ніби перелилося з однієї форми в іншу. Малий Гнат виховувався та ріс у слухняності, розумінні себе як майбутньої особистості, вчився добре, ходив у «круглих відмінниках», часто виставлявся за взірць, через що різна там невідома частина учнів прозвала його «маминим синочком», і прізвисько це пристало до Гната надовго, майже до інституту, аж поки не загубилося десь на велелюдді.

Втім, щось таки було в тому назвиську правдивого, бо й пішов Гнат у своє життя слідами матінки, шкільного біолога. У всякім разі, вибір вузу, що випав на сільськогосподарський інститут, не був випадковий, а переслідував, так би мовити, пряму спадковість. Щоправда, батьки одразу попередили сина, що готуватися йому слід не до вчительської кар'єри — досить вони від неї вкусили, а до наукової. Це і солідніше, і надійніше, і ніби й почесніше — країні потрібні фахівці, знавці землі, а хто ж її знає краще, як не він, Гнат Хожай, що й народився, можна сказати, серед природи, і виріс, і любов до неї ввібрав з маминим молоком.

Гнат не став суперечити рідним, йому було однаково, з усіх предметів він мав відмінно, тому, потрапивши до інституту, з школярською запопадливістю накинувся на підручники, не вилазив з читальні, лабораторії, і невдовзі, вже в кінці першого півріччя, за ним закріпилася сла-

ва здібного студента, що має неабиякий хист до наукових досліджень. Хожай часто виступав з рефератами, і вони справді були сумлінні, не без свіжої думки. «Вам, юначе, треба обирати тему і потроху готувати дисертацію, — порадив Гнатові на четвертому курсі один з професорів. — У вас талант». Хожай сприйняв і це як належне і ще наполегливіше взявся за науку. За рекомендацією того ж викладача, його взяли асистентом кафедри, і, приїжджаючи тепер на канікули, він не без пики розказував, що за сумісництвом уже працює помічником у самого... професора, на що товариші — з тих, хто колись так необачно всучив йому оте прізвисько, — з присвистом казали: «Пішли наші вгору...»

Під час державних екзаменів Гнат Хожай уже знав, що з наступної осені він — аспірант, а там... Все-таки бог правду бачить! Недаремно минули оті дні й почі за конспектами та підручниками. Він свого доб'ється!

Захист Хожаєвої дисертації мав відбутися у серпні 1941 року. Вже розісланий реферат, дібрані опоненти, Гнат уже «пробував» на язик, на голос свій незабарний — в успіхові він переконаний! — титул: «Кандидат сільськогосподарських наук Гнат Петрович Хожай», бачив табличку з таким написом на дверях власного кабінету, як...

Ні, йому не довелося, як Максимові Крищуку, як багатьом іншим першого ж дня бігти до військкомату, наспіх обмундировуватися і поспішати назустріч бою, — його передова zostавалась там само, в лабораторії. Їх тільки попередили, аби — без паніки та зайвого галасу — потроху пакували найцінніші документи, архіви, готували їх до можливого вивезення в безпечнішу зону.

А потім — це вже було як логічне продовження попереднього — їм наказали повантажити все те в вагон, сідати туди й самим, і вони поїхали-поповзли на схід.

Війна обійшла Хожая стороною. За кілька місяців од початку її молодий аспірант опинився спершу в невеликому приуральському місті, а взимку — в Казахстані, в одному з радгоспів поблизу Актюбінська. Під Москвою, столицею, куди звернені були погляди людства, саме розгорталася, набирала свого апогея, по суті, вирішальна битва. Там, у горнилі смертельних атак, уже виковувалася, зріла наша перемога, і Хожай, вірний сипівському

своєму покликанню, патріотичному обов'язкові, штурмував військкомат, аби і його, як багатьох, відправили на фронт, в діючу армію, туди, де вирішується доля Вітчизни, народу, — всього, що йому дороге, рідне, що зростило його й виховало, відкрило шляхи до науки. Та кожного разу йому твердо й незаперечно відповідали: «Ні. Ви потрібні тут», — а коли заявив, що не збирається сидіти в тилівиках, це ганебно, що потім скажуть про нього товариші, — справу винесли на комітет комсомолу, де Гнатів — тоді ще просто Гнатіві Хожая — зробили «чеве», тобто чергове вливання і попередили, що, коли й надалі поводитиметься так, — за дезорганізацію трудової дисципліни в воєнний час його буде віддано до суду.

І Гнат змирився, а що справ у господарстві не бракувало, особисте скоро відійшло на другий план, почало забуватися, а там і зовсім поглинули його щоденні клопоти.

Жив у невеликій, при однім широких вікні, кімнаті в будинку адміністрації, де раніш, до війни, містилася лабораторія. Ішов звідси раннього ранку і повертався майже опівночі, — день минав у поїздках на далекі ферми, до вівчарів, на поля, в зони, де наступали піски, які він, зовсім юний ще фахівець, надумав зупинити, перетнути їм шлях посадками саксаулу, шовковиці, карагача. Дехто кепкував з його наміру, однак помагали всі, саджали деревця, возили віслюками й верблюдами воду для поливання.

Навесні до радгоспу прибилася нова партія евакуйованих, казали — з Курщини, і Хожай пішов, аби відібрати кількох собі в поміч. Це були переважно жінки й діти, змарнілі, обношені. Матері приводили до ладу свої убогі пожитки, прали, сушили, подвір'я враз заясніло, затріпотіло хустям, спідницями, сорочками, кофтами, поміж тим гралася дівчора — приїжджа, вибілена дощами та недоїданням, і місцева — смаглява, білозуба, вертка. Старі, літні казашки, чиї сини були зараз там, де земля мішалася з небом, несли сюди хліб, кумис, молоко, пригорщу пшона чи рису, розпитували, чи не бачили, не стрічали, бува, їх Ахметів, Калдибаїв, Чоканів...

Увагу Хожая привернула жінка з розпущеною косою. Видно, вона недавно помила голову і тепер сиділа на осонні, сушила волосся, щось латала.

Гнат підійшов, привітався.

— Я головний агроном радгоспу, — сказав він, — хотів би запитати...

Підвела голову, подивилася на нього притуманеним поглядом, і Гната мовби пронизало, наче пройняв його якийсь струмінь.

— Даруйте, — майже несвідомо сказав він, — ви, часом...

Чи увага до неї, чи щось інше збентежило жінку, руки їй затремтіли, вона ненароком укололася, здригнулася.

— Кажуть, більшість евакуйованих з Курщини, — не знаходив слів Хожай. — А ви часом... не вчилися в...

Він не домовив, бо молодиця затулилася шитвом, плечі її затряслись од плачу.

— Я вас десь бачив... чи дуже схожу...

Присів, намагався розряти, відчував свою вину — поліз з тим розпитуванням... У неї горе, мабуть, неабияке, а він...

Ні змовляння, хоч Гнат на нього й не був мастаком, ні співчуття великому людському лихові, що так зненацька упало на голови, розметало родини, сім'ї, тисячі зірвало із місць і кинуло на дороги страждань, — ніщо не гамувало жінку, на них почали звертати увагу, і Хожай підвівся, сказав — більше для годиться, — що зайде, вони ще поговорять, і пішов. Ні, він таки бачив її! І не деінде, а в інституті, певне, в читальні.

Наступного дня була неділя, і Гнат, як вони домовилися давно з Джумалієвим, директором, — старим, важучим, задишкуватим казахом, — скрипучою емкою подались до Актюбінська. Треба було з кимось зустрітися, про щось домовитись, головне ж, принаймні для Гната, — відпочити, хоч трохи відійти од недокучливого однаміття, подивитися місто. Вони здіймали пилюку вузькими старими вуличками, залишивши драндулет, закиували в магазини, потім довго сиділи в чайхані, просто долі, на килимі, їли, пили гарячий, аж обпікало рот, — з тих пір він і звук до такого — запашний чай. Щось Хожай купував, якісь дрібнички, а як повернулися — серед покупок своїх несподівано виявив гарну, квітчасту шовкову косинку і шматочок туалетного мила. Дивно! Ну, мило, звичайно, завжди пригодиться, на нього тепер дефіцит, а косинка?.. Ніби ж і п'яний не був, однак — ріжте — не пригадає, де, для чого її брав. Вертів у руках, роздивлявся —

красива, якраз до лица... тій, з косою... Розсміявся. Уперше побачив, не поговорив навіть, а вже з дарунком. Ще образиться. Проте не лежати ж такій красі серед його холостяцьких речей, раз купив, треба віддати. І якщо вона справді землячка, та ще колега, то що ж тут дивного?

За кілька днів побачив молодицю у їдальні, відкритій радгоспом для евакуйованих. Узяв сяку-таку вечерю, підсів. Зашарілася, знітилася.

— Вибачте мені за ту недоречну розмову. Все-таки мені здається, що я вас бачив.

Як несла ложку, так і застигла на мить, потім поволі почала опускати руку, і Гнат злякався: ще подумає, що залицяється і він ніколи вже не зможе до неї підступити.

Хожасві було соромно невідомо чого і чому, ніяково за свої посягання на її незалежність, душевний спокій. Їв нудну, сухувату рисову кашу, а молодиця кидала позирки, ніби казала — згинь, не в'язни, чоловіче, знаємо ми ваші підступи.

— Чому ви на мене так дивитесь? — не витримав, запитав її.

— Впізнаю, — сказала коротко, зле.

— То ви справді?.. — зрадів, що заговорила.

— Справді. Здається, і я вас бачила в асистентській.

— Цілком можливо, я бував там... Але ви...

— Що — змінилася? — перехопила його думку і, не чекаючи відповіді, додала: — Змінилася. Під Курськом німці розбомбили наш ешелон.

Він перестав жувати, з подивом зиркнув на співбесідницю.

— Ми супроводжували інститутське майно, архіви, а вони налетіли, і в степу, серед білого дня, хто врятувався, хто навіки зостався там.

І надовго вмовкла, здавалося, їй бракувало тільки цього — висловити свій біль, вилити його, а виговорившись, заціпеніла, і даремно було намагатися розімкнути її душу, сиділа, слухала й не слухала його — він виїхав раніше, разом з Академією наук, тому багато чого з того, що зазнали вони, щасливо уникнув.

Давно скінчилась вечера, взагалі було уже пізно, належало розходитись, і Гнат — з жалю до неї, її страждань, без будь-яких хитрощів запропонував провести землячку.

Ніч стояла тепла, південна, над аулом висло високе, в зірницях небо, з барханних степів налітав гарячий вітер, спрагло дихав в обличчя, вони йшли, Гнат розповідав, як на одній із станцій, під час нальоту ворожої авіації, на їхніх очах розірвалася бомба, убило хлопчика й дівчинку, а мати — так само з евакуйованих — зосталася, рвала на собі коси, кричала, що далі нікуди не поїде, хай і її тут уб'ють, але її взяли, майже силоміць посадили у вагон, і вона билася, рвалася, та ешелон поїхав, повіз її від дітей, від того жаху. Ненароком торкнувся Вітиного — її звали Вікторія — плеча, відчув, як тремтить вона, ніби з лютого холоду, і перевів розмову на інше, на те, які тут були колись високі цивілізації, квітучі міста, повноводі арики і як люди, не шануючи того, втратили таке благо, а тепер-от треба відроджувати, оживляти напівпустелі, коли б не війна — за десяток-півтора років чимало можна було б устигнути.

— Ви справді гадаєте, що оті ваші посадки зарадять лихові, зупинять піски? — запитала.

— Хай не одразу, не все прийметься, але щось таки приживеться, якийсь десяток гектарів землі буде врятовано, а там люди підуть далі, головне — ініціатива, початок.

— Вони живуть тут віками, а ви щойно приїхали і надумали переінакшити землю.

— Не я перший, Вікторіє. Є вже чудовий приклад — Голодний степ. Тільки то в гігантських масштабах, державних, а в нас — у місцевих, радгоспних. Уявляєте, скінчиться війна, ми звідси поїдемо, на рідну землю повернемось, а насадження лишаться.

— Справді. А знаєте... — Його щирість, увага підкупляли, і Вікторія, сама того не помічаючи, розкривалася дедалі більше. — Мій чоловік... працював над виведенням нового сорту пшениці.

— Он як! — майже вигукнув Хожай.

— Я прихопила... Дивом зберегла трохи тих зерен.

— Так це ж чудово! — аж зупинився він, і невідомо, чого в тому подиві, згуках було більше — радості, прикрості, розчарування. — Ми її тут, в степах оцих, висіємо. Нехай росте... На радість трудящим, на страх ворогам, — додав, невідомо чому сміючися. — Як ви?

— Та звісно, — поспішила запевнити. — Чого ж їй лежати? Хліб потрібен. Хліб нині — сила.

— І пині, й во віки вічні, Вікторіє.

...Самі того не помічаючи, проблукали до півночі. А вдома, улігшись спати, Вікторія довго не могла склепити повік — стояли їй перед очима рідне Полісся, дрімотні дуби, соняхи при дорозі, скрипучі ворітця до їхнього двору... І він, Максим, — у вишитій полотняній сорочці, з розкуйовдженим на вітрі чубом — як бувало у Перетоках.

9

Рейс був недалекий, якийсь сто з лишком кілометрів, Василь здійснив його успішно і, радіючи, як може радіти людина, що знудьгувалася за справжнім ділом, повертався додому, коли під самісіньким містом, майже на околиці, прилучилась халепа. Вона стояла на узбіччі дороги, благально вимахувала руками — мовляв, допоможі, зарадь лихові. Василь не любляв подібних пригод, однак, уже навіть проскочивши кілька десятків метрів, натиснув на гальма.

— Друже, — підбіг і захекано мовив до нього інтелігентного виду чоловік у напівспортивному строї, — рятуй!.. Хоч кілька літрів... не дотягну.

Василь зиркнув на «Победу», що стояла оддалік, на виїзді з лісу, — там сиділо молоде, зовсім не до пари цього голомозому, юне створіння, — скривився.

— Любиш кататися, дядю, люби й саночки возити.

— Будь же другом, — благав «дядя», — не ночувати ж мені тут.

— Чом би й ні, — вочевидь знущався Василь. — Ви, по-моєму, для того й приїхали.

— Ех ти, ніби з тобою не буває.

— Ти мене сюди не контач, сам знаю, як буває. — Василь увімкнув передачу, щоб їхати, педалі зчеплення, однак, не відпуслав.

— Христом-богом благаю, — подорожній скочив на підніжку, просунув у кабінку голову. — В музей безплатно ходитимеш, на виставку фараонів влаштую...

— Котись ти з своїми фараонами, в самого он — бач — повзе до нуля.

— Ну, хочеш, на півлітри дам, га?

Згадка про півлітру розсмішила Крищука, він вимкнув передачу.

— Відро маєш? — спитав нарочито суворо, аби той не подумав, що купив його, підобрив тією пляшкою. — Чи в рот набиратимеш?

— Нема, брат, — розвів руками хранитель музею.

Василь щиро розреготався, не так з голомозого, як із себе самого — не хотів же спинятись, душа відчувала, а от... маєш!.. Вимкнув мотор — розмова тепер піде довга! — нехотя виліз, підняв сидіння, дістав гумове відро, кинув під ноги.

— На, набирай.

— А... — знову благально глянув на нього водій, — як же? Без шланга...

— Умора! А ти з собою хоч те, що треба, — кивнув на легковичку, — не забуваєш? Чи, може, й там підсобити?

— Датчик підвів. На шкалі все гаразд...

— Вискочив ти на моїй дорозі, як пріщ на одному місці. Датчик, датчик. От покажу тобі стоп-сигнал, попомахаєш іще, то знатимеш, що таке датчик...

Звідти ж, з-під сидіння. Василь видобув шланг, відкрив горловину бензобака.

— Бери, тягни. Губками, ротиком, отак-о...

Чоловік бридливо обтер кінець гумової трубки, узяв до рота, потягнув раз, удруге, та, певне, досі він цього не робив, не вмів, у нього не виходило, а Василь стояв, узявшись під боки, насміхався.

— Давай, давай. Ніби коктейльчик тягни.

Бензин врешті хлюпнув, потік тоненькою цівкою, чоловік віддихався, відпльовувався, витирав уста.

— Що, не смачний?

Вони мали й закінчувати цю операцію, як зненацька — звідки він тільки взявся?! — підкотив мотоцикл. Високий, у шкірянці і таких самих штанях старшина міліції неспіхом припнув свого коня, обсмикуючись, підійшов.

— Що тут у вас за пригода? Бензинчиком підторгуйте?.. Чий самоскид? — глянув на Крищука, ніби в того на лобі було написано, що самоскид саме його й нічий більше.

— Мій, — стримано відповів.

— Документи.

Василь з лютою ненавистю зиркнув на власника «Победы», що мовчав тепер, ніби захлинувся тим бензином,

поліз до кабіни, витяг із куртки, що висіла збоку, посвідчення і путівку.

— То як же це, га? — перепитав старшина.

— Датчик підвів, товаришу старшина, — залепетав голомозий, — я зупинив, попросив. Товариш водій ще не хотів давати, так я...

— Помовчте, громадянине, до вас черга дійде. Я водія питаю.

— А що тут питати? — озлився Василь. — І так усе видно.

— Що — видно? Що спекулюєте державним добром?

— Та ми по-дружньому, як водій водія... — знову втрутився голомозий, та автоінспектор зиркнув на нього, і той замовк.

— Доведеться вписати в дорожній лист, — сказав старшина Василеві, — нехай начальство твоє розбирається. — Він дістав самописку, наладив для зручності планшета.

— Пишіть! — скипів Василь. — Коли ваше право, пишіть!

— Не кип'яйтесь, дружок, служба така... — спокійно повчав інспектор. — А за грубість ще й на додаток можеш одержати.

— Яка грубість? — не вгавав Василь. — Хто грубить? У чоловіка біда, треба ж мати чуйність, не почувати ж йому при дорозі.

— То інша річ, — мовив старшина.

— Ет! — махнув рукою Василь. — Уже записав? Давай! — Він схопив документи, вирвав у голомозого шланг, гумове відро, вихлюпнув бензин, умить закрив горловину бака, плюхнувся на сидіння. Самоскид скреготнув зубцями передачі, рвонув з місця, аж пісок бризнув з-під задніх.

Отак дурневі й треба! Вчать його дисципліни, порядності, а він... сердечність проявляти надумав! «Фараона» якогось рятувати узявся...

Здавалося, попадись йому зараз той голомозий, Василь на голові йому компостер поставив би. «Ах ти ж гнида музейна, — лаявся подумки. — Датчик його підвів!..»

На контрольці Крищука зупинили, поставили спізнєння, він зозла ввігнав машину на стоянку, попутною під'їхав до автостанції, до кафе...

— Ну, що я казав? — зустрів його наступного ранку вітчим. — Перший рейс, і знову пригода?

Василь мовчки вмивався, голова йому шуміла од випитого, на душі було муторно.

— Судить самі, — мовив зрештою, — їхав, усе було гаразд, як належить, а тут... — Він розповів у деталях, як і що сталося з ним у дорозі.

— А випивав де, з ким? — погримував Гнат Петрович. — Чи живосилом тебе тягнули в ту кляту забігайлівку?

— Ну, це вже після, — винувато сказав Василь. — З досади.

— Все в тебе отак, — втрутилася мати, — те з досади, те з веселощів... Тільки виплутався з халепи, так на тобі — друга.

— Подумай, Василю, добре подумай над тим, що я тобі говорив, — зауважив Хожай. — Я тобі не ворог.

Вітчим швидко поїв і поспішив на першу пару, а з матір'ю розмова коротка: сам знаю, не маленький, не псуй дарма нерви.

Василь накинув куртку, подався. Пригоди пригодами, а служба службою.

Наряд-п'ятихвилинку просидів мовчки, його нікуди не призначили, навіть прізвища не згадали. «Діло швах, — подумав. — Тримайся, Василю, знову землетрус буде».

Затим його викликали до начальника.

— То як? — запитав той.

— Ніяк, — переминаючись з ноги на ногу, сказав Василь.

— Що значить — ніяк? А дорожнього листа кому розмалювали?! Із рейсу хто запізнився? — Начальник відчинив кватирку, повернувся до Крищука. — Ану сідай, — наказав. — Сідай, розкажуй.

І Василеві вкотре довелося оповідати про вчорашню пригоду, голомозого «фараона» — вік би його не бачити — і бездушного старшину.

— Послухати тебе — ніби й прав, — заспокоєний розповіддю сказав начальник. — Обов'язок водія допомогти іншому... От що, — пристукнув долонею, — набридло з тобою возитися, давай домовимось: або — або. Або працювати без інцидентів, або... Хлопець ти ніби нічого, не розумію тільки, чому влипасш у різні історії.

— Так я ж вам пояснюю...

— Все, досить. Іди в нарядну, скажи, щоб дали роботу. Не рейсову.

А кількома днями пізніше у черговій стінгазеті, що висіла на стенді при в'їзді, Крищука розмалювали до невпізнанності. Витворена художником його подоба сиділа на пеньку, при півлітрі й закускі, а з бака самоскида фонтанував бензин. «Беріть, дяді й тьоті,— не власне, державне».

Забачивши те, Василь влетів до Стецюри.

— Ти, канцелярський пацюк!.. Ти бачив?! Хто бачив, щоб я продавав?

— Тихіше, без образ,— злякано, а водночас і зверхньо застеріг той.— Є редколегія, не згоден — апелюй. У листі записано.

— Ех ти! — скреготнув зубами Василь.— Понасаджали вас тут, праведників. Живої людини не бачите.

— Бачимо, будь певен.

Крищук метнув на нього блискавками гнівних очей і грюкнув дверима.

10

Мала президія, як називав Крищук невелику вчену раду станції, засідала надвечір, в кінці робочого дня, коли ніхто не заходив, не сіпав, не відволікав; завідуючі відділами інформували про наслідки досліджень. Тулик доповідав про готовність живного інвентаря, Максим Никонович слухав, занотовував у щоденнику, а думками витав у полі, біля того злосчасного клину. Кому стали поперек горла оті кілька гектарів? Невже Хожай міг дійти до такої нищості? Виступив же колись із статтею, де, хай не прямо, не відверто, а ставив під сумнів його, Крищуків, метод. Щоправда, давно, за часів, які нарекли потім смугою волонтаризму, та важливо почати, зробити крок, стати на належну стезю. Йдеться про принципово новий сорт, це він чудово знає,— то чому б не пригальмувати, принаймні чужими руками.

Рада була звичайна, особливих проблем не вирішувала, все йшло своїм трибом, і, аби не оті три ділянки, власне одна, можна було б вважати, що підстав для особливої тривоги немає. Чергові сорти і гібриди в проробці, їх близько тисячі, закладаються нові лінії, за ними нагляд і нагляд, працівники розуміють свою відповідаль-

лість, тільки він, на якого ривняються, по кому звіряють ходу молодші, виявляється, призвів до непотрібних розмов.

— Як будемо з «переможною»? — під кінець запитав Крищук.

Запала мовчанка, чекали, що скаже далі, напевне ж, прийшов до якогось власного рішення, а тепер чекає їхньої ради, аби не казали — діє самочинно, індивідуально. Та, запитавши, Максим Никонович ждав. Йому — як ніколи! — хотілося почути думку колег.

— А як з нею бути? — обізвалася Марта Надводнюк, завідувача відділом агротехніки.— Ходила я туди вчора.

— І що ж?

— Може, її краще пересіяти чи підсіяти... аби не псувала картини, тоїсть? — докинув Тулик.

Крищук подивився на нього з докором і знову почав черкати олівцем — мав таку звичку: слухаючи, щось вихімерювати на папері.

— Добрив їй треба, Максиме Никоновичу, — вела далі завідувача.— Мучимо ми її, голодом моримо.

— Не мучимо,— заперечив Крищук,— а що підживленням різним не балуємо, так у тому й суть. Дивно чути це від тебе, Марто, адже кому-кому, а тобі відомо...

— Їй давно місце на полях,— не поступалася Марта,— а ми ніби зумисне тримаємо її, не даємо ходу.

— А й справді, Максиме Никоновичу,— обізвався Немерченко і встав, одійшов до дверей, прикурюючи.— Жоден сорт не забирав у нас стільки часу.

— Не забирав,— погодився Крищук.— Не знаю, чи й забере. Принаймні за моєї пам'яті. А чому? — раптом звівся він.— Чому така особлива увага? Ти ж знаєш, Марто. І ви, Федоре Савичу, і ви...— Він обводив поглядом колег і водночас запитував, шукав підтримки, хоча знав — шукати її не треба, вона завжди з ними, при них, не прихована, щира й добросердна.

— Але ж від цього не легше, Максиме Никоновичу,— кинув Немерченко.— Всім відомі винятковість цього сорту, наші, так би мовити, сподівання, розрахунки, але...— Секретар зупинився, аби зібратися і пайчіткіше, найделікатніше висловити думку, та Крищук ніби підганяв його.

— Що — «але», Федоре Савичу? Кажіть до кінця.

— Але, даруйте, створюється враження, що ми занадто захопилися експериментом і справді ватримуємо цілий, вартісний сорт.

Максим Никонович ще раз обвів очима присутніх. Він розумів їх, їхнє природне нетерпіння швидше побачити свою працю — не на квадратах, а на величезних, з кінця в кінець, гонах, як це було з попередніми сортами, скоріш відчуті радість, що золотою хвилею горнеться до грудей, наливає їх шепотом колось, пахощами, снагою.

— Всі такої думки? — запитав, дивлячись чомусь тільки на Марту, ніби вона була зараз, отут, уособленням «всіх», наче в сказаному нею або тому, що скаже, могли вміститися почуття цілого колективу.

— Мабуть, так ставити питання не варто, — знову обізвався Немерченко. — Всі не можуть думати однаково, та їй не потрібна в науці така одностайність. Можливо, давайте краще з'ясуємо гуртом: чого ми хочемо од «переможної» і чи реальні оті наші бажання? Може, доцільніше вивести її в серійну і продовжувати досліді?

— Ви ж знаєте, Федоре Савичу, — перебив його Крищук, — подібних сортів у виробництві в нас кілька, виведення ще одного — це ж тупцюватися на місці.

— Колись, пригадується, — додала Надводнюк, — ми не гребували навіть центнером-двома, а швидше давали гібридові хід. Коли хочете, Максиме Никоновичу, ми таки засиділися з «переможною».

— Таж зрозумійте, — гаряче заперечив Крищук, — нічні врожаї, зерновий баланс країни дають нам можливість не розпиляти уваги на множення популяцій, а працювати над капітальними сортами, які відповідали б усім вимогам сучасного землеробства. І я таки стою за продовження дослідів, певен, сорт віддячить нам за терпіння і наполегливість.

Вони з довір'ям дивилися на нього, звичайно ж, розуміли й підтримували, однак, подумалося Крищуківі, чи має він право зловживати їхніми почуттями, підкоряти їх своїй волі й авторитетові, ставити в залежність од власних намірів? Між тим ті наміри не тільки його, не виплід його бурхливої фантазії, а реальні, виплекані разом з ними ж, при їхній безпосередній участі. Різниця тут хіба що в підході до справи: працівники — і резонно! — відстоюють свої, сказати б, відомчі інтереси, йому ж, керівникові, належить мислити ширше. Він мислив так, ніколи між ними не виникало глибоких розходжень, завжди вони знаходили компромісне рішення і спільно домагалися успіху, а нині... стати на точку зору Надвод-

нюк — значить поступитися високими принципами, здатися перед снокусою швидкої перемоги, про яку, звичайно, писатимуть, говоритимуть, та й сам він чи хтось із них не уникають того, щоб не поділитися, як прийнято, досвідом. А досвіду ж, відмінного од досвіду виведення попередніх сортів, по суті, ніякого.

Раптом задзвонив телефон, Максим Никонович узяв трубку. Присутні вмовкли, щоб не заважати розмові, і в тиші тій, пізній, вечірній, зовсім несподівано і ніби аж недоречно прозвучав дитячий голос:

— Татусю, а ми вже спатки полягали.

— Гаразд, гаразд,— напіврозгублено мовив Крищук,— я хуленько.

— А я читаю про Робінзона Крузо,— лунало з трубки, яку Максим Никонович за звичкою тримав на відстані: оглухнути можна од цілоденних дзвінків! — Він так само із нічого виростив жито...

Дехто засміявся, Марта, що сиділа найближче, і зовсім голосно, й з усього того раптом зринув веселий регіт, що не обійшов і Максима Никоновича. Йому нараз одлягло, стало аж легше, ніби той пізній, напівсонний дитячий голос розімкнув у нім якісь створочки і крізь них хлюпнула в душу свіжа живлюща волога.

— От вам і вирішення проблеми,— одступивши від дверей, мовив Немерченко.— З нічого! А ми тут сушимо голови.— Він помовчав трохи й додав: — Давайте, Никоновичу, катнемо завтра утрюх з Мартою Миколаївною, подивимось, як себе почуває пшеничка.

— Коли б тільки од цього залежало! — погодився Крищук і встав, даючи зрозуміти, що розмові кінець.

Поле — гігантська природна лабораторія. Віками у ній працювали сонце, дощі та вітер, людина одержувала з того якусь мізерію злаків та овочів і животіла, доповнюючи свій раціон нещедрими дарунками річок та лісів. Одначе з розвитком своїм та примноженням, коли їй забракло харчу,— стала втручатися в природу, вимагати од неї більше, рубати ліс і хаці — аби розширити посівні площі, удосталь зібрати хліба. Рік од року це набирало темпів, гомо сапієнс збагнув даровану йому роль владики землі і багатств, захованих у ній, і ще з більшим завзяттям по пшх накупився.

...Так схематично і, звичайно, надто спрощено поставала перед Крищуком історія людства, землі, цивілізації. Як для вченого — розуміння, може, і не зовсім підходяще, — мав би оперувати глибшими, точнішими термінами, — зате справедливе.

Він знав, як, що й до чого на грішній нашій планеті, не раз і не два на своєму віку тлумачив це іншим, читав лекції і виступав з статтями, а коротко, стисло воно сформулювалось, жило в його свідомості, пам'яті так: земля і людина, людина й земля. Дві сили, чинники, покликані співіснувати, жити в мирі, доповнювати одне одного, збагачувати, а не ворогувати. Саме не ворогувати. Інакше чим, як не ворожнечею, пояснити той факт, ту незане-речну реальність, що людина за порівняно короткий час так жорстоко, безрозсудно повелася із землею? Там, де споконвіку шуміли ліси, що захищали її од вітрів та палючого сонця, вона пройшлася сокирою, полишивши за собою пустелі й напівпустелі; ріки, що несли життєдайну вологу, перетворила — і перетворює! — в стічні канали; повітря, яким живе, дихає, ніжиться усе суще, з незбагненною впертістю забруднює газами; пташок і комах, що веселили її і ніколи не завдавали прикрості, збавляє трунками, вбиває заради тимчасової користі!..

Земля деградує. І — головним чином — там, де експлуатація випереджає турботу про неї, про завтрашній день. Знищення зеленого покриву рівняється гігантських розмірів ерозіям — од цифр, що ними оперують екологи, запаморочиться голова! — плюс висихання річок та водойм, кисневе збіднення. А все це вкупі веде до втрати рівноваги. Природа задихається, землі стає дедалі важче... Щоб допомогти їй, необхідні термінові дійові заходи. Не лише штучні добрива, не пестициди чи гербіциди, — хоча й вони, в міру, звичайно, потрібні, а душа, душі людські, чуйність та розпорядливість.

Що ж він? Чи його зусилля здатні щось у тому змінити? Чи своїми зернами він може вдовольнити мільйони мільйонів? Чи не уподібнюється тому біблійному месії, що — за легендою — кількома хлібинами нагодував світ?

Крищук іще раз обійшов ділянку і, забувши, що він тут не один, поруч люди, відповів сам собі: «Ні! Не уподібнююсь!»

— Що, Максиме Никоновичу? — обізвалася Марта. — Ви щось сказали?

— Сперечався тут з одним розумником, — усміхнувся. — А взагалі, Марто, то вже ознака старості, коли людина сама до себе говорить.

— Ще що?! — подивувалася жінка, вгадуючи в тому його доброму настроєві бодай не остаточне, усе ж тверде, кришуківське, вирішення якогось питання. — Чи не весна діє на вас?

— Весна, Марто, весна, — підступив ближче, і вона побачила в його очах вогники радості, вдовolenня, що охоплюють людину в момент урочистості чи натхнення. — І знаєш, що вона мені підказала? Не будемо ми «переможену» підживлювати. Незважаючи ні на що. Вона просто не пробудилася, не зреагувала на перше тепло. І це добре! Чуєш, Марто? Це саме те, що нам потрібно.

— Ви впевнені?

— Більш ніж певен. Стабілізується погода, і вона піде, сили у неї досить — ти ж бачила, як добре закущилася. Вона просто вичікує... Вичікує свого температурного режиму, коли під впливом сонця активізується мікробіологічна діяльність ґрунту, коли зможе одержувати нормальне живлення.

— Це остаточо, Максиме Никоновичу?

— Так. Сьогодні на вченій раді я обґрунтую це рішення. Остаточо.

11

Після того, тієї теплої південної ночі, вони часто зустрічалися. Вікторія належала до людей, на яких самотність впливає згубно, і, нерідко осуджуючи себе, мимоволі шукала причини, щоб побачитись. Як не є — вони земляки, вчилися в одних професорів, ходили одними стежками-дорогами. Хожай імпонував їй своєю обізнаністю, умінням пристосовуватися — в кращому розумінні слова, зрештою, скромністю. Він ніколи не дозволяв собі чогось такого, що могло б викликати її невдоволення, — навпаки, робив усе, аби вона почувалася спокійно, не переживала розлуки з рідними. Навіть оті, привезені нею зерна, міркувала, висіяв, щоб зробити їй приємність, відволікти од чорних думок та гадок. Та діляночка пагадує їй Перетоки, дні, коли вони з Максимом були разом, укуні, повертає

Вікторію па тихі плеса рідних полів, до отчого дому, хоча й далеко він і невідомо: стоїть іще чи зійшов з димом-полум'ям, бо ж кажуть — усе палить, нищить фашист на своїй дорозі: і оселі, й людей, навіть худобу безмовну.

Гнат співчував їй, запевняв, що все буде гаразд, Максима, певне, тримають десь на штабній службі, не повинні ж розкидатися такими людьми, такими кадрами.

— Коли б то,— зітхала Вікторія.— Та не такий він, щоб десь відсиджуватися.

— Еге, там не питаються,— казав.— Мені он цитькнули: сиди, мовляв, і не рипайся.

А десь за місяць чи два Хожай призначив її агрономом по насінництву. Вікторія не знала, як йому дякувати.

— Що ж тут дякувати? — сміявся.— Зробіть, щоб зашуміла в оцих краях наша українська пшениця — ото буде найкраща дяка.

І вона старалася: їздила по полях — саме дозрівали хліба, вибирала найкращі з них, найчистіші, аби пустити на насіння, визначала стиглість, а в уяві стояли свої, перетоцькі пшениці, що тихим шелестом колось, виплесками духмяних хвиль, підпадьомканням перепілок назавше влилися в душу, і та, певне, вже незабутня до кінця віку, де вперше настигла її війна, де лежала непритомна під зблисками хрестатих крил, де...

Згадка про дитину ятрила душу. Що ж скаже він, Максим, коли повернеться? Не вберегла... А хіба винна, що так тоді сталося? Її ж саму ледве живу витягли з того пекла. Як воно, нещасне, могло там вижити? Дорослі й то сивіли од жаху... Страшно подумати! Видно, так судилося, така випала доля. Десь zostався їхній первісток-хлопчик, як і хотілось Максимові, їхня кровиночка в чужій землі. Чужі люди й поховали мертвонародженого, бо сама не могла не те що ходити — підвестися. Десь на тій Курщині...

Однієї неділі,— було якесь свято, яке саме, не пам'ятає,— вони разом повертались, і Гнат запросив її до себе.

— Ви ж ні разу не були в мене, по-земляцьки так не годиться.

Вікторія вагалася: іти одній до самотнього чоловіка, хоча й близького тепер, ніби свого,— хто знає... Він зрозумів її осторогу, образився, і вона, лиш би справді не ставити Гната Петровича в незручне становище, пересилила себе. Зрештою, що ж тут такого? Вони країни,

волею долі закинуті сюди,— не мають же цуратися одне одного. Хожай стільки для неї зробив, без нього хтозна- як би їй довелось. Та й не пізно ж іще, лишень вечорів. Зайде, погляне, може, чоловікові й допомогти в чому треба...

— Ну, гаразд,— сказала,— тільки ненадовго.

Стримуючи хвилювання, Вікторія переступила поріг, і одразу їй відлягло од серця, наче зайшла, як бувало недавнечко, до когось із хлопців-однокурсників у гомінкому їхньому гуртожитку. Як і ті, студентські, Хожаєва кімната була скромна, нічого в ній зайвого: стіл, два стільці, прогнуте залізне ліжко, схоже на ті, в яких вони, студенти, бувало, тонули, мов у гамаках (Вікторія навіть зраділа цій своїй згадці), етажерки з книгами. Портрет вождя над столом, у новій— маршальській— формі, яка йому личила, дивився сумирно, упевнено, трохи наче аж з усміхом.

— Сідайте,— запросив Хожай.— Чого ви так зади- вилися?

Вона й сама не знала чого,— так, просто хотілося дивитися й дивитися на те обличчя, запам'ятати кожную риску на нім, кожную зморшку. Колись, у шкільні роки, Вікторія навіть вирізала була з газети фотографію, де Сталін по-батьківськи пестив таку ж, як і вона, дівчинку, Мамлакат, нагороджену за збирання бавовни орденом Леніна. Їй дуже подобався той знімок, людина, що уособлювала все — країну, владу, могутність, — поставала з нього простою, земною, звичайною...

Хожай узяв її за руку і, мов маленьку, всадовив на стілець. На столі, в полумиску, розпанахана акуратними дольками, пахтіла запашна диня, стояли пляшка вина, дві тоненькі — з візерунками — склянки.

— Навіщо це? — з подивом запитала Вікторія.

— Віто,— вперше назвав її так,— за давнім українським звичаєм гостей належить почастувати. Ви ж моя гостя... Я давно хотів... мріяв, аби ви до мене зайшли...

— Але ж ми домовились, Гнате... Петровичу, на одну хвилину. Вже пізно, що люди подумають?

— Що люди... подумають? — звічено усміхнувся.— А що люди? Яке, зрештою, їм до нас діло? — Він був напідпитку, ще й присутність жінки його п'янила.— Віто...

— Ні, ні,— скочила, стала під вікном.

Гнат зіперся розкудланою головою на руку, якийсь час сидів так, втупившись у стіл.

— Гарзд. Даруйте мені, може, що недоречно... Даруйте.

Вікторія мовчала, з острахом стежила за ним, його рухами. Хожай звівся, витяг з-під ліжка потертого чемоданчика, дістав і розгорнув квітасту, мов весняний степ, у тюльпанах, косинку.

— Знаєте, коли я її купив? Ще тоді, як уперше зустрілися отут... Не подумайте нічого поганого...

— Не треба так, Гнате Петровичу,— звела на нього благальний погляд.— Не треба... Не час.

— Не час,— глухою луною повторив,— не час...— І раптом його прорвало: — Коли ж буде час?! — Надмір почуттів, може, зайвина випитого розв'язали йому язик, не рахувався зараз ні з чим, вивільнявся од усього, що мучило, тяжіло, гнітило.— Коли?..

— Заспокойтеся, Гнате,— шепотіла, благала.

— Вчився, сили свої надривав, хотів добитися...— не зважав на її моління.— Для чого? Навіщо? Щоб отут-от!..

— Це ж не назавжди, минеться, візьміть себе в руки.

Він глянув на руки, ніби справді хотів ними взяти себе за душу, затагнути шворки, що так зрадливо враз розійшлися, побачив косинку, про яку, здається, забув, і притих, зіперся на спинку ліжка.

— Вам треба лягти, Гнате Петровичу,— підступила, вже не боячись його.

— Гнате Петровичу... Не судіть мене, Віто. Я справді... Але гарзд! — Він, здавалося, прохмелів, поправив чуба, поглянув на неї зовсім тверезо.— Я справді давно хотів подарувати вам цю косинку. Її куплено для вас.

— Не думайте нічого поганого.

— Я й не думаю, але не треба так, не варто.

— Візьміть, Віто. На пам'ять про мене, про війну...

Косинка горіла в його руці, Вікторія не знала, що робити, як їй повестися, вона ще ніколи не опинялася в такій ситуації, зрештою, простягнула руку, й він перекинув-перевісив на неї відрізок ярого шовку. Тканина приємно остудила шкіру, та разом з тим Віта відчула гарячий дотик його, її ніби пройняло струмом. Рвучко відсторонилася.

— Не бійтеся, я ще володію собою,— сказав.— І сидайте, частуйтеся динєю.

— Ні, спасибі, уже пора.

Хвиля жаги, що мить тому млоїла душі обох, відкотилася, спала, і вони заговорили спокійніше.

— Що ви тепер про мене подумаете? — запитав Хожай.

— Мабуть, те саме, що й ви про мене, — усміхнулася. — Не будемо про це, ми дорослі люди. Однак я піду, вибачте, інакше я не можу. — Для годиться взяла скибочку дині.

— Не сердьтеся, Віто. Це не з п'яної голови, хоча зараз вона в мене справді така.

— Дякую, — взялася за ручку дверей. — Проводжати не треба, на добраніч, відпочивайте.

Він не сказав ні слова, не встав, і Вікторія довго ще бачила його тої ночі таким — присмутнілим, напівзбайдужілим, самітним, їй було жаль його й страшнувати. Майже до світанку пролежала з розплющеними очима, вслухаючись у жарке, виповнене цвірчанням, стурчанням, легеньким шелестом дихання недалекого степу. А коли там, за безкраїми, безбережними пісками, зарожевіло, мов провалилась, забулася в міцному, глибокому сні.

12

Вони довго і тяжко відступали, кілька разів потрапляли в оточення, і ворожі танки дробили їх на більші й менші частини. Шляху тому, здавалося, не було кінця. Тільки пізньої осені на Дону, неподалік Ростова, зупинилися, стали. Тут була переправа, сотні машин, підвід, табуни худоби, військові й цивільні, поранені, котрим належало іти далі, на схід, днями й ночами очікували черги. Берег ріки, що, мов на гріх, піднялася, виповнилася од дощів, перетворився у величезний табір, котрий щодня, по кілька разів на добу, бомбила, поливала з кулеметів німецька авіація, — і їм, обшарпаним, замученим, належало все це захищати, оберігати від тих нальотів, од можливих десантів. Перед ними і поза ними лежала своя, рідна земля, вона ще пахла ріллею, бабиним літом, перестиглими соняшниками, рожевіла першими сходами озимини, ячала перелітними птахами. І хоч між ними, армійськими, мало було тутешніх, чії домівки, двори тулилися десь у вишняках, у вигинах річки, над широчіною заплави, — всяк розумів, болем серця, душі відчував,

що далі відступати такі нікуди, — он скільки залишили її, землиці! — треба або стояти, тримати цей рубіж, або вмирати. Вдовбувалися, вкопувалися в береги, наче на роду їм було написано рити цю землю, облутували дротом, траншеями та ходами сполучення, ніби для чогось іншого, вартіснішого, вони й не були здатні, ставили на пряму наводку гармати, ладнали на дядьківських колесах важкі станкачі, сікли простими й трасуючими голубу, у хрестатих зблисках «месерів» і «вульфів», просторінь.

Кришук болісно переживав відступ. Йому, на перших порах політрукові роти, а нині батальйонному комісарові, як нікому, відомі були і настрої бійців, і мовчазна осудливість поглядів, що ними проводжали їх жінки й діти, батьки й матері на далеких, тернистих шляхах од Бугу, Дніпра до цього ось тихого, супокійного Дону. Скільки позаду зосталося міст, містечок, сіл, хутірців! І хоч кожен їхній крок сюди, кожна п'ядь політ кров'ю, не легко далися ворогові — од того нікому ані найменшої радості, втіхи, вдовolenня. Бо там лишилися згарища, витоптані солдатським чоботом поля, обчухрані вибухами, вивернуті сади, навічно зосталися — відомими і невідомими — бойові побратими, чиїсь сини, батьки чи кохані.

Роз'яснював у бесідах і політінформаціях тяжку правду війни, говорив про неминучу, обґрунтовану в наказах Верховного перемогу, був певен того і виховував інших у тій вірі, а серце бралось кров'ю, здавалося, там уже замість нього важкий, скривавлений, запечений болем кавалок, — раз воно усе це зносить, терпить, витримує.

Де Вікторія? Усюди, на всіх шляхах, бездоріжжях шукав її, приглядався до валок евакуйованих, розбитих ешелонів, — може, зустрінеться, бодай не вона, хтось знайомий, хто знав про неї чи чув. Та світ перемішався, все зрушилось. Прикидав, розмірковував: це ж вона не одна, їх уже двох, малих, загублених в безмежжі полів, безкрайності стежок і доріг. Як вони там? Вузи евакуйовані, — гаразд, коли і її взяли, а як подалась до батьків? Добре чи зле? Може, й краще, батьки й доглянуть, допоможуть...

Холод ішов по тілу. Його дитина, синок, частинка його самого — там, у ворога, під жорстоким, безсердечним фашистом. Кожної днини, години їх можуть вивезти, вбити, перетворити в ніщо, у рабів...

Але — ні, Вікторія не така, інстинкт материнства підкаже їй розсудливий вихід, вона не дасть ні себе, ні малого на поталу. Напевне, виїхала, хоч виїхати було не так просто, бракувало паровозів, вагонів, колій, цінне обладнання їй то довелось руйнувати, підривати, кидати. Країна перебазовувалась на схід, на Урал і в Середню Азію, там споруджувалися, вже працювали заводи, звідти ішла зброя, боеприпаси.

КП батальйону стояв над самісіньким Доном, на по-рослому чагарником великому пагорбі, з якого далеко-далеко було видно ріку, притуманені млою козачі станиці і хутори, на полях збирали кукурудзу і соняшник, орали під зяб, і Крищук не міг спокійно на те дивитись, душею рвався туди, де між пожухлим кукурудзяним листям білясто цвіли жіночі хустини, снувала дітвора — видно, школярі допомагали ламати качани, з-під плугів курилася легенька пилюка. У хвилини затишшя, коли на переправі було все гаразд, люди і транспорт безборонно перебиралися на цей бік і поспіхом відходили далі од небезпеки. Максим подовгу вистоював на узгір'ї, дивився, як мріла на видноколі земля, зблискувала, то ховаючись за поворотами, то з'являючись знову, ріка, батечко Дон, що про нього стільки співається, оповідається. Десь тут, під Ростовом, така ж, як і в них, у Перетоках, дослідна станція — йому ще мало не випала після інституту сюди дорога, працюють на ній люди, висівають елітні зерна, щоб колосилися ниви важкою пшеницею, було вдосталь всім хліба й до хліба...

А як же він, його пшениця? Чи збережуть її? Чи здогадається приховати, взяти з собою Вікторія? Написати б, та куди?.. Кому?.. До кого?..

Дивовижно влаштоване життя на землі! Один сіє, буде, ростить, інший чигає на те, зирить неситим оком, прагне загарбати. Одна земля, одні, здавалося б, люди. Та в тім же й біда, що не одні! Були б такі самі — не лізли б, не зазіхали. Світ здавна влаштований на добрі і на злі, зло підступне, лукаве, часом зазнає переваги, та в кінцевім рахунку безплідне, переважає добро, його більше, за ним будучність. Не може ж бути, щоб ця зараза, фашизм, зродившись десь у смердючих мюнхенських пивницях, заповонила весь світ, усю землю. Не до кінця ж ідеться — людство лиш почало світлу еру своєї історії, зупинити його — означає припинити життя,

народження, ріст, що безрозсудно і практично неможливо. Життє стебло вмирає, аби наступного літа заколосялося інше. Птахи відлітають, аби повернутися, звити нові гнізда, людина з'являється, щоб творити, народжувати...

— Товаришу батальйонний комісар! — постав перед ним, вивів з задуми ординарець. — Вас до комбата.

— Що там? — звівся Крищук, поправив обвислу на схудлих плечах португею.

— Не знаю. Наказано — негайно.

Крищук дістав записника, занотував дещо з думок — здасться у політбесіді! — поспішив до штабу. Тут відчувалося незвичайне пожвавлення.

— Комісаре, — стурбовано зустрів його комбат, — одержано радіограму, що в районі, — він ткнув олівцем у розгорнуту карту, назвав невеликий пункт, якого, певне, піхто з них ніколи не чув, такий він був малий, непомітний, — прорвалися німці і йдуть прямо на нас, на переправу.

— Що ви пропонуєте? — запитав Крищук.

У землянку сходилися командири рот, вони вже, видно, якимсь чином довідалися про радіограму чи ждали її, передчували, однак слухали комбата, нетерпляче поглядаючи на двері, що все то відчинялися, то зачинялися.

— Вартовий! — гукнув комбат. — До мене нікого!.. Так от, — вів далі, — наказую: першій, другій і третій ротам осідлати підступи до переправи, не пропустити ворога. Виступити негайно! Запитання є?

Все було просто і ясно: не пропустити ворога, не дати йому заволодіти переправою.

— Крищук, залишіться, — мовив комбат і, коли ротні вийшли, сказав: — Вам доведеться також переправитись на той берег. Прошу тільки: побережіться. — Він був не кадровий, багато чого в його поведінці, може, суперечило статутним нормам, однак його любили, у Крищука давно склалися з ним дружні стосунки.

— Гарзд, Петре Юхимовичу, — пообіцяв Крищук. — побережуся.

— Ну, з богом, — штовхнув його у плече командир. — Тримайся, комісаре. Діло буде гаряче.

Добре, що вони заздалегідь, на всякий випадок, підготували ці запасні позиції. Швидко переправившись, піхота за якісь півтори-дві години укріпилася, виставила бойову охорону, гармати і кулемети, замаскувалася.

Чекати довелося недовго. Ледве встигли розташуватись, як над переправою з'явилися одна, друга ланки штурмовиків, стовпи води то там, то сям шугонули угору, полетіли уламки переправи, машин, возів. Натовп завирував. Крищук бачив, як з того, високого, берега по літаках били зенітки, рої трасуючих куль мчали назустріч хрестатим шулікам, однак не завдавали їм видимої шкоди, зрештою, один літак загорівся, потягнув за собою довгастий шлейф чорного диму і десь на заплаві, в очеретах, вибухнув сліпуче-рожевим зблиском. Знищення одного, проте, не налякало інших, вони кружляли, вилися, прасували переправу вздовж і впоперек.

— Де ж наші?

— Доки це буде?

Крищук удавав, що не чує цих слів, вони в самого бриніли на устах.

— Сіконути б по них! — нетерпеливилось бійцям, та це не входило в їхнє завдання, їм належало якомога ретельніше замаскуватися, вритися, аби дочасно себе не виявити.

Опівдні закурилося, хмари кушпели майже нерухомо повисли над степом. Тої ж хвилини Крищука покликали до телефону.

— Бачиш танки? — кричав у трубку комбат.

— Поки що бачу куряву, — спокійно відповів Крищук.

— За нею танки, па танках піхота. Приготуватись!

Та вони були наготові й так, солдатами не народжуються, стають, а вже ставши, мають бути на чатах. Командири рот давали останні накази, припавши до прицілів, робили своє діло навідники, тільки піхота незворушно вдивлялася в недалеку вже гуркотнечу заліза і смалила цигарки, мовби востаннє, аж диміло над окопами.

Крищук як прийшов до третьої роти, то так у ній і zostався. Рота залягла в піску, в голих піщаних кучугурах, звідси добре проглядалися переправа, підступи до неї.

— Тільки б дочасу ті гади не засікли нас, — бідкався ротний. — Ми їм сьогодні всиплемо. Ей, бронебійники! Не паргачити, бити так бити!

Спочилі бійці почувались бадьоро, видно, вже скучили за гарячим ділом, якого все одно ж не минути, не уникнути.

«Жарко буде»,— знову подумав Крищук, маючи па увазі й характер бою, і сонце, що саме зіпалося в zenit і ніби завмерло там, прямило, як на погибель.

— Вода в запасі є? — запитав ротного.— Для кулетів.

— Є, товаришу комісар! — не відриваючись од бінокля, бадьоро вигукнув той.

Гул наростав, над переправою знову вишугнули штурмовики, в повітрі засмерділо горілим, гарячою пилюкою. На них ішло шість чи сім танків, а скільки їх було за заслоною — невідомо.

— Приготуватися!

Наказ приглушили ревіння, напруга скорого бою, та ніяка битва без веління немислима, і командири раптом загорлали охрипло, якимись ніби не своїми голосами:

— Рота!..

— Бронейники, вперед!

Деся зовсім близько, праворуч, ліворуч, лунко вдарили бронейні рушниці, важко розжарені кулі з присвистом розітнули повітря і зникли в ревінні, ляскоті, брязкоті, що вже не наростав, а здавалося, давив на плечі, на голову, рвав барабанні перетинки.

— Не висуватися! — прохрипів хтось зовсім близько.

— Так нічого ж не видно.

— Побачиш, як смальне по мармізі.

Збоку прямою наводкою вдарили «сорокап'ятки», це стало мовби сигналом, їхні позиції виявили,— перші сталеві гостинці важко гухнули попереду, ззаду, здибали кучугури піску, запнули все густою сірою пеленою.

Крищук стояв поруч командира роти, чув, як той кричав по телефону комбатові:

— Вогоньку дайте! Вогню!..

Танки вже були поруч, проглядалися за кількадесят метрів, ніякий артвогонь — зрозумів Крищук — не допоможе, хіба що бити вже й по своїх. Однак такої потреби не було, гармаші й бронейники, рушничники старалися з усіх сил, кілька танків уже палали, застилаючи поле ядучим димом. Крищук наказав ротному передзвонити комбатові й відмінити прохання.

— На вашу відповідальність, комісаре,— невдоволено прохрипів той.

— Так, на мою. Й не гарячіться.— Ротний був молодий, недавно призначений, Крищук вважав за можливе

і необхідне підказати йому.— Не прогавте моменту відсікти піхоту од танків.

— Слухаю,— сказав той.— Коли б же її видно було... геть усе ніби потонуло.— Він виткнувся за бруствер і тої ж миті осунувсь, обм'як, звалився на дно окопу.

— Санітара! — гукнув Крищук зв'язковому, сам нахилився над пораненим.— Що, дуже? — ротний не ворухнувся, осколок попав йому в бік, очевидно, розніс легені.

— Викличте комбата!

Телефоніст закрутив ручкою польового апарата, закричав, заальокав у трубку, там, очевидно, мовчало, і він злякано глянув на комісара.

— Що?! — гнівно спитав Крищук.

— Нема зв'язку. Кабель, мабуть, пошкодило.

— Негаймо на лінію!..

А бій кипів уже поруч. Крищук зрозумів, що настав час вводити в дію автоматників, ударити по десанту, і, не роздумуючи, гукнув якимсь чужим голосом, намагаючись перекричати гул:

— Рота! Вперед!

— Вперед! — покотилось і впало, придавлене громом.

Та тепер це було вже й не так важливо, автоматники зірвалися з місць, хто пригинці, а хто в ріст подалися напереріз сталевим потвориськам. Крищук погано бачив бійців, їх поглинула туманна, змішана з димом курява, він скоріш угадував їх по вигуках, лайках, тріскотняві ППШ.

— Зв'язок налагоджено, товаришу...

— Передайте на КП: комроти вбито, командування взяв на себе.— По тому, як поволі відкочувався вал бою, Крищук зрозумів, що натиск зупинено, зламано, і тепер важливо не втратити ініціативу. Він вискочив з окопу і, перескакуючи од вирви до вирви, подався вперед. Тут важко було зрозуміти, де його третя рота, а де інші,— все змішалось в стрілянині, гуркоті, пориві вперед. Кілька танків горіли у видолинку перед траншеями, один з них навіть поминув їх, розім'яв нетривкі супіщані стінки, осів лівим боком та так, підбитий, і зоставсь дотлівати. Біля танка, на розпеченій броні лежали розпластані в зеленавих мундирах автоматники, а неподалік, збоку, Крищук помітив розтрощену «сорокап'ятку», вм'яті в пісок тіла гарматної обслуги...

Скільки ж тривав бій: півгодина, годину? Крищук глянув на сонце,— стояло ніби на тому самому місці, пекло тільки дужче, нещадніше.

Танки, що вціліли, відійшли далеко, бійці втомлено поверталися назад. Їх було важко пізнати. Чорні од кіптяви й пилу, облиті потом, нерідко в патьоках уже присохлої крові і побурілих бинтах, нагадували якихось некельних істот, що після довгих мук і тортур врешті вивалилися з катівень.

— Ну, дістали, гади...

— Тепер не сунуться.

— Гляди, злякалися!

У них ще були сили, бажання поговорити, навіть пожартувати, і Крищук, хоч йому й не раз доводилося бути свідком подібного, в душі дивувався стійкості, самопожертві людей, буттям, природою своєю покликаних жити.

...Того дня, коли вони відбили ще одну шалену атаку, Максима Крищука тяжко поранило. Після бою він, як і належало комісарові, зібрав політруків рот, вів з ними бесіду, як над переправою знов почалась колотнеча, тепер уже повітряна. Проти семи німецьких, невідомо звідки узявшись, бились два червонозорі винищувачі.

Бійці так захопилися боєм, відвагою радянських пілотів, що й незчулися, як неподалік гухнула бомба. Крищука, який стояв у прихистку землянки, збило з ніг, він ще устиг піднятися, та, коли спробував заговорити, гукнути — нічого з того не вийшло. Плече враз мов пронизало чимось розпеченим, воно оніміло, отерпло. «Треба ж так... по-дурному,— подумав Крищук.— Он де був— не зачепило, а тут...»

Санітари вже бігли до нього, хтось його піднімав, хтось рвав гімнастерку, добираючись до рани.

Літо стрімко набирало розгону, вигойдувалося на тугих південних вітрах, на зеленавих хвилях озимини, що вже наливалася. В землеробстві настав час, коли просто треба чекати, поки колос достигне, важко схилиться до землі, і Крищук упритул зайнявся будівництвом. Разом з постановою Ради Міністрів про реорганізацію станції в науково-дослідний інститут прийшло, зрештою, після

тривалих консультацій та примірянь, і «добро» на спорудження фітотрона. Проектів належало негайно давати хід. Поки там що, міркував Максим Никонович, поки пришлють головного інженера, виконроба та інших фахівців, треба розпочинати, розгортатися власними силами, тим паче, що розбивка майданчика, риття котлованів, завезення матеріалів — не така вже й складність, хоч, звичайно, це й не просто. Організація діла так само вимагає кмітливості, винахідливості, не говорячи вже про зусилля та нерви. Що одному Туликові не впоратися, це Кришук знав, даремно не ганяв чоловіка, а до його старань доточував своїх. Тиха, колись у шелесті сокорин та садів місцина тепер щодня виповнювалася гурчанням бульдозера, що рив траншеї та котловани, важких самоскидів, які вивозили на колгоспні поля зняті верхні шари ґрунту, стуканням сокир, молотків, чиргикуванням пилок — теслі спинали тимчасові навіси, повітки, склади під цемент, цвяхи, шифер та інше, без чого не обходиться жодна будова.

— Ну, Максиме, тепер ти бог,— ходив, розглядався, хоч дивитися ще не було на що, покректував Багрій.— Тепер тобі всяка негода до лампочки.

— Не зовсім так,— перечив Кришук,— од погоди ми нікуди не подінемося. Та й куди нам од неї діватися? Розгадати її секрети — ось у чім річ.

— Секрети ще діди наші знали,— казав Багрій.— Сій овес, як холодно — не буде голодно.

— Діди, Олександрє, дідами, їм, кажуть, і попи помагали, а нам самим треба думати. Чомусь не до дідів бігаєш — до агрономів.

— Мода ж,— сміявся Багрій.

— Скажи краще, як тобі обійшлося оте зловживання... землею? — запитав по паузі Кришук.

— А як воно мало обійтися? Ми ж таки господарі на цій землі, не чортвіль-що. Який же господар гірше собі робитиме? Це тільки глупакові якомусь могло здатися.

— І я так гадаю.

І, поринувши в роздуми, вони йшли далі — обдивлялися ще незримі контури майбутньої будови.

Споруді, що її розпочинав Кришук, відводилась надто важлива роль, вона мала стати центром новітніх наукових досліджень не тільки республіки — до неї повернуться увага і погляди навіть закордону. Тут, у цій величезній

лабораторії, вчені справді не будуть залежати від погодніх умов, з допомогою електроніки вони обчислюватимуть вегетацію рослин, отже, результатів, на одержання яких він тратив і тратить роки, десятиліття, можна буде домогтися значно скоріше і меншими затратами. Він бачив таку споруду під час поїздки за океан, зрозумів її неабияке значення, і саме йому належить ініціатива модернізованого, з урахуванням тамтешніх недоробок, будівництва у себе. Щоправда, це коштувало надзвичайних зусиль, не раз виступав на авторитетних засіданнях та нарадах, однак те позаду, головне — крига розтала, ідея сприйнята — нині всі в подиві: як можна було неохтувати!

Дзвонили з райкому, перший.

— Максиме Никоновичу,— почув бадьорий Сторчаків голос,— вітаю! З чим?.. Він ще дивується! Інститут, проєкт затвердили... Слухай, Максиме Никоновичу, машин тобі підкидаємо, цеглу вивозь, поки в жива не втягнулися.

— Гаразд,— зрадів Крищук.— Скільки?

— Ти вже одразу й скільки. Скільки зможемо. Тут дали на район силос заготовляти, кілька й тобі виділимо. Влаштуйте людей, щоб не нарікали. Сам проконтролюй.

Машини прийшли опівдні, а надвечір, коли Крищук разом з Туликом обмірковували поточні справи, до кабінету без стуку ступив... Василь.

— Зачекайте, товаришу,— першим невдоволено обізався Тулик.— Я ж казав: скоро буду.

Василь ступив далі, кроки його наблизились, і Максим Никонович мимоволі підвів голову.

— Василь?!

— Як бачите,— усміхнувся син, зупинився в нерішучості.

— Проходь, проходь,— запросив Крищук.— Прокопе Савелійовичу, це мій син...

— Тоїсть,— здивовано промимрив Тулик.

— ...Василь.

— Ох ти ж,— одсунув папери завгосп, нині заступник директора,— а я... тоїсть... не знав. Проходьте ж, будь ласка. Максиме Никоновичу, може, я того... завтра вранці.

— Яким вітром, Василю? — не зважав на нього Крищук.— Хоч би подзвонив, написав...

— А я так, узяв та й приїхав.

— Зажди, зажди, ти з машиною? Прикомандирований?..

— Сам попросився, коли сказали в районі. Спочатку думав — незручно, а потім...

— Що ж тут незручного? Молодчина! Попрацюєш, подихаєш нашим повітрям, степом.— Кришук щиро радів, він давно мав намір вирвати сина, хоч тимчасово, з того середовища, але не знав, як це зробити, чим зацікавити його, виманити з міських лабіринтів на перетоцькі простори. Певен, що те було б Василеві на користь.

— Згода,— мовив Василь.— А втім, побачимо.

— Ти от що, зачекай трішки, візьми он подивися журнали, ми з Прокопом Савелійовичем дещо тут обміркуємо, тоді підемо вечеряти.

Сиділи недовго, розмовляли про речі, серед яких краєм вуха Василь уловив і такі, що, здавалося, могли обійтися без батькової — академік же! — компетенції. Нарешті Тулин попрощався, і вони zostалися удвох.

— То як діла? — збираючи напери, запитав батько.

— Та наче нічого, послали ось...

— Це добре, правильно зробив, що приїхав, бо там...— Кришук вчасно спохопився, примовк на півслові — не завше доречно й корисно нагадувати людині прикре, натомість підняв трубку, набрав номер.— Алло, чи живі ще та здорові родичі гарбузові?.. Знаєте, який до нас гість?.. Не скажу, готуйте вечерю — побачите.— І звернувся до Василя: — Ходімо, бач, ждуть.

— Може, не треба?

— Гайда, гайда.

Якесь дивне почуття проймало, здавалося б, звиклого до несподіванок Василя. Ось іде він до рідної і вже ніби й чужої, здалечилої людини, батька, що має нову сім'ю, дружину, доньку. Що їх ріднить? Він самостійний, дорослий, зрілий, сам міг би бути вже батьком, нічого йому не потрібно, все в нього є — робота, гроші, одяг... Що ж тоді, га?.. Цікавість? Бажання заглянути в чийсь душу, побачити — як там і що?.. Ніби ні. Показати — ось, мовляв, я виріс без тебе, зіп'явся на ноги? Так само не скажеш. Та й неправильно, негідно, несправедливо було б — старий не лишав його, цікавився ним, стежив за його ростом...

пійських степів, насувається буран, несе тонни піску, засипає поля, баштани, степові колодязі, овечі кошари.

Джумалієв забив тривогу. Важкий, опасистий, він ураз переінакшився, звідки й узялися в нього спритність та запал,— не давав спочинку ні собі, ні заступникам, весь день гасав запилюженою своєю «емкою» по пасовицях, тракторних станах, наказував зганяти худобу, захищати машини, склади, все, що могло постраждати.

— Шайтан мичить,— з острахом поглядав на захід.

— Не мичить, ата,— усміхаючись, поправляв його Хожай,— а мчить, летить швидко-швидко.

— Вай, вай! Велика різниця! Мичить, летить... Давай, Кожай, на свиноферма — вода запасай, корма запасай...

Вікторія зустріла старого, коли той, щойно звідкілясь повернувшись, знову сідав у машину.

— Біда, Омаре Джумалійовичу.

— Яка така біда? — тримаючись за дверцята, запитав директор.

— Елітну треба рятувати.

Джумалієв відпустив дверцята, обернувся, і Вікторія тільки тепер помітила, який він стомлений.

— Треба,— потвердив.

— Щити треба, людей,— додала Вікторія.

— Шукай Кожай, рятуй, бо Джумалієв... Що Джумалієв!? — гримнув сам на себе.— Джумалієв один.

Вікторія стояла розгублена: де зараз узяти людей? Збирати по висілку довго, а так — кожен на своєму місці.

Ніби вгадуючи її думки, Джумалієв кинув:

— Контора бери. Карашо? — І, не чекаючи її відповіді, торкнув за лікоть, важко ступив назад.— Ходімо!

За кілька хвилин група конторських працівників, переважно жінки, зібралася на подвір'ї.

— От,— сказав директор,— бери їх, агроном, рятуй елітну.

Насамперед належало виготовити щити, багато щитів, аби захистити ділянку з вітряного боку. Це вона знала, так — узимку — робив у Перетоках Максим. Але де взяти дощок, коли все тут привозне? Вікторія допитувалася в надії, може, хтось щось порадить, підкаже вихід із становища.

— Біля парників валяються очеретяні мати,— обізвалася одна з жінок, що працювала (Вікторія точно не знала) рахівником чи обліковцем. — Розтріпані, правда.

— Але ж їх можна поскріплювати.

— Звичайно.

— То ведіть показуйте.

Парники містилися на відшибі, за тваринницькими фермами. Жінки хутко пересікли подвір'я, опинилися біля порослих молодим кураєм траншей. З весни, відколи вибрано розсаду, сюди, видно, ніхто не навідувався, бо сліди бездоглядності виднілися на кожному кроці.

Мати були старі, абияк звалені, добряче потріпані вітрами, однак, зрозуміла Вікторія, нині це єдиний рятунок. Послала одну з жінок до складу за шпагатом та сокирами, а сама з іншими почала розбирати мати — ціліші, кращі в один бік, гірші, з якими треба буде морочитись, зв'язувати,— в другий. Пересохлі очеретини ламалися, дряпались. Оце б рукавиці, та де їх візьмеш, коли шукати, як воно ось-ось має навалитися, вдарити тугими, різючими струменями.

— А підпори, Вікторіє Борисівно, а підпори ж... До чого кріпити мати?

Справді-бо! Захопившись одним, вони випустили інше.

— Гайда шукати!

— І заступи треба...

Кілька жінок кинулися по подвір'ю, тягнули — хто лату, хто стовця чи й просто якусь тичину. Невдовзі принесли сокири, й незвичні до цього жіночі руки взялися затесувати пакілля, аби там, у полі, легше вганяти його у ґрунт. Сокири спорскували, часто клювали землю, деревина котилася, ніби виверталася з-під удару. Сонце, хоча й перевалило зеніт, пекло, здавалося, дужче й дужче.

— А коли б тій гітлерці хоч день випало отак!

Більшість жінок — евакуйовані, кожна прожита ними од початку війни днина щільністю подій та страждань рівнялася, певне, колишнім тижням чи й місяцям, тож виражали вони інколи свої почуття не зовсім так, як личило б прекрасній статі.

— Еге, сподівайся. Він уже, бач, куди сягнув.

— Тягне вовк, потягнуть і вовка.

— А я, людоньки, так гадаю: ото запустили його,

фашиста, може, й паропше, а там стиснуть з усіх боків, що й дух з нього випре, та й по всьому буде.

— Буде чи не буде, а нам уже в.

Серед стукання сокир, шерхоту пересохлого очерету слова лунали то смутково-притишено, то враз спалахували непокорюю, злістю, прокляттям. Вікторія слухала їх якось байдужливо, ніби те, про що говорилося, не зачіпало її, не бентежило, не відзивалося щемом. Перев'язувала мати, а думкою витала там, пад ділянкою, яку має захистити, врятувати, зберегти. Це чи не єдине, що єднає її з Максимом, батьками, Україною, з усім, що наймення йому — минуле... Чи ж тільки минуле? Хіба в зернах отих, у пшениці, не майбутнє? Її, його, їхнє. Це — мов зачатий, нерозвинутий плід, який вона має пле-кати, виплекати, пустити в люди, в життя, у світ. Злі, чорні сили зазіхають на нього, хочуть змертвити, а вона повинна, вона стане і заслонить те паростя, чарівний той витвір. Треба тільки швидше, хуткіше, аби попередити, не допустити, стати заслоною — як там, як вони, як Максим.

...Ополудні частково машиною, а то й самотужки доставили нехитре своє знаряддя в поле. Ділянка була педалеко, губилася серед ланів, що звідси якраз починалися, сторонньому окові вона навряд чи й запримітилася б своєю малістю, однак те, що меліяла, виколисувала, — одразу вабило зір.

— Отаким хлібом ласує печишь, — замилувалися пшеницею жінки.

— Багато ж ви її отам zostавили? — допитувалися у Вікторії.

— Вона тільки почала виходити на поля.

— Колосся ж — мов струччя.

— Гайда, жінки, потім будемо любоватися, — втрутилася все та ж молодиця, що нагадала про мати.

Її звали Настя.

— Коли ж не одірвати очей.

— Як сипоне — швидко одірвеш.

— Буран злий, лихо несе, — обізвався єдиний з-поміж них чоловік, заступник головного бухгалтера на ймення Алдунгар. — Давай щити ставити, агроном.

Слова вивели Вікторію з заціпеніння, що враз охопило її біля ділянки, від мимовільної думки, що все це раптом може загинути.

— Давай, Алдунгаре, давай.

Вікторія перша кинулася до щитів, підняла один, приставила до пшениці, і тут тільки до неї дійшло, що треба ж спочатку закріпити жердя, а потім... Та жінки вже це й робили — хто обухом забивав кілки, хто ладнав лати, тулив до них та прив'язував очеретяні мати.

— Звідти, звідти почнемо,— поспішила Вікторія до західного краю ділянки, що перша мала прийняти на себе удар стихії.

Жінки подалися за нею, і там, де вони працювали, ніби зацвіло враз різноколірним хустям, кофтинами та спідницями. На золотавому пшеничному фоні постаті окреслювалися чіткіше, дужче, оддалік нагадували жниць, тільки замість серпів чи кіс у них були чомусь сокири, і не снопи носили вони, а сірі потріпані мати.

Вікторія саме брала щита, аби закріпити його біля ворини, як її шарпнуло, звалило, обдало палом. Спробувала підвестися, але годі було, вітер збивав, шарпав одягом, сліпив. Вона з жахом глянула на ділянку — пшениця, що досі, хвилину тому, стояла тиха, сумирна,— ходила ходором, її кидало з боку на бік, гнуло, ламало. Прикрившись щитом, поповзом рушила далі. Швидше б!.. Швидше, швидше!.. Ось і край її ділянки. Хтось підбіг — ага, це Настя, допомогла звестися. Удвох вони приставили щит, примотували. Вікторія підбрала волосся, що вибилося, одвернулася, аби не сікло в лице. Решта жінок — хто присів під захистком, хто лежав ниць, закрити обличчя руками.

— Давай, агроном! — кричав Алдунгар. Він метався, накульгував, з кожним його поверненням очеретяна стіна довшала.— Пісок піде — пшениця амба. Давай!

Вікторія зрозуміла, що це тільки початок, головне попереду, що ждати угомону цієї оскаженілої стихії нічого, треба наступати на неї, протидіяти їй.

— Насте, пішли! Всі пішли! — гукнула вона і пригинці, з трудом долаючи опір, ступила вперед.

Її збивало, рвало блаженський одяг. Здавалося, проти них, оцих закинутих війною за тридев'ять земель жінок, що, може, й не віддали поля, не вельми знали, як на ньому ходити, повстали всі недобрі сили природи, однак — згорьовані, вимучені — вони раптом вирішили прийняти бій, не скоритися, а вистояти, витерпіти, перемогти.

— Згортайте мати! Так легше нести...

Хапали сухе тріскуче одуддя, горнули до себе, до грудей, воно свистіло, гуло всеголосо, мов намагалось залякати, та вони несли його, наступали супроти всього, наперекір всьому, метр за метром, крок за кроком подовжували захисток. Буран скаженів, рвав сухі кураїни, кидав ними в обличчя, однак, наткнувшись на туго звиті очетини, смирнів, опадав, слабнув, колосся трохи випрямлялось, ділянка ніби заспокоювалась. Вікторія з жахом дивилася на пшеницю: вистоїть, виживе... чи?.. Вона вірила й не вірила в те, що чинила, що робили підняті нею жінки, проте й сидіти не змогла б, то були б відступництво, зрада — перед ним, Максимом, їхньою справою, їх любов'ю.

— Мати держіть! — верескнув раптом жіночий голос.

Вікторія озирнулася: шаленим поривом вітру розметало купу щитів, кидало ними на ділянку, на поле, толочило пшеницю.

Жінки металися в оскаженілій стихії, хапали очерет на льоту, падали на нього, тілами своїми утримуючи від розкидання. Вони були схожі на застигнутих буревієм величезних птахів, що рятували своє житло, своє майно, свої гнізда; вони й перегукувалися якимось ніби не полюдськи, уривчасті голоси їхні лунали бентежно, заклично, — так хіба що кричать журавлі а чи лебеді, віщуючи світові тривогу свою, свій неспокій.

В одному місці буря прорвала заслону, загрожувала розметати всю стінку, і кілька жінок поспішили туди. Вікторія бачила, з яким трудом вони підтягували сув'язь, ладнали її, затуляли прорив своїми тілами...

Скільки це тривало, яких коштувало зусиль, — ніхто не сказав би. Усе їхнє чуття, вся воля підкорялись одному: витримати! Не відчувалося ні втоми, ні неймовірної спраги, що солоно запеклась на устах, — тільки оте одне, заповітне, після чого, здається, можна на все. Вони ладні були стати одна при одній і собою, живою заслоною, захистити рослини; вони не знали цієї пшениці, не куштували з неї хліба, однак вірили, — так вірить солдат у правоту битви, з якої йому, може, й не судилося вийти живим, так вірить мати у велике й корисне, яке принесе людям її дитятко...

Буран ущух так само, як і розпочався, зненацька. Нараз у природі затихло, і, коли б не гіркота, що йшла невідь-звідки — од пилюки, яка досі висіла в повітрі, чи

від жаги, не чорнота їхніх лиць та розтріпаність,— можна було б прийняти все це за сон. А так — належало вірити. Вірити в бурю, стихію, головне ж, у те, що вони вистояли, перемогли. На їхнє щастя, буря виявилася не заметиста, без піску, вона, певне, зачепила їх краєм чорного свого крила і тільки перетолочила збіжжя. Але й тут «перетоцька» опинилася у виগ্রаші. Низька, пружностебла, вона потерпіла куди менше, ніж та, що в полях. Там — дивилась Вікторія — виляг за вилягом, кубло за кублом, ніби ланом пройшла отара.

— Все, Алдунгаре? — запитала казахів Вікторія.

— Шайтан знає,— стеновав плечима чоловік.

Але західний горизонт, звідки навалилась біда, яснів, отже, можна було сподіватися, що буран пронісся, промчав. Жінки обтріпувались, підбирали коси, зачісувались. Тільки тепер на їхніх обличчях з'явилась втома, біль, розуміння здійсненого; тільки тепер вони збагнули, проти чого вистояли, яке лихо загрожувало цій привезеній з далекого далека, дивом врятованій пшениці. Піднімали поламані стебла, милувалися колоссям, що за тиждень-другий готове буде віддати людям добірне своє зерно, а нині ще пахло зеленню, вітрами, жайворонковими піснями.

— Могорич з тебе, Вікторіє,— обізвалася Настя.

— Авжеж,— скупно всміхнулася.— Спасибі вам.

Дивилися одна на одну, замурані, подряпані, і радістю бралися очі: чом не герої! Хіба не атаку витримали оце!

— Давайте постягаємо все та й додому.

З годину підбирали розметані бураном щити, зносили, прикладали жердям. Гасло, осідало десь за далеким Каспієм крайнебо, степ меркнув, насотувався вечоровою сутінню. На зміну стихії, що бушувала, колошматила ниви, заходив якийсь аж незвичний після всього, рахманний спокій. Поля дихали згагою, ще неостиглою після денної спеки землею, розпростували — де це можливилось — погнуте стебля, а над тим, що впало, змикався, тягнувся до купи колос.

Коли скінчили, одбитим од спільної ватаги гурточком повертались додому, високо в небі несміливо вирізьбився крайчик місяця, а неподалік, мовби викресана ним іскрина, замиготіла неяскрава ще вечорова зоря.

— Гарно ж,— завважила котрась із жінок.— Точнісьню, мов у нашій стороні. І молодик, і зірка...

— Як-то там зараз? — одгукнулося смутком.

— А звісно — як. Під фашистським чоботом. Давить, поки...

— Але ж і йому припікають...

Вікторія слухала, не встрявала в розмову, почувалася ніби враз вибавлена, украй знесилена, хоч, міркувалося, працювала ж не більше, як усі. Певне, давалися взнаки первова напруга, острах утратити те, що таким дивом береглося, деліялось, що незримим ниттям в'язало її, єднало з Максимом. Ішла, ніг власних не чуючи. Гупало в скронях, мить од миті вона ніби провалювалася, її мовби кутало якоюсь п'яною млостю, — Вікторія спотикалася, стеналась, зиркала на жінок: чи не помітили.

— Нічого, це од перевтоми, — шепотіла поруч, здається, Настя. — Чи й од спеки.

Таки ж вона, Настя, провела до будиночка, зайшла з нею до кімнати... Більше Вікторія з того вечора нічого не пригадує, не пам'ятає, — сон і втома зморили її, схопили в солодкі обійми, і вона віддалася їм безрозсудно, безжурно, як віддаються першим пестливим обіймам...

15

Крищукове поранення виявилось підступним, небезпечним. Чужорідне тіло, як зазначалося в медичних документах, довжиною вісімнадцять і шириною дев'ять міліметрів, пройшовши м'яку тканину без пошкодження кісток, заплуталося в густому сплетінні артерій, нервів та сухожилля. Молода лікарка, що «обробляла» Максима першого дня в евакогоспіталі, по шматочку вирізала зранене тіло, однак нічого, окрім загнаних туди шматинок матерії, не знайшла і, вибачившись, направила далі. В Ростові хірург, оглядаючи Крищука під рентгеном, сказав:

— У сорочці народилися, молодий чоловіче. Поворухнись ви тієї миті або він зміни напрямом, — і все. А так...

— А так?..

— Покозакусте! Тут колега моя перестаралася трохи, — торкався рани, — та нічого, до весілля загоїться.

За кілька днів Максима оперували, виїхав він з операційної з туго затиснутим у кулаці, загорнутим у марлю подарунком крупнівських зброярень. Про швидке оду-

жання, повернення в стрій не могло бути й мови. Рана боліла, гноїлася, плече терпло — гайда, хлопче, подалі від фронту!

Госпітальні Максимові митарства, незлагоди освітілися раптом подією, котрої сподівалися, ждали усі ці дні, місяці не тільки там, на курних та розгрозилх дорогах фронтів, а й поза ними, в тилу, всюди, де в поті чола трудилися, боролися радянські люди. Під Москвою зупинено і розгромлено відбірні ворожі частини, що мали намір оточити столицю, взяти в обцеьнки і голодом, холодом, мором нечуванним задушити червонозоряну.

Перше відчутне торжество окрилювало, додавало втомленим, натрудженим рукам нової снаги та енергії. Крищук розумів: зламано натиск не знеможеної, обезкровленої армії, а до зубів озброєної, вигодуваної і випоєної мало не всією Європою. Розвіяно міф про нездоланність гітлерівського вермахту, про блискавичний «дранг нах остен». І, з іншого боку, перемога під Москвою засвідчує — перед усім світом засвідчує! — що СРСР успішно долає труднощі раптового нападу, що, врешті, період відступу закінчився.

Крищук жадібно дослухався до повідомлень з фронтів, і хоч вони були скупуваті, поки що не радували, — підстави для оптимізму давали. Фронти стабілізувалися, просування ворога стримано...

...З Астрахані Крищука разом з іншими видужуючими доставили ближче до центру подій, у Башкирію, де, ходили чутки, величезні військові табори, звідки в усі кінці, на всі фронти відправлялися нові батальйони, полки, з'єднання. Їхали Заволжям, Максим дивувався — скільки скупчилося там народу, війська, спорядження! Кожна станція, полустанок, навіть тупики забиті ешелонами — з людьми, гарматами, танками. Ідуть і йдуть, вдень і вночі, на схід і на захід.

— Буде, хлопці, робота, — дивлячись на все це, говорили межі собою. — Ох і буде!..

В Уфі, в запасному полку, відбувався вечір з участю українських митців. Крищук уже знав, що тут, далеко від рідної землі, ласкаво прийнятих, розмістилося чимало київських організацій, державних установ, працює навіть радіостанція. На вечір він ішов з радісним хвилюванням, надією: раптом стрінеться хтось знайомий, розповість щось про Вікторію!.. А може, й сама вона тут.

От було б щастя!.. Власне: як людині мало й багато треба! Здається, побачити б, стиснути в обіймах — обох відразу! — а там хоч на смерть. Війна, окрім фізичних, завдає ще й моральних мук. Мучаться десь вони, Віта й малий, мордується він, батько... тисячі батьків і дітей, яких розкидано, розметано, повергнуто в невідомість.

Зал був тісний, переповнений, охочих послухати зібралось багато, проте Крищук — боковими, чорними ходами — пробирався до підмостків, де сиділи, звідки й виступали артисти й поети. З афіші при вході він, поспішаючи, майже нічого не довідався, чув тільки, що будуть Паторжинський і Литвиненко-Вольгемут, а з письменників Тичина та Рильський — останні виступали, здається, позаторік, на вечорі в інституті. Отож наче і вони, — роздивлявся гостей за столом у глибині сцени. Вищий, худуватий, Тичина, а поруч — Рильський.

Після короткого, виголошеного кимсь із міськкому партії вступу першому надали слово Павлові Тичині. Поправляючи пенсне, він вийшов до невеличкої трибуни, що сягала йому ледь вище пояса, і тихим, зовсім, здавалося, не поетичним голосом почав читати вірші. Максим знав їх напам'ять, проте зараз, тут, у тісному, притихлому залі, вони звучали по-новому, будили нові почуття, емоції.

— «...Партія веде, партія веде!» — урочисто лунав голос поета, а збуджена Крищуківа уява малювала йому незчисленні лави одягнених в кожушанки бійців, старих майстрів біля верстатів, сталеварів, і шахтарів, і тих, що ростять хліб, — вони йшли натхненно, наснажено, одною лавиною, під одним знаменом...

Крищук аплодував щиросердно, захоплено, аж віддавало в рані, просив — ще, ще! — гукали й з інших боків, і Тичина, виждавши мент, прочитав нову, вже десь тут написану поезію.

— «Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була...»

Зал заціпенів, напруживсь і враз, коли читання скінчилось, вибухнув...

— «...Якого правди сила...» — знову читав поет, і знову грім овацій. Тичину не відпускали, він червонів, винувато поглядав на колег, зрештою, вклонився — високий, худий — і непевним кроком, утомлено пішов до столу.

Після концерту Крищук підступив до гостей.

— Максиме, — Тичина звертався до Рильського, — познайомся: твій тезко.

Попихкуючи «Біломором», з легким прижмуром очей Рильський потиснув Крищуківу руку.

— Давно воюєте?

— З першого дня, уже подряпати встигло.

— І сильно?

— П'ятий місяць кантуюся.

Тичина — ніби й не слухав — умить обернувся.

— Не вживайте цих слів, юначе, мови своєї не псуєте. Ви ж, певно, політпрацівник, вона у вас повинна бути чиста, добірна.

Крищук почервонів.

— Коли маєте час, ходімо з нами, Максиме, — запропонував Рильський.

— Еге ж, еге, — підтримав Тичина, — не ображайтеся.

— Що ви! — поспішив запевнити Крищук. — Я з радістю, та чи не стану вам на заваді?

— Підемо, підемо, — наполягав Рильський, — то ви нас слухали, а тепер ми вас. Павле, — звернувся до Тичини, — у тебе, здається, й чарка знайдеться.

Тичина ніби не чув тої мови, узяв Крищука під руку, пішов до виходу.

...Сиділи довго. Поети розпитували про бої, настрої бійців. Лідія Петрівна, дружина Тичини, частувала чаєм і домашнім печивом, чоловікам, справді, видобула й по чарці — Павло Григорович з подивом глянув на неї, однак промовчав.

Максим Тадейович безперестанку курих, читав лірику. «...І в заворожену ніч мудрого сина зачати». Дивно було — серед перегуків паровозів на станції, гулу цехів, що світилися великими вікнами, забиваючи тьмаві вогники вуличних ліхтарів, зимової хуги, стогону поранених, плачу вдів і сиріт, — серед усього цього ненаситного виру чути негучні слова про любов, ніжність і ласку, руки коханої, що обіймають — колись обіймали! — тебе, наче лози виноградного віття.

А за тиждень-півтора Крищук від'їздив на фронт. Вибравши часину, забіг попрощатися. Павла Григоровича не було — викликали до Москви, в ЦК, Рильський частував гостя міцним запашним чаєм, а Катерина Миколаївна, дружина, тим часом потай сунула в кишеню шинелі

кілька теплих пиріжків, і вони розсталися. Обіймаючи тезка за ворітцями, на вулиці, Рильський сказав:

— Ідіть, Максиме, несіть межи люди, сійте зерна нашої великої правди, ачей, зйдуть вони гарним врожаєм.

16

Ніна вже давно казала, що, можливо, їхню комсомольсько-молодіжну бригаду пошлють у Перетоки на спорудження якогось важливого і з дивною назвою наукового об'єкта. Василь ще кепкував тоді з неї, мовляв, не знає, що таке фітотрон, а сьогодні вранці, коли заїхав до дівчини на будівництво, аби домовитися про вечір, — вона повідомила, що все вирішено, вони мають негайно йти за новим призначенням.

— Так це ж прекрасно! — зрадів Василь. — Будемо разом. Там чудово! Повітря, степ, недалеко Дніпро...

— Та почекай ти, — зупиняла його. — Я скажу, що поїду окремо. Гаразд?

— Нема питань. Готуй чемодан і те де.

Вони домовилися, коли й де зустрінуться, і, завантажившись для останньої ходки, Василь надвечір підкотив до Ніниного будинку.

Дівчина вже чекала його.

— Алло, мала! Екіпаж подано.

— Ох і всиплю я тобі колись за «мала!» — посварилася.

— А мені подобається, — сміявся, підсаджуючи її в кабінку.

І ось вони за містом, мчать широкою трасою. Назустріч і обганяючи їх мчать легкові, вантажні, мотоцикли, за дверцятами вишуговує вітер, збоку сліпучо б'є скісним промінням призахідне сонце, а дорозі нема кінця.

— ...Завезу тебе на далеку північ, де тайга і оленів табуни...

— За дорогою краще дивись, романтик.

— А ось візьму й завезу. І заживемо з тобою в чумі, заведемо собак, упряжку, ведмежатину їстимем... Не віриш?

— Дурне діло не хитре. Завезти можна, узяв квиток і поганяй... А назад?

— Чого ж назад — жити там! Народити дітей, — бачила ескімосенят на фото? Потішні! В унтах, кожушках, шапках...

— Не мели, дивися он, а то вчепиш когось — буде тобі і північ, і ведмежатина. Як подивляться твої на мою з'яву, що ти їм скажеш?

— А що? Скажу як є — наречена, дружина, жінка... Чи не так? — одноруч пригортав дівчину.

— Я тебе як женю!.. — удавано сердилась. — Не доженеш потім.

— А як накажете відрекомендувати?

— Ніяк! Муляр я на будівництві і все.

— Ну, ні, — посерйознішав Василь. — Про твоє існування відомо, про нас з тобою вітчим легенди плете. Шила в мішку не сховаєш.

— Незручно ж, Васильку. Знаєш, як тепер на нас, дівчат, дивляться.

— Плювати! Кожен міркує в міру своєї зіпсованості. Кришуки не такі.

Обіч пропливали села з ажурним плетивом парканів, криничними «грибками», палісадами, білими — під шифером — будинками, над якими молодим безлистим гайком стирчали телевізійні антени, фермами — оддалік, на околиці.

— Хоч би де справжню хату побачити, — кинула Ніна. Василь зиркнув на неї.

— Не розумію.

— Кажу: хату аби де справжню, сільську, під соломою, побачити. А то все нові, цегляні, наче у місті.

— Он вам чого закортіло! Екзотики! Звикли на село дивитися десь із початку двадцятого віку. А нині вже...

— Та знаю, знаю, не агітуй, сама вмію, а все-таки.

— Все-таки треба отаких-о частіше вивозити на природу, на землю. Наша екзотика в оцьому ось, — окидав зором поля, що половіли, яріли зеленню, цвіли конюшиною, люпином, кукурудзою, буркуном, звіробоем, волошками, дикими маками. — Бачиш?

— Бачу. Бачу — б'ється в тобі батькова жилка, любиш ти землю.

— Не знаю, люблю чи ні, а пожив оце на ній, і наче хто пошептав. Люди ті самі, повітря те саме, а ясніше якось, легше.

— Це помітно.

— Що помітно?

— Інший трохи ти став.

— Справді! І який же, кращий чи гірший?

— Ніби кращий — тьфу! тьфу! — засміялася Ніна.— Аби не наврочити. Ніжніший якийсь, спокійніший.

— Ніби я такий біснуватий.

Дівчина весело ойкнула:

— Та ти, буває, наче той тигр, підходити страшно.

— Така ти вже боязка. Доведуть, то й тигром гарчатимеш.

Поминули долинку з пересохлою петлявою річечкою, зїхали на пагорб, за яким, на рівнині, завидніло село.

— Ось вони, Перетоки, — сказав Василь. — Ото центр, — кивнув на гуцу дво- і триповерхових будинків, а он — бачиш? — аж у кінці — інститут, колишня дослідна станція.

— Інститут, — повторила Ніна, вдивляючись і в містечко, і туди, в його околицю, де серед густої зелені ледь проглядали будівлі. — Село й — інститут. Дивина!

— Яка ж дивина? Дійсність, мала, дійсність. Запам'ятай і не бовкни чогось такого... Тут народ чванства не любить.

— Оце вся твоя ніжність, тактовність, — образилась Ніна. — Мовби я хтозна вже що, не розумію.

— А ти не сердься, — пильнуючи дорогу, зовсім мирно бурчав Василь. — На старших ображатися — гріх... Скоро причалимо. — Він помітно збавив швидкість, машина пішла важче, натужніше.

Пізнього вечора подзвонив Багрій.

— Слухай, Никоновичу, завтра неділя, давай спробуємо по-людськи відпочити.

— Що ти маєш на увазі? — протираючи окуляри, запитав Кришук.

— Мої нарвали вишень, обіцяють наварити вареників, решта — наш з тобою клопіт. Виїдемо кудись. Бо скоро жнива, літо мине.

— Гаразд, давай завтра здзвонимось. Я тут прикину, пораджусь... Мороки різної достобіса. Як проба? — не втерпів, щоб не спитати. Днями колгосп брав пробу пшениці на урожайність.

— Ажур! — почувлося в трубці. — Коли не виляже...

— Я вам виляжу! — жартома погрожував Максим Никонович. — Не може вилягти.

— Ну, ну не гарячкуй, побачимо. То я подзвоню...

— Ви комбайни, комбайни підрихтуйте, пехай їм усячина, — ніби не чув останніх слів Крищук. — Мислимо, така допустимість утрат! Конструкторів варто б викликати, хай подивилися б.

— Та знають вони! — глухо гриміла трубка. — Не ми одні на мозолі їм наступаємо. Допустимо! Закопно!

— За таку допустимість судити треба, — неспокійно товкся біля телефону Крищук. — Тебе тут за кожну зернину жучать, а... Слухай, давай у газеті виступимо. Авторитетно: голова колгоспу і вчений.

— Ідея. Може, зараз прикинемо?

— Чого ж, приїзди.

— А... — сміялася трубка, — коньяк чи горілку взяти? Заводний ти, Никоновичу.

— Ти про що? — нерозуміюче запитав Крищук.

— Та як же! Я тобі про пікнік, відпочинок, а ти — проба, комбайни... Ніби вони мені й так у печінках не сидять.

Крищук на мить умовк і раптом голосно розсміявся.

— Вибачай, не врахував. На добраніч. — Він поклав трубку, деякий час стояв, не знімаючи з неї руки, піби хотів і не наважувався комусь дзвонити, зрештою, ширше розчинив вікно.

Ніч пахла останнім, уже присохлим бузком, горіла білястим — у сутінках — сущвіттям жасмину, духмяніла печутними, причасними удень і нудотно-солодкими зараз матіолами... Десь обзивалися запізнілі вечірні півні, наполохані кимсь, валували собаки, вовтузилося галиччя на старих, у приярку, сокоринах, а над усім цим, як виткане мистецькими руками неосяжне шатро, зоріло небо. Крищуківі виднілось його небагато, якась мізерна, що вмщувалася у вікні, частина, та він знав його, міг з заплющеними очима показати Чумацький Шлях, Великого й Малого Воза, Полярну зірку й Вечірню... Вони ввійшли в його життя, думки, поняття, як входять люди, стежки, дороги, сонце, ввійшли давно, з пастуших літ, і він ніколи з ними не розлучався, бо хіба може людина бути без людей, доріг, лісів, без пісні, сонця... Без ясных зір і тихих вод... Бувало, їх заступали хмари, пилюка, темрява, але й тоді Максим бачив їх, ішов на них, вів з ними тиху, сумирну мову...

Коли б йому не судилося плекати зерно, ростити хліб, коли б доля розпорядилася по-іншому, — він неодмінно

став би художником. Не для фаху чи зарібку ради, ні,—
аби змалювать, увічнити цю красу, цю землю...

Все на світі міняється — устрої, напрямок рік, звички,
розуміння добра і зла, навіть спадковість,— не міняється
тільки одвічна людська любов до землі, почуття різне,
індивідуальне, більше чи менше, але неодмінне, бо інакше
умерло б життя, а цього не може статися...

— Лягай спати,— нечутно підійшла дружина.

— Посидь зі мною... Послухай ніч.

— Пізно, Максиме,— зіщулилась.

— Завтра неділя. До речі, дзвонив Багрій, на пікнік
запрошує.

— Чого ж? Можна... Василя запроси.

...Ранок сухий, безросий, сонце не встигло піднятися,
а вже припікає. З усього видно, літо видалося без дощів.

— То як, поїдемо? — питався Багрій.— Чи комбайни
рихтувать будемо?

— Коли вопи у вас ще не зрихтовані, то лишайся,
а ми їдемо,— відповів Крищук.

Трубка басовита гиготала.

— Однієї ж машини мало.

— Давай двома.

— То заїздить, вам по дорозі, ждемо.

Дві машини вихопилися за містечко, в царство полів,
байраків, лісових смуг.

— Куди поїдемо? — зупинився на півдорозі, вийшов,
задимів цигаркою Багрій.— Мої за те, щоб до Дніпра.

— Як? — обернувся до дружини Крищук.

— Годиться.

— Поїхали, поки раніше,— підганяв Максим Нико-
нович.

До дороги, до ніг їм горнулися зеленаві хвилі пше-
ниць, тугі стебла опиралися вітрові, пручалися його лю-
бощам, солодкому його полону, шепотілись — змовлялися
й пустотливо тікали геть, кудись удалеч, під захисток
гайків, за якими туманіючим плесом угадувався Славутич.

— Краса яка! Га?

— Гайда, гайда, краще там...

І знову шурхіт коліс, пошвист вітру, дихання ранко-
вого степу.

— Як вам, Василю?

— Люкс,— обізвався сип.

— І де ви тільки понавидовбували цих словечок! — мовив Крищук.

— Чим воно погане?

— А чим гарне?

— Слово як слово,— втрутилась Віра Іванівна.— Залежить от того, де і як його вжити.

— І я йому вже казала,— додала Ніна.— Дразниться: «мала» та «мала»...

Крищук сміявся, йому було весело од цієї незлобивої, напівдитячої пересварки, у ній — як не дивно! — вчував і взаємність, злагожденість почувань двох молодят, і здорову простоту їхніх стосунків.

— Як вам працюється, Ніно? — подікавивсь Крищук.

— Ой добре! Стільки простору... Клала б цеглину до цеглини...

— Аж до неба,— устрив Василь.

— Аж до неба. А що? Тобі цього не зрозуміти.

— Куди там!

Крищук ураз посерйознішав і без тіні звичайної, буденної цікавості запитав сина:

— Василю, ти любиш Ніну?

— Про це, батьку, привселюдно мовчать,— резонно мовив, потай тиснучи дівчині пальці, Василь.

— Тут, власне, усі свої, нескромності в моєму запитанні немає.

— Чому це тебе так цікавить? І саме зараз?

— Чому — ти знаєш, а що зараз — яка різниця? Нестрій навів мені цікавість.

— Не змушуй їх червоніти,— заступилася Віра Іванівна.

З глибокого, порослого лозняком вибалка машини вихопилися на пагорб, і одразу перед очима відкрилися повиті легкою імлою дніпрові далі, піщані кучугури, старики та озерця, за якими — до горизонту — мріли гаї. Сам Дніпро був унизу, звідси, з високого берега, не проглядався, правобіч і лівобіч видніла тільки його широка звивиста бинда, що зникала, танула в голубуватій млі.

Багрієва машина раптом звернула на бокову, обсажену тополями дорогу й, проїхавши кількасот метрів, загальмувала на узбіччі.

— Не може проминути,— сказав Крищук, підганяючи й свого «козлика» до Багрієвого.— Виходьте, трохи проїдемося.

Багрії вже чекали. Коли Максим Никонович з своєю когортою наблизився, Олександр Васильович підійшов до молодшого Крищука — вони познайомилися з тиждень тому, міцно, наче той збирався вирватися, взяв його за руку, сказав:

— Дивися, хлопче: бачиш той обеліск?

— Звичайно, бачу,— подивувався Василь, бо, справді, як було не помітити високого гостророброго шпिला, що, набравши розгону тут, на землі, ніби ракета, стрімко рвався угору.

— То наша з батьком твоїм молодість. Тут полягли при форсуванні Дніпра сотні наших ровесників, тут могли опинитися й ми.

Підступили ближче — обеліск з усіх боків ряснів карбованими на мрамурі іменами полеглих.

— Скільки ж їх тут! — мовив Кришук.— В очах рябіє.

— Та коли б же це всі,— сумовито сказав Багрій.— Отам он далі — ще один, а там іще, і ще, й ще... Вся земля наша обросла пам'ятниками та обелісками. Ось чому маємо берегти, глядіти її, справді, як власну зіницю. Тут і слава наша, і біль...

— І майбутнє, Олександрє,— додав Кришук.— І майбутнє.

Ніна тримала Василя під руку, пригорталась, наче їй ураз похолоднішало, а він мовчав, дослухався вже й не до нього звернених слів, розмови двох дорослих, чия молодість горіла в танках і літаках, мокла під дощами і зливами, мерзла на вітрах і морозах, ішла на дзоти і кулемети, на колючий дріт і під хрестаті «тигри»... «Що вони, взялися розжалобити мене?» — скинулась було у хлопцеві думка та вмить же й згасла, Василь встидався її, почервонів, озирнувся навіть — чи хто не підслухав.

Ні, ці двоє на жалість не розраховують. Досить бачили вони в житті, щоб вдаватися до неї. Треба — вони, терті, биті, палені, стріляні, знову підуть і знову переможуть. Інакше — не було б її, цієї землі, цих дібров, цих дніпрових притуманених далей.

Однак — що це з ним? Ну, була війна, були війни, вмирили, гинули... Були герої-панфіловці, молодогвардійці... Кошовий, Космодем'янська, Матросов... Може, й він так само... Просто його тоді не було...

Неправда — був! За всіх часів є Василі, Олеги, Зої. Тільки... тільки не всі отак — на таран, на дзот... Не всі —

в грозу, в стужу, нестерпну спеку — на риптування, в тайгу, у шахту, в поле... Не всі! Є ще — котрі збоку, холодком, з великою кипенею. А ці ось двоє змогли! Можуть! Тільки їм відомо, чим пахне свіжа хлібина, лиш вони, що підняли її, землю, з руїн і згарищ, воскресили, знають справжню ціну насущного...

— Василю, гов,— злегка торсала Ніна.— Всі пішли...

Чомусь зрадів оцьому, що відвернуло од роздумів, покірно ступив за дівчиною.

— Знаєш, Ніно, про що я думав?

— Скажи.

Та зараз він їй це скаже, хай потім, потім, це ще треба обміркувати, зважити, і так нині на нього наче найшло.

— То й мовчав би,— сердилась дівчина.

— Ну, ну,— дужо стиснув їй руку.— Не заводь мене, я, здається, і так не на жарт завівся.

Спустилися донизу, до ріки, свіжо дихнуло лугом, великою водою.

— Агей, жіночки! — весело гукнув Багрій і зняв, недбало кинув на сидіння піджака.— Готуйте снідання, бо вже пора. А ви, мужчини, розводьте вогнище — шашлики смажити будемо... Ех, трясця його мамі, як ввійшли ми до Пруссії...

17

Після Сталінграда й Орловсько-Курської битви гітлерівська армія почала безславно відкочуватися на захід. Плондрована, нищена, але нескорима й нескорена Україна визволялася, поверталася до мирних буднів. Невтомно працювали будівельні й ремонтні бригади, вдихали життя в зруйновані цехи заводів і фабрик, відкачували затоплені шахти донбасівці, корівками і полишеними наступаючими частинами хворими та пораненими коненятами, часто й самотужки, засівали хлібороби перші гектари...

Хожай одразу, як тільки пролунала радісна вість про визволення Харкова, написав прохання повернути його, силоміць залишеного в тилу, на рідну землю, мовляв, у нього досвід, знання, які він до останку готовий покласти на вівтар Вітчизни.

— Знаєш, Віто,— час таки взяв своє, децю зблизив двох закинутих у чужі краї, і між ними непомітно

утвердилася ця форма звертання,— я багато чого зрозумів за ці роки.

— Що ж, наприклад?

— Ну, хоч би те, що життя не таке вже страшне і безвихідне, як інколи бачиться.

Вікторія мовчала, не знала, що відповісти.

— Тоді, в червні,— вів далі,— здавалося, що все, кінець, а...

— Не всім же здавалося,— заперечила.

— А оті відступи, втрати... Хіба без них не можна було обійтись?

— Добре зараз махати руками, бить себе в груди й шукати винного.

— Цебто я б'ю себе в груди?

— Не в тому справа. Не ти один так говориш і думаєш.

— За когось не ручаюся, не плутай мене з іншими. Я не відсиджувався, ти бачила, ні дня, ні ночі не знав.

Хожай таки не гаяв часу, вишукував його, уривав, де тільки траплялося, й коптів над своєю працею. Ні, він разом з усіма кує перемогу, хай іншими засобами, іншою зброєю, але кує. І повернеться він не з порожніми руками, а з готовою — нате, будь ласка! — роботою, де узагальнено чималий досвід організації сільськогосподарського виробництва в умовах воєнного часу. Та за це розцілюють! Жарти хіба: в такій веремії зібрати й опрацювати стільки матеріалу!

Зрештою, хоч би як там було, місце в науці йому забезпечене. Він в цьому певен. Ось-ось надійде відповідь-виклик і тоді...

— Прощу тебе, Віто...

Недавно він оспівчився, сказав, що любить, що весь цей час, одколи зустрілися, живе нею, мріє про неї, як про дорогу, рідну людину.

— Не думай, що це самолюбство, уражена гордість. Я не можу без тебе, Віто. Скільки перестраждали разом...

Вікторія справді міцно увійшла в його життя. Постійно заклопотаний, зайнятий, вірний раз і, здавалося, назавжди проголошеному парубоцькому принципіві, Хожай сподівався щасливо уникнути долі багатьох одружених своїх ровесників, цілком і повністю віддатись науці. Він — певен! — і тримався б тієї клятви, коли б не війна, не оця веремія, що перевернула, перетрясла все догори дном.

Хожай зрозумів — правда пізніше, потім, уже закохавшись, — що життя одне, що, крім науки, в ньому он скільки можливостей, приємних, прикрих, щасливих і нещасливих і обмежувати себе, обкрадати, позбавляти чогось бажаного принаймні нерозумно. До того ж Вікторія, що так неждано зустрілася йому на цих далеких шляхах-дорогах, людина неабияка, він навіть не розуміє, як вони стільки років, там, у Києві, могли бігати одними коридорами, жити в однім гуртожитку, дихати одним повітрям і не знати одне одного! Зустрінь він її раніше, навряд чи було б оте присягання перед самим собою, чи стояв би на їхній дорозі якийсь Крищук, чи взагалі все було б так, як є нині. Вікторія ніскільки не завадила б його науковим захопленням, навпаки — була б натхненням, джерелом його радощів, затишку, що навіть для аскетів потрібне. В цьому він упевнений, мав змогу переконатися, — вони поруч ось уже скільки місяців... Задля неї він ладен на все, звичайно, в розумних межах. Не розуміє тільки одного: чому вона...

Виклик справді надійшов, Хожяєві належало з'явитися до Харкова в таку-то інстанцію, прохання до місцевих властей не затримувати його, не чинити опору.

— Тікаєш, так? — прочитавши папір, дорікнув Джумалієв. — Кидася мене? Некарашо, Кожай, некарашо.

— Не тікаю, ата, їду, додому їду, — пояснював. — Викликають.

— Чого їхать? Тут жити треба, земля багато, люди мало, зовсім мало, — сердився старий.

— Там зараз важко, людей так само мало, все поруїли новане...

— Вай, вай! Як жити будеш?

Увечері в радгоспній їдальні Хожяєві влаштували скромні проводи. Джумалієв, усе ще сердячись на свого головного, який — ніде правди діти — таки допоміг, вплив у їхнє господарство струмись нового, не пошкодував ради такого випадку кількох баранів, і вони довгенько сиділи, смакували гарячий плов, пили кумис і чай.

— Пиши, Кожай, — пихкаючи цигарковим димком, важко дихаючи, говорив Джумалієв. — Трудно буде — казах помагай Україна.

— Спасибі, ата, — дякував Гнат, — напишу неодмінно.

— Україна Казахстан — рідний, Шевченко казах — брат.

А вранці Гнат від'їздив. Вона мала б провести його, попрощатися, побажати щасливої дороги, та Вікторія не сміла, ще ввечері сказала, що не буде того, і Хожай майже вдосвіта постукався до неї. Здогадалася, що він, поспіхом відчинила.

— Вибачай, але я не міг не зайти.

— Спасибі тобі, Гнате, за все спасибі. Я не гніваюся на тебе, але й ти зрозумій: не вільна я...— Сльози бринули на її очах, Гнат не бачив їх, скрушно опустивши голову, але відчував легке тремтіння голосу, і од цього йому ще важче ставало на серці, наче відривав од нього частку, розділяв його навпіл.

— Гаразд,— зітхнув,— але не поспішай відмовляти мені. Я поїду, я напишу тобі, викличу і тоді...— Узяв її холодні, безвольні руки, поклав собі на плечі, обняв.— Бувай здорова.

Отямилась, коли за ним зачинилися двері. Боже, він поїхав!.. Щось ніби обірвалося в ній, гіркою млостю розлилося у грудях, обпекло їх, Вікторія метнулася до вікна — вхопила ковток повітря. Гукнути його? Повернути?

Стара скрипуча «емка» надсадно ревнула мотором, рушила, полишивши в повітрі хмарку їдкого диму.

— Щасливо тобі...

Удруге на короткім віку її покидала хай не рідна, не близька, як Максим, але дорога людина, і Вікторія на мить, на одну тільки мить подумала: хто ж із них дорожчий? Той, котрий невідомо чи й живий, чи цей, що був поруч? Сама злякалася цієї гадки, схрестила перед собою руки, мов одгороджувалася від неї, ривком зачинила вікно і прихилилась до схолоднілої за піч лутки.

«Максиме, де ти?»

Було ще рано, над степом багряно сходило сонце, і Вікторія схопила олівця, вирвала з зошита аркушик, заходилася писати. Авжеж, вона напише! У Харків, у Київ, куди завгодно! Дасть про себе знати,— може ж, і він шукає її, може, і її доля не така вже зрадлива та безталанна.

мандрівки, не вперше переступати поріг чужого — дружнього, а бувало й недружного — дому, та Словаччина поза всім, Словаччина в його серці — як своя земля, вона увійшла в Максимове життя, як входять рідні поля, береги, луки, гори і доли. Там, у Братиславі, скінчилася для нього війна, там знайшов він — вже потім, згодом, — щирих друзів, з якими ось уже понад двадцять літ не тільки зустрічається, обмінюється офіційними й неофіційними листами й телеграмами, а співробітничав, розробляє одну, спільну й важливу проблему.

— Максиме Никоновичу, — сказав йому секретар ЦК, керівник делегації, високий, худий, зовні сухуватий, але добродушний чоловік, якого Крищук знав ще з обкому, коли той там працював, — словацькі товариші запрошують вас для консультації. Вони надають перевагу вашим пшеничним сортам, відводять під них основні площі й про щось хочуть порадитись.

— Мені зостається тільки дякувати за одне й друге, — мовив Крищук, — за добрий намір і запрошення.

— Вилітаємо завтра вранці, — додав секретар і, певне, за звичкою зиркнув на годинник, простягнув на прощання руку.

Крищук вийшов з приміщення ЦК, в задумі побрів тінистим парком, що рутвяним масивом, пагорбами тягнувся понад рікою. Було тихе надвечір'я, золотисті бані Софії горіли в промінні призахідного сонця, непорушно стояв Володимир у звичному своєму затишку, вічні бабусі пестили неслухняних своїх онуків.

Місто дихало спекою, хоча тут, у затінку лип, осоко-рів, тополь, вона й не дошкуляла. «Скупатися б», — збігло на думку хлоп'яцьке, — певне, од видава десятків смагливих тіл на протилежному боці, на пляжі, — та Крищук сам усміхнувся несерйозності наміру, присів на краю кручі, задивився на Дніпро, даленіючі нові масиви столиці. «А за моєї ж пам'яті там сіріли піщані кучугури, озерця, лозняки. Ростемо! Друге місто за Дніпром вибудували. Розмах космічний! Та й темпи...»

Знизу, од ріки, з далекого урвища, тягнуло прохолодою, линула модерна музика, якої він недолюблював, і Крищук підвівся, пішов далі. Міг би подзвонити знайомим, посидіти в затишній компанії, побалуватися коньячком чи посмакувати коктейлем, та нежданий візит завадав би зайвого клопоту. Максим Никонович цього не

любив, а що хотілося перекусити, — вирішив зайти в перше-ліпше кафе, «Півник» чи якусь «Чайку», слава богу, наплодилося цієї птиці.

Вибрів на майдан, звідки спадала донизу, на Поділ, і підіймалася вгору, до Печерська, простора вулиця і де брала свій початок головна магістраль міста.

Рідко випадає отак от поблукати! Можеш ходити, сидіти, милуючись киянами та киянками, стояти, розглядаючи вітрини... Навіть підійти, кинути в автомат три копійки і випити холодної, з присмаком прокислого сиропу газованої води. Або взяти морозива й ласувати на лаві в скверику...

Дорога привела Максима Никоновича до «Хрещатого яру». Помітивши цю мистецьки на міді карбовану вивіску, спершу навіть не збагнув, що воно за «Хрещатий яр», постояв у цікавості.

Низьке, розмальоване темними фарбами приміщення з масивними столиками, над якими майже на голови рясно звисали червоні абажури, виявилось переповнене, але, зайшовши, Кришук вирішив діждатися черги, вдовольнити і власну цікавість, і проголодь. Тим паче, тут не було музики, дурносміху. За кільканадцять хвилин, одержавши порцію сосисок, кілька шматочків батона та склянку кефіру, Максим Никонович підсів до молодиків і юнки, що без угаву сьорбали чорну, мов дьоготь, каву, і почав їсти. Чи зголоднів, чи справді все було таке смачне — їв з апетитом, якого давно не відчував. «От побачив би хто з своїх! — подумав. — По всьому місту пішло б: Кришук, заступник бога по хлібу, у вуличних кафе підхарчовується!» Самому стало смішно.

Молодики, зиркнувши на дивака, що вмощується біля них із сосисками й кефіром, більше не звертали на нього уваги, торочили щось про Боббі Фішера та його тасмничу поведінку під час останнього матчу на першість світу, а Кришук, — справді ж дивак! — червоніючи од власної незугарності, однак не виявляючи того, спокійно жував, розглядав різноколірні патьоки на стінах, у рамках, що, певно, мали означати картини, нових відвідувачів «Хрещатого яру», думав, що, мабуть, не раз побував тут і Василь, виніс звідти оті свої звички.

Нестара, швидка в рухах жінка, що прибирала, наблизилася й до їхнього столика, схопила порожні чашечки, витрясла недокурки з попільниці і одним махом...

змела туди недоїдений хліб, шматочки батона. Максим Никонович сторопів од несподіванки, йому на мить наче одібрало мову,— він, пересилуючи обурення, сказав:

— Послухайте, що ви робите?

— А що? — сердито кинула та.

— Як ви поведетеся з хлібом?

Жінка витерла ганчіркою столика, підозріло глянула на Крищука.

— Ви коли випиваєте, то до людей не чіпляйтесь. У нас тіліфон ондечки, 02 — і міліція тут як тут, звінення просить будете.— Вона звично підхопила тацю.— З хлібом як поведжуся! Хлібодар знайшовся! Його діло!

Крищук зціпенів.

— Тихіше, маманя, старий правий,— обізвалися молодики.— Хліб — народне добро, а ви...

— А я?! Та я цими ось руками двох таких лобуряк вигодувала.

— Це вже образа. Маєте щастя, що ви старші.

Бачачи, що не по її мелеться, прибиральниця шмигнула за ширму.

— Ви праві, батя,— чи то співчували, чи то заспокоювали Максима Никоновича застольні сусіди,— але що з неї візьмеш?

— Даруйте, я, певне, погарячкував,— бурмотів Крищук.

— Нічого, буває,— сказали хлопці.

А Крищук, так і не допивши кефіру, спотикаючись, побрів до виходу.

Вилетіли наступного ранку. Повітряний лайнер, перетнувши голубу смугу Дніпра, узяв курс на захід, під крилом, у просвітах хмар, вузенькими стьождками заблищали річки, олив'яно заясніли ставки та озерця, і Крищук поринув у спомини.

...Після лікування та запасного полку в Уфі його направили зовсім не туди, куди бажалося: ближче до України, до шляхів-доріг, якими колись відступав, а на Ленінградський фронт, де вони тримали оборону, вели так звані бої місцевого значення. Тут і застали Крищука — одна за одною — радісні звістки про перехід наших у рішучий наступ та перші визволені українські міста й села, і він рвався туди, хоч розумів, що солдатська

служба скрізь однакова, що його Вітчизна й тут, у цих лісах та болотах, де вони мостять і мостять дороги, бо інакше не ступити кроку. Київ, і омріяні Перетоки, й рідне село ще були по той бік, фронт до них лише наблизився, — ні написати, ні будь-яким іншим чином довідатися хоч що-небудь про Вікторію та матір не випадало.

Невдовзі зняли з оборони, кинули під Стару Русу, Псков, але справжнього наступу й там не було, очевидно, їм належало стримувати, сковувати на певних ділянках ворожі сили.

Осінь 43-го принесла жадану й давно очікувану вість: радянські війська визволили Київ, успішно просуваються далі на захід, недалекокий час, коли окупанта буде вигнано за межі священних наших кордонів. Того ж дня Крищук написав до інституту, матері, Вітиним батькам та в Перетоки у надії одержати хоч будь-яку відповідь. Листи пішли, ніби канули у воду. Місяць чи більше ніхто на них не озивався, а потім, як він уже й ждати перестав, надійшов невеличкий саморобний конвертик із сільрадівським штампом. Одписувач, певне, секретар, сповіщав, що громадяни Петренки виїхали із села до Києва на постійне проживання, адреса їхня невідома. Максим і зрадів звістці, і засмутила вона його ще більше. «Виїхали... і невідомо». Звідки було йому знати, що за тиждень-два по його листові «громадяни Петренки» про всяк випадок сповістили сільській Раді свою нову адресу; що завдяки цьому Вікторія зв'язалася з батьками одразу ж, а Максимові, коли й надіслали листа, то через два місяці, як його в тій частині вже не було.

Втім, надія на якийсь щасливий випадок не полишала його, він у душі чекав її, тієї події, що, коли не зведе їх, його й рідних, то бодай знищить, зруйнує прокляту цю невідомість, од якої так тоскно на серці.

З початком визволення Прибалтики їхнє з'єднання опинилося на головному — Ризькому — напрямку. Та до Риги було ще далеко, на шляху до неї стільки тих містечок, селищ, хуторів, лісів і боліт, які так само належало брати, визволяти, повертати до життя, і вони терпеливо, як і личить солдатам, долали бездоріжжя, грузли в пісках і болотах, раділи нетривким перепочинкам, все далі й далі пробиваючись уперед.

Полюк належало оволодіти невеликою, однак стратегічно важливою залізничною станцією, яку ворог утриму-

вав з усіх сил, бо, в разі втрати її, чимало його частин і спорядження опинилися б в оточенні. Роти й батальйони пішли в наступ з маршу, а що політпрацівники майже постійно перебували в них, — Крищук опинився на передовій, в горнилі бою. Довкола рвалися міни, снаряди, розчехнуті, з шумом валились дерева, сипалось віття, поспішали з набоями постачальники, кволо, перев'язані вже десь там, де кипіло, брели поранені. КП розташувався на узліссі, звідки добре проглядалися і сама станція, і підступи до неї.

— Вчепився, гад! — лаявся комбат, розглядаючи в бінокль широку, в ріденьких кущиках лозняка долину. — Як воша в кожух, учепився... Чи не бронепоезд у нього там? — звертався невідомо до кого.

Крищук попросив бінокль і тільки-но хотів прилаштуватися під пнем вивернутого недавно дуба, як щось зненацька підхопило його, перекинуло... У вухах задзвеніло, він ще встиг відчутти, що живий, і втратив свідомість...

На щастя, то була тільки контузія, хоча й тяжка, Максим надовго втратив слух і знову місяць чи й більше пробув в евакогоспіталі. На прохання адміністрації випустив кілька стіннівок, решту ж часу — читав. Здавалося, він навіть радів такій незвичайній нагоді, адже відколи почалася війна, за винятком отих, «уфімських», тижнів, по-серйозному не тримав у руках художньої книги — ніколи було, та й самої літератури бракувало.

Лікування тим часом ішло успішно, молодий організм переборював недугу. Крищук відчував, що слух до нього поступово повертається, і готувався незабаром виписатися й доганяти своїх, як одного дня його викликали до відділу кадрів і сказали готуватися до від'їзду — куди саме і чого, відомо стане пізніше. З тиждень він іще побув на «ремонті», а після виписки, зовсім, здавалося, здоровий та дужий, одержав направлення до штабу армії.

— Хочемо зробити з вас десантника, товаришу майор, — сказали штабісти. — Саме формується частина, бракує досвідченого замполіта. Як ви на це?

— Дякую за довір'я, готовий виконати завдання, — відповів Крищук.

— От і гаразд. Майте на увазі: частина особливого призначення, вам, політпрацівникам, роботи вистачить.

З десантниками він, звичайно, зустрічався, знав про їхню роль у бойових операціях, але ж тут, міркувалося, частина особливого призначення. Що це може бути?

Невдовзі все стало відомо. Їх готували для ймовірного блокування стратегічно важливих дорожніх об'єктів у ворожому тилу — на випадок, якщо розвідка донесе, що противник, відступаючи, має намір їх знищити. Бойові операції ось-ось мали перекинутися на чужу територію, і вони, небесна піхота, мали запобігти тим руйнаціям, всіма силами сприяти успішному просуванню радянських військ.

Крищук знайомився з людьми, добирав агітаторів, проводив бесіди, кілька разів загін брав участь у розвідці боєм, звідки повертався значно поріділий, доформовувався і знову, разом з розвідниками, нищпорив по передовій.

Нарешті під Кенігсбергом, де, доповідала розвідка, ворог зосередив чималі сили, маючи на увазі будь-що утримати цей східний форпост Німеччини, їх таки викинули.

Кілька літаків уночі, по чергово, доставили десантників до умовленого пункту, де вони мали замаскуватися, зникнути в лісах та дюнах до початку наступу, а потім діяти залежно від обставин.

Чекання виявилось тривалим, довшим, ніж вони думали, бійці змучилися без гарячої їжі, а ще більше — від нерухомості та небезпеки бути виявленими, тому, коли з того, нашого, боку могутньо заговорила артилерія і над землею, пришиваючи ворога до землі, зашмигали штурмовики та винищувачі, десантники посхоплювалися, чекаючи моменту кинутись у бій. Запрацювали рації, що досі не подавали ознак життя, радісти відчули «руку» своїх колег, шифрографів, раділи тому, наче справді стрічалися з близькими друзями, і те почуття, та радість переливалися в серця закинутих на чужу землю бійців.

Загін, де перебував Крищук, мав захопити й утримувати до підходу наших частин міст, який з'єднував береги широкого й глибоководного каналу. Вони підповзли до нього непомітно, вночі, під гуркіт автомашин і танків і причаїлися в закутках, заглибинах, у виступах ферм, бо сили, що рухалися мостом, були набагато більші. Їм, нечисленним, озброєним лише автоматами, кількома ручними кулеметами та гранатами, належало виждати час,

коли під натиском наших частин пімці почнуть масово відступати.

Бій кипів жорстокий. Ворог, заздалегідь підготувавши укріплення, тримався вперто, та за кілька годин настав злам, клекіт битви наблизився. Дорогою на захід, на цей бік, густо повалили спочатку обозна та санітарна служби, вантажівки, повозки, легковички, поплелися поранені, — не видно було тільки танків, а саме відхід танків означав би поразку, програш.

Десантники нетерпляче визирали на шлях, лаяли фріців, що змусили їх стільки чекати, аж ось надвечір з переліска вирвались одна, друга, третя сталеві потвори, які, однак, до мосту не поспішали, вочевидь, маскувалися, аби зненацька вдарити по наступаючих.

— Ах ви ж недобитки, паразити! — стишено лаявся котрийсь з десантників. — Товаришу командир! Дозвольте! Скільки можна?!

— Спокійно, хлопці, спокійно, вистачить і для вас.

Кришук наслухав їхні голоси, нетерплячі, поривні, думав про незвичайність завдання, що стояло перед жменькою цих одважних людей. «Кілька днів не роззувалися, нормально не пили, не їли, не спочивали, а не впали духом, горять нетерплячкою прищикнути «фріцові хвоста».

— Товаришу майор! — підповз до нього командир загону. — Наші передають, що коробочки пішли, скоро будуть тут.

Це означало, що опір зламано, танки, а за ними й піхота відходять.

Двоє автоматників легко зняли вартового, деякий час на мосту було тихо, та раптом з другого кінця сіконув кулемет, кулі дзенькнули, дзьобнули на відкосах бетон. Напевне, звідти помітили зникнення вартового, кілька гітлерівців, неприцільно стріляючи, кинулися до мосту. Десантники смальнули по них, поклали, рвонулися до будки, та шлях їм перетяв кулемет, що бив з протилежного берега, і бійці залягли.

— От гад!

— І далеко, не заткнеш пельку.

Ситуація складалася кепська. Командир наказав частині десантників кинутися до будки та, іншого виходу не було, поповзом, по мосту, на той бік, решті — прикривати їх вогнем. Групки по кілька чоловік несподівано

вихопилися з-під пастилу, охоропа, видно, на мить розгубилася, і цього було досить, щоб автоматники пробилися до будки і повели звідти кулеметну дуель з противником.

— На мосту справи погані,— висунувшись з-під прикриття, гукнув командир.

Це означало, що всі чи більшість тих, які мали добратися до вогневої точки, загинули, що треба шукати іншого виходу.

— Хто вміє добре плавати?!

— Шепітько! Давай попід мостом!

Бійці кинулися у воду, важко попливли на той бік. Крищук не спускав з них очей. «Тільки б не помітили! Тільки б не помітили...» Однак сміливців побачили, град куль збурунив довкола них воду, один з десантників почав осідати, тонути, той, що був ближче, спробував допомогти, та, певне, так само був поранений, бо закрутився на місці, обох течія винесла на відкрите, по них стріляли, десантники тонули, виринали й знову тонули, ніби відволікаючи на себе вогонь.

— Вперед! — вигукнув Крищук і перший, пригинці, вилетів на міст. Кулі збили з перил шматочки цементу.

— Лягай! — крикнув командир.

Це стосувалося і його, Крищука, він упав на шорстке покриття мосту і, втискуючись у нього, по-пластунськи поповз уперед. Важливо було показати ворогові, що він не зупинив їх, що вони є тут, живі й сповнені рішучості домогтися свого. Повзти було незручно, важко, лікті щеміли, горіли, однак зупинитися, залякнутися Крищук не міг, право на це давалося тільки мертвим. Кулі роїлися, але, на щастя, кулемет бив трохи збоку, бар'єр ледь захищав сміливців. Щоправда, кілька разів Крищук відчув, як щось ніби торкнулося спини, плечей, але болю не було, і він повз далі.

Раптом там, де тільки що стояв дзот, пролунав вибух, кулемет замовк, і вони враз скочили, пригинці кинулися в кінець мосту, звідки щойно по них лунали, а зараз густо валував дим, вихоплювалися язики полум'я.

— Молодець, Шепітько!

— Ура-а-а!..— приглушене стріляниною, звідусіль котилося одвічне солдатське. Хоч поклик лунав слабо — бійців було мало,— однак чули його всі, поспішали за ним. Квапитися вже не було куди й чого, міст належав

їм, тепер необхідно було закріпитися, вгризтися і триматися, триматися...

...Тиждень чи двома пізніше, коли загін переформовувався, одержував поповнення й готувався до нових боїв, черговий по розташуванню, якого Крищук добре знав, інакше не дозволив би такої фамільярності, зустрів його радісним вигуком:

— Танцюйте, товаришу майор!

Крищук од несподіванки, піддавшись якомусь підсвідомому чуттю, хотів було відповісти так само весело, та вчасно стримався, натомість запитав сухо:

— У чім справа, сержанте?

— Вам лист! — випалив черговий і подав невеличкого, пом'ятого десь у безкінечних шляхах-дорогах трикутника. Тремтячими пальцями узяв його, глянув, зажмурився, ніби од раптового світла: із Перетоків!..

— За це справді можна потанцювати, сержанте. Спасибі.

— То я так, вибачте, товаришу майор, — виправдовувався черговий.

— Дякую, дякую, — поспішив заспокоїти його Крищук, одійшов убік, розгорнув аркушик.

«Шановний Максиме, даруйте що не називаю Вас по батькові, бо не знаю, як були Ви у Перетоках перед війною, то я Вас тільки здалеку бачила. Мене звуть Марта, Марта Миколаївна, на прізвище — Надводнюк. Я тоді часто ходила на станцію з юннатами, добре пам'ятаю Вашу дружину, але її нема, і ніхто не знає... Станція наша ціла, тільки дуже пограбована...»

Максим читав, а серце калатало дужче, сильніше, шаленіше, ніж навіть там, під час недавнього бою. Ось вона, звістка, ластівка з рідного краю! Скупа, припізніла, а все ж жива, жива, жива!..

А незабаром, навіть як слід не укомплектований, піднятий по тривозі загін привезли до фронтового аеродрому, і зеленаві «дугласи» взяли курс на південь. Радіо Братіслави сповіщало про народне повстання, словаки кликали на допомогу.

...За кілька годин лайнер приземлився в аеропорту Братіслави, на них там чекали, машинами відвезли до готелю, а по обіді, як передбачалося планом, делегація

поклала вінки на могили радянських воїнів на міському цвинтарі. Могил багато, але між ними вирізнялась одна, чорним мармуровим обеліском здіймалась над іншими, сягала верхів'я дерев. Вони поклали на неї квіти, постояли в мовчанні й зажури, і Крищук з колегами пішов подивитися цвинтар. «Капітан Огнев Володимир Павлович», «Гвардії підполковник Чхелідзе Джаба Йосипович», «Рядовий Серих Валерій Кузьмович», «Рядовий Вітер Кузьма Гнатович», «Сержант...», «Єфрейтор...», «Лейтенант...», «Лейтенант...», «Молодший сержант...»

— Густо ж їх тут, оцих могил,— в задумі сказав Крищук.— І в кожній людина, зернина світу, життя.

— У кожній,— глухо повторив котрийсь із супутників.

Вони презирнулися, пішли до машин.

На вечір у президії академії скликалася прес-конференція, на якій Максим Никонович мав виступити з інформацією про новітні досягнення радянської селекційної науки, відповісти на запитання, а поки був час, хотілося подивитись поля, поглянути, як вони тут, його сорти, чи не підводять, тримають марку.

Іхали недалеко, зупинилися на високому березі Дунаю. Унизу велично плинула ріка, до всього ніби байдужа, горда зі своєї краси та вчистості, а позаду, обабіч, схвилювані вітром, шепотіли хліба. Крищук підійшов до лану, згріб руками дорідне колосся,— воно дихнуло хлібом, землею, добром і спокоєм.

19

З Хожасвим від'їздом життя ніби розкололося на дві частини, одна частина його була тут, при ній, з нею, друга ж десь витала у світі, де Максим, її ладо, коханий, і де він, Хожай. Кілька листів, що послала до різних інстанцій, довгий час зоставались без відповіді, потім обізвались батьки: плакали з радощів, сповіщали, що переїхали до міста, мають квартиру, службу, батько під мобілізацію не підлягав по хворобі, працює в торгівлі, все у них є, нема тільки її, Віти, Вітусі, вони стільки за нею виплакали! Писав і Гнат. Часто, настирно, наче в нього там не було іншого клопоту, не давав спокою. Працює у міністерстві, обіймає високу посаду (завідуючий відділом), про неї вже з кимсь домовився,— приїзди, приїзди, приїзди...

Дивна річ! Вона дедалі більше про нього думає, надто — після розлуки. Чужий, сторонній, а ввійшов у серце. Невже справді так міцно любить? Чи мало йому незаміжніх, вільних?.. Кажуть, різне буває в справах оцих інтимних... А що ж їй? Сидіти, чекати біля моря погоди?.. Може, справді його вже... господи, як могла таке подумати?! Є він, нема його, а вона ждатиме, ждатиме.

...Вікторія повернулася до Києва другої зими по його визволенні. Столиця лежала в руїнах, робітники, службовці, студенти, учні, академіки й артисти, письменники очищали її, вручну виносили гори битої цегли, штукатурки, землі, ремонтували, будували, зводили корпуси цехів, житлових будинків; біля магазинів юрмилися черги, на вокзалах невпинно вирував люд — їхав, проводжав, зустрічав; уранці й надвечір холодним бруком понуро брели конвойовані колони полонених,— їх використовували на тих самих роботах, змушували відбудувати зруйноване.

Дивилася на місто, вбирала його очима, серцем і не пізнавала. Щось у ньому змінилося. Не те, що багато пошкодженень,— щось інше. Не було тої веселості, дзвінко-голосої радості, що колись бриніла з вікон, дверей, із очей і розмов перехожих,— лихоліття пригнітили її, замість неї густо висіявши смуток. Журилися батьки, вдови і сироти, печать скорботи важкою тінню лежала на їхніх обличчях. Не було в них лиш відчаю. Люди затялися супроти біди, долали її разом, укупі, без люті та паніки, тільки темніючи од напруги й безсоння. Легендарний Хрепцатик, що тоді, в пору її студентства, вирував, цвів, вітав кожне їхнє з Максимом побачення, вивільнювався од лому, міцною основою на нім уже ставали, пнулися вгору споруди...

Не писала Гнатові ні про від'їзд, не сповістила одразу і про повернення. Зайшла тільки до інституту — документів про них не збереглося (де їм було вціліти тоді, в тому полі?!), у відділі кадрів порадили звернутися до викладачів, які знають її, пам'ятають, можуть підтвердити, що допускалася до державних екзаменів. Пробувала вивідати щось: про Максима — ніхто нічого, наче й не було чоловіка, не було отих веселих студентських зібрань, вечорів, прогулянок.

Не втішили й відвідини Перетоків. Походила там кілька годин, а жалю, а смутку набралася ніби на цілу

вічність. Станція ледь животіє, чи й стане скоро до ладу, кімнату, де мешкав Максим і куди вона прилітала до нього, перетворили в якусь комору. Селяни, що з ними говорила, хоча й знали Крищука, зарадити її лихові не змогли, бо самі терпіли не менше. Безрадісною виявилася і звістка з села — стара Крищучка з евакуації не повернулася, а про Максима їм так само невідомо нічого.

— Що поробиш, доню,— зітхала мати,— війна нікому добра не приносить. Може, він ще й об'явиться.

І тоді, ніби в нагороду за всі її муки й терпіння, з села, де вони мешкали раніше, переслали отого давнього, єдиного Максимового листа. Вікторія схопила його, читала-перечитувала, того ж дня відписала і... Минув тиждень, другий і третій, минув місяць, а відповіді не надходило. Що могло трапитись? Чому доля до неї така невмолимо жорстока? Чим вона її розгнівила?.. Мукою своєю, чеканням, терпінням?..

— Годі ото хлипати,— невдоволено бурчав батько,— не він один...

— Як ти можеш?

— Можу. Давно казав, що з отих твоїх інститутів хліба не їсти. Іди он — хіба таку службу знайду, роби тільки, втішайся.

— Ні на яку службу я не піду, в мене своє покликання, свій хліб.

— То й їж! — махнув рукою батько.

Суперечки виникали дедалі частіше, Вікторія відчувала, що — не зумисне, звичайно, — причиною тому вона, пора кінчати з невизначеністю, на яку сама себе прирекла, прибиватись до берега.

Якось подзвонила Хожаєві. Зрадів неймовірно! Була середина дня, надворі хурделило, проте примчав, розпашлий, схвильований.

— Віто! Я такий радий!.. Хочеш — сьогодні, зараз підемо й оформишся на роботу? У нас, в міністерстві... Але, мабуть, відпочинь, спочинь з дороги.

Не сказала, що байдикує давно.

— Диплом одержати треба,— зауважила.

— Пусте! Диплом нікуди не дінеться.

Блукали Володимирською, побіля Золотих воріт, Гнат запрошував до ресторану, та настрою в неї не було, не хотілося з усього, чим жила досі, чим щеміло серце, робити якісь штучні веселощі, перетворювати на фальш.

Зустріч з Гнатом не тільки не заспокоювала, а, навпаки, ятрила душевну рану, свідчила, що чим далі вона, Віта, спілкується з Хожаєм, тим більше впадає в залежність од нього, тим очевиднішими, принаймні для них двох, стають їхні взаємини. Карталася цим, потай од батьків плакала, хоч і ні в чому було — каялась. Проте мусить же вона думати про себе, своє майбутнє! Уже й війні, видно, кінець. Наші аж он куди сягнули, б'ють фашиста у його-таки лігвиську. Максим десь, певне, там...

Працювала — таки скористалася Гнатовою послугою! — поралася вдома, готувалася знову складати екзамени.

А Хожай не відставав, уже й дома почав у них з'являтися, хвалився, що скоро захист, вдавав — це вона помітила, — що радіє Максимовому листові, але, мовляв, життя є життя, всяко трапляється.

— Оце чоловік! — хвалив Гната позаочі старий. — І побалакати з ним, і чарку випити. Доки тобі сохнути? — напускався на дочку. — Думаєш, ждатиме? Походить, походить, послухає твоїх охів та ахів — та й до побачення. Он скільки вашого брата сьогодні!

— Ну й нехай! — обурювалася Вікторія. — Вам аби випхати мене... — Однак знала: батько гіршого для неї не хоче, а що плете різне, на свій копил, так на те дано їй почуття й розум, щоб чинила на власний розсуд.

Протиріччя роздирали Вітину душу. То вона ладна була раз і назавжди покінчити з Хожаєвими любощами та жениханням, то жаліла його, мимоволі відшукувала в ньому гарні риси, те, що зближувало їх, то раптом ставала на роздоріжжі, ціпеніла, не в силах ступити кроку в той чи інший бік.

Тим часом весніло. Україна готувалася до своєї другої після визволення весни. Поверталися з далеких країв, куди загнала війна, люди, лагодилися виходити в поле. Міністерські працівники не засиджувалися, моталися по районах, колгоспах — контролювали, консультували, часто випереджаючи інструкції, на місці допомагали ставати на ноги розореним господарствам.

А то якось, коли повернулася з чергової поїздки, мати подала їй поштове повідомлення. «На ваше ім'я одержано посилку вартістю...» Слова холодні, казенні, читала їх, намагаючись збагнути, хто, звідки надіслав цю посилку, а тоді здогадалася поглянути на штемпель. Актюбінськ! Це він, Джумалісв!.. Казав же...

Наступного дня вони з батьком принесли чималий пакунок, в якому — про це неважко було здогадатися — примандрувала на рідну землю їхня «перетоцька». Вікторія розрізала шов, набрала пригорщ добірних зерен — вони приємно холодили долоні, вливаючи якесь земне, весняне чуття, що враз збентежило, повернуло її туди, до маленької нивки, яку вона рятувала з жінками, до того степу, де залишила вона Максимову працю, що зійшла оцими ось буйними зернами.

Групі спеціалістів відділу, де працювала Вікторія, доручили підготувати на колегію питання про роботу науково-дослідних станцій. Вікторія попросилася в Перетоки. Як не є, знала їх до війни, недавно там побувала — легше виявити успіхи й недоліки. Та й пшеницю ж оту, надіслану Джумалісвим, пора висівати. Гадалося, віддасть її Максимові як найцінніший дарунок, а, видно, не скоро те буде...

Автобуса, як тоді, в пору їхнього кохання, не було, попутними їхала довго, до Перетоків добралася тільки увечері. В директорській нікого не застала й зупинилась розгублена: сутеніє, скоро ніч... Проситися до когось незручно, та, певне ж, не обійтись.

Простувала до першої-ліпшої хати, ботиками ламаючи тоненький льодок на калюжах, як її гукнули.

— Бачу, не тутешні, приїжджі, — підійшла, привіталася дівчина в куценькому, шинельного сукна піджаці, саморобних, зшитих з того ж таки матеріалу валянок і теплих, пов'язаній великим вузлом хустці-«циганці». — Чи не на роботу до нас? Ждемо якраз нового працівника.

Вікторія зраділа привітній незнайомці, сказала, хто вона і в якій справі.

— Так вам же й ночувати ніде! — спохopilася дівчина. — Ходімо до нас.

Поки йшли, дівчина розповіла, що працює на станції, зовуть її Марта, прізвище Надводнюк, заклад їхній давній, мабуть, з революції, до війни славився і роботою, і виведеними сортами, але окупанти пограбували все, відкрили тут економію, тепер треба починати спочатку.

— А знаєте, Марто, — не втрималася, щоб не похвалитися, гостя, — я до вас не з пустими руками. — І повідала гірку та славну історію зернят, що вивезла і виро-

стила в евакуації.— Чоловік мій тут колись працював, думалось,— йому буде дарунок... Нехай хоч пам'ять зостанеться.

— Багато їх не вернулося,— співчутливо мовила Марта,— і орачів, і сівачів наших... Заждіть,— зупинилася раптом.— А як же його, чоловіка? Я перед війною часто бувала тут, може, знаю.

— Крищук,— стала й собі Вікторія, перекладаючи вазу з правої руки в ліву.— Максим Крищук.

— Крищук?! — радісно перепитала дівчина.— Так ви дружина?

У Вікторії щемом охопило серце.

— Дружина,— відповіла напівсвідомо.— Вікторія...

— Господи! — сплеснула руками Марта.— Так я ж вас знаю. Ви ще й жили ондечки,— махнула в сутінь.

— Жили.— Вікторію поймав дроз, вона стискала зуби, щоб не цокотіли.

— А де ж Максим,— у захваті не назвала й по батькові,— хіба він... ніби ви нічого од нього не маєте?

— Не масмо,— глухо, відчуваючи, як спазм стискає їй горло, мовила Віта.

— Як же? Він писав, питався про вас, я йому відповіла, проте...

— Коли це було? — не тямлячи себе, схопила Марту за цупкий рукав.— Рік, півроку?

— Та ні, кілька місяців. Я йому про все-все написала... І листи десь...

— Де вони? У вас?

— Авжеж! Ходімо.

Випустивши ношу, Вікторія тремтячими руками обняла дівчину, припала до неї, зайшлася плачем.

20

У Василевій машині раптом застукав мотор, зовнішній огляд нічого не дав, машину треба було ставити на ремонт. Тулик дзвонив Багрієві, домовлявся, і ось його, Крищука-молодшого, приволокли на буксирі до колгоспної майстерні. «Мамо рідна! — роззираючись довкола, дивувався Василь.— Гаражі, асфальтовані під'їзди, естакада, мийка. Та тут навіть їм, міським, є чому позаздрити...»

— Ей ти, артист, чого витріщився? Ремонтуватися приїхав чи на екскурсію?

Василь повернув голову — червонощокий, з бакенбардами, в замащеній безрукавці здоровійко звертався до нього.

- А ти, власне, хто такий грізний?
- Припустимо, слюсар.
- Ну й слюсарюй.
- Овва! А ти, виявляється, йоршистий!
- Виявляється.
- Думаєш, як з міста, з столиці...
- Думаю...

Здоровійкові не лишалося нічого іншого, як помовчати, що він і зробив. А Василь, роздивившись, ніби між ними щойно й не відбулося перепалки, спокійно запитав:

- Давно?
- Що? — не второпав хлопець.
- Давно, кажу, майстерня, гараж?
- Од царя Панька, — радий, що влучив момент відомстити зухвальцеві, засміявся слюсар.

— Ти мені тут не викаблучуйся, питають — відповідай, — не поступався Василь. — Історик знайшовся! Що, на флоті служив? — помітивши тільника, запитав раптом сумирно.

- Служив. А що?

— Та нічого, дивак ти такий. Знайомі будьмо, — Василь перший простягнув руку.

- Ну, Кузьма.

- Як, як?

- Кузьма, кажу. Ти що, глухий?

- Це ж як по-нашому, по-теперішньому? Кузя?

— Кому Кузя, а мені Кузьма. І не витріщайся отут, не в цирку.

- Та я жартую, не сердься.

— А чого мені сердитись? Сердься на себе, що отакій вимахав, а залізяці, — кивнув на машину, — ради не даси.

— Ну, ну, гаразд, а то я й здачі дати можу. Тебе що, ремонтувати прислали?

— У нас водії самі ремонтують, а як ви такі ніжні, то поможемо, — з гідністю відповів Кузьма. — Відкривай капот.

Підійшли ще кілька чоловік, завжди цікавих до чужої пригоди, і Василь слухняно поліз до машини. Удвох вони швидко відгвинтили двигуна, повід'єднували трубки та

планги, підігнали вантажопідіймач, зняли мотор, поклали на стэнд.

— Машиністом служив? — дивлячись, як напарник вправно орудує інструментами, запитав Василь.

— З віялом ходив, мух одганяв.

— Та досить тобі, — примирливо сказав Василь. — Я серйозно.

— Коли серйозно, — мовив Кузьма, — то не налітай на своїх. Самі можемо. — І додав згодом: — Од дзвінка до дзвінка відтрубив.

— Тутешній?

— А звідки ж? Тут народився, тут батьки й діди жили.

Між ними, недавно гиркотливими, поволі налагоджувалися стосунки. Василеві було цікаво, що й тут, серед оцих степів, живуть, працюють його ровесники, хлопці, що кінчали десятирічки, служили на флоті, що носять бакенбарди, тільники, джинси. Дитині міста, вихованому на його кращих і гірших звичках, Василеві здавалося, що в цю глушину люди приходять із запізненням на десятиліття, та й взагалі — що говорити?! — село!.. Правда, колись, школярами, вони їздили на екскурсію, після — на природу, та то було короткочасне, тоді й не думалося придивлятися. А ще мати пробувала прищепити «батьківську лінію», тобто любов до землі, однак нічого з її затії не вийшло. Звичайно, читалося, чулося: село оновилось, вирросло, там тепер клуби, палаци культури, кіно, суцільна електро- і радіофікація, телевізори... Депо й бачилося. Проте... Одна справа опера, палац «Україна», стадіон на тисячі й тисячі місць, всесвітньовідомі команди і, даруйте, якась самодіяльність, якийсь клуб чи хоча й спортивний майданчик.

І раптом — оці Перетоки, інститут, фітотрон, що його будує й він, Василь Крищук, прикомандирований водій міської автоколони, асфальтовані вулиці, ажурні парканчики, ліс антен над залізними й шиферними дахами, десятки автомашин, комбайнів і тракторів, майстерні, яким позаздриш, парубійко з бакенбардами і стародавнім ім'ям Кузьма... Навіть приснитися важко такому! І взагалі — що вони знають отам, сидячи в місті? Що він знав би, не будь цього відрядження, цієї нагоди?.. Село! «У селі романтика, а з села Роман тіка...» Попробуй, ви-мани цього Кузьму. Дідька лисого він звідси поїде...

Трапляється, й кидають, їдуть, всяко буває, так на так не виходить.

Василь відчував: перебування в Перетоках щось у ньому ламає, переінакшує, сповнює його якимись новими почуттями. Надто оця сьогоднішня історія. Ніби й нічого ж у ній незвичайного, а перевертає душу.

— Як тут у вас, артисти? — вивів із задуми знайомий голос.

Василь обернувся: біля них стояв, витирав хустинкою чоло Багрій.

— Нічого, товаришу голова, — сказав Кузьма.

— Що значить нічого? Причину виявили?

— Знайшли. На голодній пайці працював агрегат, мастила йому постійно бракувало.

— Що ж це ти, Василю? — запитав докірливо Багрій.

— Ніби ж норма завжди, — дивувався.

— Та в тебе датчик неправильний, тому й «норма», — пояснив Кузьма.

— Глядіть, щоб усе в ажурі було, — кинув Багрій і поспішив до силосного комбайна, що стояв на ремонті.

— Це у вас всіх артистами звуть? — запитав у напарника Василь. — Ти — мене, Багрій обох нас...

— А ми й є артисти.

— Не розумію, кажи ясніше.

— Про перетоцький хор механізаторів чув? Ні? Перше місце в області зайняли. Олександр Васильович сам виступав. Приходить у суботу в Будинок культури, послухаєш.

— От тобі й раз! «Ми не ремонтники — артисти ми!» То що, кільця доведеться міняти? — перейшов до діла Василь.

— А певне, інакше не обійтися, — сказав Кузьма. — Вибирай циліндри, я сходжу на склад. Задав ти, брат, клопоту й собі, й мені.

— Наче я зумисне. У кожного може трапитись.

— Може. Тільки скажи своїм технікам-механікам, аби уважніше оглядали машини. Та й самому не вадить бути пильнішим.

...Ремонт закінчили наступного дня надвечір, Василь проїхав по двору — двигун працював чітко, без зайвих шумів.

— З мене могорич, Кузю! — радів. — Ти що вживаєш? «Колінвал», коньяк, «біоміцин»?

— Коли треба, вживаю все,— сказав Кузьма.— А зараз підвези мене додому, заодно прослухаємо двигуна.

— Додому то й додому. А може, справді? Чайхана поряд. Сподобався ти мені, морячок, з тобою можна працювати.

— Давай поїхали, там видно буде,— урезонював Кузьма.

Жив він у протилежному кінці, майже на околиці. Перетоки тут обривалися неглибоким, вимитим весняниками та дощовими водами вибалком, густо порослим кущиками буркуну, молочаю, петрових батогів, пирію, котиків, подекуди собачої або дикої рожі та коров'яку, а за ним, переярком, починались поля, що даленіли зеленими пасками лісосмуг, тугим розливом пшениць, шелестом кукурудзи. Зараз, у надвечір'ї, ниви лежали сумирно, безвітряно, тихо, немов чути було, як твердіє, набирається сили зерно, дихають лани, всотують пахощі повітря, трав, широчіні.

Заходило сонце, скісно слало проміння, вони їхали ним, здавалося, машина підскакує не на нерівностях, а на відблисках. І ще мріялося Василеві: не зупини його, мчав би отак аж до тих он тополь, а там до високовольтних ліній і далі, далі, за обеліск, за Дніпро,— все ж то його земля, його простори.

— Не жени,— обізвався Кузьма,— он біля того двору, де явір, зупини.

Василь узяв праворуч, збавив швидкість, колеса зашурхотіли по моріжку.

— То заходь,— спутивши ногу на приступку, мовив Кузьма,— повечеряємо. Пташиного молока не обіцяю, а яєчя з салом буде. І «колінвал» знайдеться,— усміхнувся.

Час іще був, бажання ближче, краще взнати «матросика» захопило Василя, і він, для годиться пом'явшись, не став більше чекати запрошення, сплигнув і собі.

...Двір вигороджений, попід парканом до ганку з червоної цегли доріжка, обора біля хліва, звідти терпко тхне гноєм. Хата оддалік, у вишняку, попід вікнами пнуться гілчасті мальви, доганяючи королевій — на тичках — цвіт.

— Отут моя й пристань,— сказав Кузьма.— Не міські зручності, однак не скаржимося, самі будували. Подобається?

— Зачекай, роздивлюся,— не поспішав Василь, хоча про себе й завважив, що нічогоньке собі пристанище, надійне, можна швартуватися.

Старенька, надламана в попереку жінка стояла, ніби чекаючи їх, на ганку.

— Це моя мама, Христина Павлівна, пенсіонерка,— відрекомендував Кузьма.— Все життя на полі працювала, а це вже дома, літа...

Василь узяв простягнуту йому для вітання руку. Рука була маленька, із затверділими сухенькими мозоликами, аж не вірилось, що вона все життя могла порпатися в землі, ростити хліб та інше зело, хоч — це Василь знав — саме такі руки й справді творять добро, тримають землю в її одвічній материнській красі. Струмись сорому чи ще якогось дивного, незнаного досі чуття піби вдарив хлопця, він поспішив випустити руку, хоч потім, коли вечеряли, раз у раз позирав на Христину Павлівну.

— Заходьте, заходьте,— примружено глянула на гостя жінка.

Хата була простора, на кілька кімнат. Василя запросили до найбільшої, вітальні, і, поки готувалося на стіл, він міг роздивитися.

Ну, звичайно, телевізор! Великий екран, красиві ручки, переносна антена... Цим нині хизуються і господарі, й керівництво. У селі стільки-то телевізорів! Мотоциклів! Автомашин!.. Про це пишуть, говорять по радію й тому ж телебаченню, навіть на високих форумах. Сільська родина в Перетоках дивиться передачі з Києва чи Москви! Концерти, фільми, міжнародні змагання... Подумаєш!..

«А ти подумай! — зненацька підказав Василеві близький, знайомий — чи й не власний! — голос.— Поворуши мізками!.. Постав себе, прийшлого у життя на всеньке готове, на місце Христини Павлівни, Багрія, усіх опих знайомих і незнайомих тобі трударів, може, й здивуєшся, може, й схвилюєшся, замість калюж та бакаїв бачачи впорядковані вулиці, замість стріхи — залізо і шифер, замість скалки чи каганця — електрику, замість баби-шептухи — лікарню, замість сліз — радощі... Спробуй поглянь іншими очима, і тоді нікими свідками стануть перед тобою батькове батракування, нічне розгулля банд, постріли з-за рогу, колективізація, війна та материні поневіряння, торбина зерна, завезена з України в безкраї казахські степи, повоєнна розруха, бур'яни на нивах, впряжені в поржа-

вілі плужки корівки, од яких треба було ще й молочка взяти для тебе... Що, неприємно? Не подобається мораль? Тож-то. А на ній, хлопче, життя наше тримається, історія наша нею написана і пишеться. Чуєш? Не вдавай, що тобі все одно, байдуже, — пишеться! Оцими сухенькими материнськими, м'язистими — під тільником, грубуватими Багрієвими, чутливими батьковими руками карбується літопис радянської дійсності. Ти можеш бурчати, виявляти свою нехіть, — од того життя не зупиниться, воно тертиме, м'ятиме тебе доти, поки не збагнеш його сутності, поки не зробить воно з тебе Людину. І тоді не дражнитиме тебе телевизор у далекій сільській хатині, оці килимки на дивані, збільшені до невпізнанності фотографії батьків у «золочених» рамах на стінах, — усе то дійсність, буття, до яких народ ішов крізь хурделицю битв, нестатків і труднощів, за які платив досить дорогою ціною...»

— Ну, ти вже тут нанудьгувався? — зайшов з тарілками Кузьма. — Вибачай, моя на службі в лікарні, довелося самому.

— Давай, — ударив об коліна руками Василь. — Може, тобі допомогти?

— На ось, розставляй.

Василь узяв у нього і почав розставляти легенькі, з квіточками на пругах тарілки.

21

Ніхто в Перетоках достеменно не знав ані історії свого села, ані того, звідки і як виникла його назва. В «Історії міст і сіл України» Перетокам відводиться кілька рядків — засновані наприкінці позаминулого століття, на території розташовані колгосп, науково-дослідна станція селекції та насінництва пшениці, є сільська Рада, дві — середня і початкова — школи, Будинок культури, лікарня, два магазини, стільки-то населення... І все, ні слова більше.

«Історією» перетоківці зачитуються, гордяться, що й їх не обійдено, але, мовляв, куцо, можна б і ширше, як не є — один з перших в області колгосп, відомий на всю країну...

Несправедливість істориків поклали виправити юні красназвці. З властивою їм повсюдністю та впертістю вони побували в усіх старожилів, перечитали літературу,

що лиш могла потрапити до рук, і склали свою історію, якою захоплюється і з якої черпає матеріал для бесід з відвідувачами Ваня Чемерис, син колгоспного механізатора Левка Чемериса і Марти Надводнюк, дев'ятикласник, позаштатний екскурсовод сільського музею і, судячи з усього, майбутнє світило історичної науки.

З його, Ваниних, слів виходить... втім, навіть вдаватися до переказу, краще послухати самого Ваню — він якраз «приймає» досить поважну й високу делегацію з Болгарії, що побувала в інституті й завершила до недавно відкритого не зовсім звичайного тут закладу.

— Історія Перетоків, — сказав Іван Чемерис, як тільки останній гість переступив поріг, — сягає в сиву давнину. Першу згадку про них зустрічаємо в «Київських єпархіальних відомостях». Цікаве походження назви. Нічого такого, що б текло, тут не було і, як бачимо, немає. На місці, де нині Перетоки, за часів козаччини стояв зимівник, тобто хутір. Селяни-кріпаки, що тікали від своїх визискувачів на Запоріжжя й на Дон, перепочивали тут, гуртувалися в невеликі загони й прямували далі. А що їх було багато, текли вони, як весняна вода, то й назвали хутір Переток. Після ліквідації Запорізької Січі козаки, що пам'ятали зимівник, поверталися сюди, засновували господарство, — так з'явилося село із назвою Перетоки. Селяни жили бідно, землю обробляли примітивним знаряддям, частину якого, — правда, пізніших часів, — нам удалося зібрати й виставити на цих стендах.

Тут Ваня обвів поглядом експонати, що лежали попід стінами й висіли на крюках, замовк і, поки гості роздивлялися рала, скріплені лозовим пруттям борони, ступи, жорна, серпи, саморобні ткацькі верстати, — з цікавістю вивчав смаглявих, з привітною усмішкою людей.

— За старих часів, — вів далі, коли гомін ущух, — у Перетоках була церква і всього трое грамотних — піп, староста й писар. Ніякої літератури сюди не доходило, ніяких шкіл не було, усе ж селяни довідувалися про бунти в сусідніх повітах та губерніях і обурювалися існуючими порядками. У 1836 році в селі спалахнуло повстання. Воно було жорстоко придушене царатом, чимало наших земляків було засуджено і заслано до Сибіру, на каторгу.

При цих словах Ваня відступив, повернувся, відчиняючи щось подібне до шафи, де за склом, як найдорого-

цінніша реліквія, висіли сірий, змалій од часу арештантський халат, шапочка, а там, де мали бути ноги, лежали кайдани. Гості завмерли од несподіванки, потім скупчилися біля стенда, жваво заговорили, щось допитувалися у гіда — трохи старшої од Вані дівчини, і та тлумачила їм їхньою мовою.

Затим, коли гості заспокоїлися, Ваня запросив їх до наступної кімнати, чи, як він казав, зали, що відображала передреволюційний період історії села.

— Радянську владу встановлено в Перетоках, — розповідав він, — одразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. З фронтів громадянської війни поверталися революційно настроєні червоноармійці, в селах почали створюватися комітети незаможників. Першим головою перетоцького комнезаму був матрос революційного Балтійського флоту, наш односелець Кирило Вітер, ось його фото, деякі особисті речі...

З фотографії, на яку вказував Ваня, прямо і суворо дивився широколиций, у безкозирці чоловік, у вітрині, як і слід, під склом лежали поруділий шкіряний гаманець, алюмінієва ложка, шматок матроської стрічки з вицвілим написом, нагрудний металевий знак і, виданий ще в дореволюційні часи, певне, підпільною друкарнею, «Комуністичний маніфест» Маркса й Енгельса. Експонати були випадкові, хтозна-де і яким чином добуті, однак Ваня пишався ними і так само, як попередні рази, дав болгарам можливість уволу на них надивитися.

— У тисяча дев'ятсот двадцять восьмому році, — провадив далі, — в Перетоках виникло товариство спільного обробітку землі, скорочено тсоз, яке невдовзі переросло в один з перших в області колгосп «Жовтень», у ті ж роки на місці колишньої поміщицької садиби було організовано державну науково-дослідну станцію селекції та насінництва.

Не вперше сільському хлопчині Іванові Чемерису, що мріє бути істориком, водити місцеві й чужі, закордонні, екскурсії, дивувати своєю обізнаністю та ерудованістю, однак не може він без кінця оповідати про Перетоки, їхніх чудових людей, героїв минулих битв і недавніх. Екскурсороводові пора сідати за уроки, він поки що всього-на-всього учень, та й гості поспішають, вони завернули сюди непланово, понад програму, у місті на них чекають.

Тож продовжимо оповідь самотужки, тим паче, що дальша історія Перетоків особливих досліджень і пошуків не вимагає — Христина Павлівна Заярна, в гостях у якої недавно так несподівано опинився Василь Крищук, може переповісти її залюбки і без будь-яких труднощів.

Перетоки були окуповані десь на початку серпня. Під Києвом, на Голосіївських висотах, ще точилися криваві бої, столиця трималася, а тут, за сотню кілометрів, багнетами та прикладами уже впроваджувався гітлерівський «новий порядок».

Гинув під гусеницями танків і чобітьми окупантів ще не зібраний хліб, горіли на полях дорідні жита й пшениці, обчухрані вибухами, никли вишневі та яблуневі сади. Перетоки ніби поверталися до середньовічних часів, коли над землею й людьми постійно висів знак рабства, кріпацтва, невільництва.

Науково-дослідна станція, де Максим Крищук зачинав свою діяльність, закладав свої перші дослідні зазнала тієї ж долі. Невдовзі по окупації сюди аж із самої Німеччини прибув якийсь Штольц, заявив, що віднині він буде тут повним господарем і розпорядником, що господарство повинно функціонувати, давати продукцію, по можливості продовжувати експерименти, адже рейхові потрібен хліб і їм випала честь вирощувати той «гросе брот».

— Гляди, аби не подавився, — одразу ж заявили, що-правда, між собою, не в вічі німчиків, перетоківців, визначивши тим самим власне ставлення і до Штольца, й до тих, хто його прислав.

Наступної ночі після «тронної» промови новоявленого хазяйчика запалала комора, де зберігалось елітне насіння. Приміщення згоріло дотла, ніхто не прибіг гасити, хоч як шкода було стількох літ роботи. Затим зникли архіви, що берегли таємницю перетоцьких сортів, хтось пошкодив приладдя в лабораторії...

Між хліборобами й фашистськими зайдами розгорнулася невидима війна. Фронти відкотились далеко, здавалося, Штольц і його поплічники можуть спокійно жерти масло, яйка та шпиг, дудлити шнапс і тирликать на губній гармонії. А ні! Хтось постійно їх вичаговував, нищив укупі й поодиноці, підривав і палив продовольчі та військові склади, нищив комунікації.

Марта Надводнюк — їй саме виповнилося п'ятнадцять — разом з іншими працювала в господарстві.

Одного разу, коли вона через лісок поверталася додому, її перестрів чоловік, — одразу його не впізнала, а був то колишній секретар райкому комсомолу, що приїздив до них у школу, — перестрів і, розпитавши, що та як на станції, порадив нікуди звідти не йти, працювати як і досі, вони, партизани, хочуть створити там свій опорний пункт, а вона буде за зв'язкову. Марта пообіцяла робити все, як велено, а що одній було важко — залучала подруг, на дослідній станції поступово створилася підпільна група. Підпільники діставали для партизанів продукти, перев'язочні матеріали, пекли хліб, переховували поранених, поширювали правду про становище на фронтах.

...Десь з ранньої осені сорок третього забродило село чутками про незабарний прихід рятівників. Про це говорили партизанські зв'язківці, листівки, що, невідомо ким розклеєні, все частіше білили ранками на парканах та стінах.

А з кінця вересня, коли перетоківці збирали картоплю та іншу городину, по той бік Дніпра загриміло, загуло, в небі зашугали червонозорі штурмовики та винищувачі, майже безперестанку колошматили розташовані біля ріки ворожі частини. Ставало очевидним, що кидок через Дніпро наші війська мають намір здійснити саме тут, і німецьке командування поспіхом слало сюди підкріплення. Ночами, під прикриттям темряви, Перетокими повзли танки, тягачі з гарматами, самохідки, їхали машинами й пішо йшли солдати. Село заклекотіло ревом моторів, командами, чужою мовою, наче саме в ньому, на цих вулицях, у дворах, на городах, що лиш бралися «бабиним літом», таїлась розгадка війни, успіху наступної операції. В дядьківських оселях осідали штаби, поля і байраки вкривались траншеями, кулеметними гніздами, стовбурчились уतिकаними галуззям стволами; по хатах шастали крикливі фельдфебелі, виганяли рити окопи, будувати дзоти, землянки.

— Прищикнули хвоста, завертілися, — спостерігаючи все те, раділи селяни.

Та ось загриміло сильніше, дужче, у вікнах задзенькотіли шибки, земля здрибилась, звідти, од Дніпра, потекли потоки поранених, їх нікуди було дівати, нікому з ними возитися, і вони, перев'язані й неперев'язані, поспішали далі, на захід, швидше од цього пекла. Замість них

сунули нові, безперервно снували, підвозячи боеприпаси, машини, йшли танки, все це вкупі, разом накривали наші авіація й артилерія, переміщували ще на підступах до передової.

Благодатний осінній грім клекотав тиждень чи й більше, здавалося, на землі тій не зосталося живої місцини, цілого деревця чи травинки, там тільки залізо, лють, зненависть і смерть. Та ось ніби притихло, мовби вже видихлось, і тоді валом повалило назад усе — та не все ж! — що недавно перло, пхалося, лізло, аби зупинити, задущити, вбити радісне те гримотіння.

Перетоки насторожились, аби не впустити урочистої миті, не прогавити хвилини воскресіння, поглядами вкипали туди, на схід, звідки мали з'явитися визволителі. Якою буде ця мить, якої набере вона форми, ніхто не знав, тому, за давнім українським звичаєм, край села на дорогу вийшли з хлібом і сіллю на рушникові.

— Тобі, Олияне, доручаємо дарувати цей хліб-сіль, — поклали односельці межі собою.

Вийшов наперед старий Олиян, гремтячими од щастя і непомірної праці руками підніс безцінний той дар над зраненою своєю землею, наче благословляв її на нові роди, і так ждали вони, аж поки в гуркоті й реві не зупинилася перед ними сталева машина, не підійшов до них смаглявий офіцер у шоломі.

— Спасибі вам, дорогі синочки, — нечутно пролунала невелемовна дідова річ.

Офіцер скинув шолом, змахнув з чола піт.

— Джакси! — усміхнувся, поцілував паляницю.

Що він сказав, ніхто не знав, збагнули тільки, зрозуміли з тону та усмішки, — присмне, добре.

— Якши, якши! — закивав дід Олиян, що служив колись в Туркестані й чув щось подібне.

Настигли інші машини, офіцер загорнув хлібину в рушник, скочив на крицю, танк рвонув з місця, обдав селян димом та куравою, понісся далі.

— Якши, — повторив дід Олиян і зійшов на узбіччя, даючи дорогу машинам.

Максимові листи, хоч вони були й не їй адресовані, окрилили Вікторію. Крутила їх, зусібіч роздивлялася адреси, однак нічого, окрім схожих на тригонометричну формулу — «п/п», «в/ч» — двох букв та цифр, віднайти не могла. Та й писав він більше про станцію, озиму пшеницю, про те, як за всім цим скучив і жде не діждеться дня, коли звільниться, знову візьметься за улюблену справу. Раз тільки й згадав про неї, Вікторію, та й то — чи вберегла його працю, майже готову його дисертацію.

І звідти, з польової пошти, куди одразу написала, так само мовчали. Ні лист не вертався, ні відповіді... Що ж там могло трапитись?! Нещастя з Максимом — обізвалися б друзі, так заведено... Убило поштаря, розметало їхні листи? Буває, кажуть, і так, на шляхах людських стільки тернів, що зачепитися за них, загубитися в них якомусь листочкові — звичайнісінька річ.

Вікторія писала знову, благала, аби обізвався хоч хто-небудь, хоч слово сказав про Максима. Звідки їй, далекій од фронтового життя, фронтових несподіванок, було знати, що в наступі, шалених атаках та штурмах часто забувалося солдатом не тільки писання, а й спання, їжа, спочинок; що нерідко відривались од нього продпункти, санчастини і пошти; що солдат живе боєм, обов'язком, наказом, присягою й сьогодні він тут, завтра, коли живий, неушкоджений, аж онде. Тим паче не могла вона знати про несподіваний, зовсім нежданий навіть для Крищука, повітряний кидок у ворожі тили, на допомогу словакам...

Та навіть ця нова невідомість вселила в жінку свіжі надії, виповнила сподіваннями. Отже — в і н е, думає про неї, розшукує, вона не помилилася в своїх передчуттях-почуваннях, і за це доля винагороджує її.

Жила в якімсь наче окриленні.

— Ти ніби в раю побувала, — зустрів її, так само вернувшись із відрядження, Хожай.

— Ой Гнате, я тепер ладна хоч на край світу!

— Що сталося? — настороживсь Хожай.

— Максим же, — од хвилювання аж дух забивало, — написав у Перетоки...

— Що ж, вітаю, — сказав Хожай.

— Ти часом не розумієшся на цих ієрогліфах? — допевнялася. — Де вона може бути, та частина?

Гнат стенив плечима.

— Ждатимеш? — запитав натомість, потупивши погляд.

Тільки тут спохватилася: кому ж вона сповідається, виливає свою радість? Гнатові?.. Бач, нема щоб поспівчував, допоміг розгадати — у військкоматі ж, мабуть, знають, сходив би, розпитавсь — ту польову таємницю, а одразу — чи ждатиму.

— Ждатиму, — сказала твердо.

— Справа твоя, — мовив сухо, повернувся, пішов.

Звістки не було місяць, другий, Вікторія аж стуманіла обличчям. Скільки можна отак мордуватися?! Чи є тому межа, кінець, край?!

...Тепліло. Попід вікнами співали синиці, вдень капотіло, плющало, кволо зблискувало на осонні. З-під снігів, чорні од кіптяви, з'являлися руїни. Вони ніби росли, зроджувались десь у підземеллі й виповзали доісторичними якимись страхіттями.

На суботнику відділ розчищав розбитий будинок, де мали садити сквер. Віта з подругами вантажила на машину окриштя цегли, штукатурки, носила сміття. Руки нили, обличчя вкрилось пилюкою, дівчата запиналися хустками, та те мало що допомагало. А втім, Вікторію це не бентежило, з певного часу вона збайдужіла навіть до себе. Доля знову над нею збиткується — чи не налякала, бува, своєю надмірною радістю? Стала ж уже на порозі, ластівкою постукала у віконце і, ніби хто наврочив, заховалась, принишкла, залишила в безвідраді.

— Дівчата, перепочиньте, — підійшов Хожай. — Віто, можна тебе на хвилину?

У шкірянці — не нашого, чужого якогось крою, армійських ялових чоботях, шапці, нагадував ніби демобілізованого, списаного після госпіталю льотчика чи танкіста. Ще й смаглявина ота на щоках, чорні, мов закіптюжені, брови.

— Що таке? — спитала, як відійшли.

— Є думка після суботника затриматись трохи. Зберемось у відділі... Дівчата й хлопці. Як ти?

— Як усі, — кинула байдуже.

— То, може, візьми когось із дівчат, підіть приготуйте.

— Ні, — відрізала. — Аби говорили потім: Хожай тобі те, Хожай тобі інше? Нехай іде хто завгодно готує, а я разом з усіма.

Працювали ще з годину-півтори, сонце спустилося десь у кінці прямого, рівного, мов стріла, Брест-Литовського шляху, місто враз посіріло, вищербилось руїнами університету, готелю на бульварі Шевченка, будинків Хрещатика й Червоноармійської. Тільки й цяткували його дивом вцілілі стьмянілі бані Софійського й Володимирського соборів та ще, може, темнуваті, з легкого прозеленню, що вже намічалася, клапті Ботанічного саду й університетського скверу, де в гіркій задумі над жорстокістю й шаленістю світу цього ник головою віщий Тарас.

— Чи не досить на сьогодні? — жбурнула лопату котрась із дівчат. — Руки не слухаються.

— Остання машина, — сказав водій, немолодий, літній уже ефрейтор з нестройових. — Докидайте — й шабаш...

Гуртом навантажили, Хожай підписав водієві «паряд», гукнув аби почули всі:

— Кінчай! Гайда вмиватися.

— Оце діло! — засміявся водій. — Це — команда!

У просторій, вікнами в якийсь пагорб, кімнаті на другому поверсі вже було зсунуто столи, розкладено сяку-таку закуску.

Вікторія не розуміла: випадково, експромтом усе це вийшло чи Гнат зумисне влаштував? Не може бути, щоб так собі, в нього завше щось на умі... Зрештою, яке це має значення, тим паче для неї? Чому й справді не посидіти гуртом? Не все ж робота й робота...

З холоду, дніпрового провесняного протягу приємно було опинитися в цій затишній кімнаті, розслабитися в жартах, у гаморі. Не збагнула, як — адже сідали порізно — опинився біля неї Хожай, підкладав те, інше, підливав у чарчину вина...

— Будь здоровий, Гнате.

— Віто...

Утома, тепло розслабляли, огортали приємною млостю.

— Ех, Гнате Петровичу! Товаришу зав!.. — підійшла, зненацька чмокнула Хожая в щоку Люда, друкарка.

— Людко! Чи ти здуріла? — осмикували її подруги.

— А що? Хіба я щось незаконне? — сміялася дівчина.

— Перестань!

Люда сіла, поставила чарку, заплакала.

— Товариші! — підвівся Гнат. — Прошу уваги... Нам з вами випала нелегка доля. Але тим більше щастя відчувати себе членом здруженого колективу, бійцем великої трудової армії... — Говорив про «відповідальність моменту», необхідність дисципліни й порядку, говорив добре, складно.

«Ось де собака заритий! — врешті збагнула Вікторія. — Що ж, він має рацію. Колектив треба згуртовувати. Негарно лиш, що під чарку, хоча й п'янки немає...»

Йй стало краще, одлягло трохи од серця, варто дякувати Гнатові, що організував, а то розійшлися б, і знову ниділа б сама-самісінька вдома. Ні, він таки молодець, це вона безтактна до нього, навіть сьогодні.

— Гнате, вибач мені...

— Що ти, Віто?!

— Вибач...

Однак... Де ж люди, де всі інші?.. Чому так швидко стемніло?..

— Гнате...

Десь далеко чулися приглушені голоси, пісня.

— Ходімо звідси.

— Рідна, жадана...

...А вранці, коли, тремтячи од сорому й осудливих материних поглядів — краще б крізь землю провалитися! — збиралась на службу, листоноша приніс казенного, чужою рукою надписаного конверта, в якому вгадувалося... Вона знала, бачила ті маленькі зі штампом військової частини папірці, що сповіщають про смерть або зникнення безвісти. Цей був теж на них схожий, і Вікторія боялася його торкнутись.

Розпечатав батько, пробіг поглядом.

— На, читай. Перевели в іншу частину. — І дорікнув: — А ти...

Вікторія схопила листочка, метнулась до спальні, ще не причинивши дверей, заплакала тяжко, надривно.

Війна скінчилася для Максима Крищука раніше, значно раніше, ніж його побратими розписалися на обгорілих стінах рейхстагу, а у Карлсхорсті, в колишній ідальні німецького військово-інженерного вишколу, було

стверджено акт про повну і беззастережну капітуляцію Німеччини. Після Словаччини його викликали до штабу армії, дали тижневий сухий пайок, гроші й проїзні документи до Москви, на річні курси вищого політскладу. Радянські війська при підтримці союзників успішно завершували розгром гітлерівських полчищ, визволяючи Європу від фашистської окупації, збройним силам потрібні були політичні працівники нового заряду. Належало — і це вже здійснювалося, вимагався тільки дужчий поштовх — виховувати воїнство не лише в душі ненависті до ворога, прагнення якнайскорішого й цілковитого його знищення, а й поваги, шаноби до народів і націй, силоміць втягнутих у найбільшу й найстрахітливішу в історії бойню. Переможець мав думати про завтрашній день.

Перепоვნеними вщерть поїздами, що везли поранених, звільнених з концтаборів радянських людей, Крищук добирався до Києва. Довкола в сизій весняній дрімоті лежали поля, на пагорбах, на ранніх проталинах, соромливо зеленіли озимі — видно, ночами їх ще гнітили зазимки. Скресали річки, голубіли синім поливом, рясно розвішували сережки на мерехтливім пагіллі берези.

Максим невідривно вдивлявся в знайомі краєвиди, і серце повнилося гордістю. Яка ж вона гарна, красива та безмежна оця земля! Ліси, переліски, долини, яри, степи... І всю її, од Бугу до Волги, од Волги до Бугу і далі, ген далі, треба було пройти, проповзти, очистити від скверни.

Невже і він був між тими, що здійснили цю, здавалось, непосильну роботу? Невже його сліди під Дем'янськом, Старою Русою, Псковом і Ригою?.. І там, над каналом, у Пруссії? І в горах Словаччини?.. Воістину великий, величний, під силу хіба що титанові труд! І він звершив його?! Так!

За Вінницею до купе зайшла молода гарна жінка з дитиною, хлопчиком років трьох-чотирьох. Малий з мовчазною цікавістю роздивлявся чужих для нього людей, щось шепотів матері, певне, розпитував. «Це ж і в мене, — думав Максим, — такий уже козарлюга! Де вони, як вони?»

Приліг, аби заспокоїтись, можливо, заснути, та сон не йшов. Всю ніч Крищук перевертався з боку на бік, благаючи, аби швидше вона скінчилася, а під ранок, удосвіта, забувся в легкому маренні. Йому нараз привиділось,

наче бачить дружину й сина, вони йдуть дорогою, йдуть і не чують, що ззаду їх настигає гігантська, трохи схожа на танк, тільки замість гусениць у неї безліч коліс, машина; Максим кричить до них, гукає, та голос його тоне в гуркоті залізної потвори, що ось-ось налетить, розчавить Вікторію і його первістка. Тоді він зібрався з силою...

— Товаришу майор! — Високий худий провідник стояв біля нього, тримав за руку. — Вам погано?

— Ні. А що? — схопився Крищук.

— Кричали, — усміхнувся залізничник.

У Києві, зробивши в коменданта відмітку про зупинку, Крищук, навіть не снідаючи, піймав попутну машину, помчав до приміського села, де жили, мали жити, Вітині рідні. Поспішаючи, він навіть забув, що треба ж було щось купити малому, якогось гостинця, а згадавши уже в дорозі, картав себе за таку необачність, поклав подарувати синові (в них неодмінно син!) ручного трофейного компаса — єдине, що в нього було підходяще для такого випадку.

Село стояло на трасі, добувся до нього швидко, години за дві, розшукав будинок, та... зустріли його чужі, незнайомі люди.

— У місті вони, — сказали. — Одразу туди перебралися. Ось і адреса, передали на всякий випадок.

Максим подякував і поспішив назад.

Опівдні, стомлений мотаниною та переживаннями, стояв перед оббитими повстю дверима з безліччю замкових щілин. На стук довго ніхто не відгукувався, затим жіночий (не Вітин!) голос запитав: «Хто?» Крищук назвався, по той бік ойкнули, довго не могли впоратися з засувами та защіпками, зрештою...

— Максиме, сину!.. — Сива, не схожа на ту, довоєнну, Вітину матір, жінка повисла йому на грудях. — Де ж ти так довго був? Ми тебе... господи, прохось же, прохось. Віта очі виплакала...

— Де вона?

— На роботі, на службі...

Максим чекав, що ось-ось звідти, з глибини кімнат, вибіжить до нього хлоп'я, стане в нерішучості — вони ж не бачились, не знають одне одного! — і він підійде, підхопить сина на руки, притисне і так стоятиме довго, довго... Та ніхто не вибігав, не обзивався, у квартирі, крім

них, видно, нікого не було, і Крищук нехотя, в'яло, ніби йому враз склякли руки, почав роздгатися.

— Скільки вона бідна попописала, — хлипала мати.

— Я так само. Чого тільки не передумалось!

— А оце, як вернулася з Перетоків, привезла адресу, аж ожила була, а потім знову — нема та й нема.

— Кидало нас, мамо... Куди тільки не кидало.

— То знімай же з себе, вмивайся з дороги... Десь-таки й ми не безталанні, доля нас не обминула.

— Авжеж, — усміхнувся. А так хотілося, так нетерпеливилось запитати: де ж? Де синок чи хай би й донечка? Однак — серцем відчув! — не треба, не час, само виявиться.

— Знала б оце Вітонька, — бідкалась мати, — вмить прилетіла б.

— А я зараз піду зустріну.

— Ще налякається, — витирала сльози. — Зачекай уже, бо розмицетесь. Вона скоро буде. Батько ось-ось нагодиться.

Максим викладав консерви, хліб, пукор.

— Спасибі, сину, — дякувала мати. — Як же ти там? — допитувалася. — Чи далеко ганяла тебе війна?

— Далеко.

— А мати ж?

— Писав — не відповідають.

— То ти й не знаєш?! В евакуації вона, ще не вернула. Віта справлялася.

Серце Максимові тьохнуло: з її здоров'ям!

Поки вмивався, розкладався — надійшов батько.

— О, та в нас гості! — кинувся обніматись. — З приїздом, синашу... От і діждалися, — роздивлявся погони. — Офіцер! Молодчина! А ми тут... — Був напідпитку, веселий, сипав словами. — Ми тут, брат, догори дном усе перевертали, шукали тебе...

Крищук нетерпляче поглядав на годинника: ще півгодини, чверть години... Коли не затримається, буде ось-ось... Може, все-таки вийти, зустріти?.. Ні, почнуться сльози, поцілунки — на людях не годиться.

Вона зайшла — батьки, як домовилися, про нього ні слова, — поставила парасольку, зняла пальто, звичним рухом хотіла почепити його на вішалку, та раптом ойкнула, впустила одяг.

— Максиме! — кинулася до постаті, що тої миті виросла перед нею. — Максимку!..

Максим мовчав, цілував заплакане обличчя дружини, тримав її обережно, ніжно, як, мабуть, ніколи ще не тримав.

Так ось яке воно, його щастя! Нема ні сина, ні доньки — ще ненароджених убила війна. Нема й домівки — того маленького перетоцького раю, що вони його плакали, — розмела, розметала, полишивши тільки руїни, уламки, бур'яни, вирви...

Крищук ходив подвір'ям станції, — другого ж дня, на превеликий подив батьків, він рвонув туди з самого ранку разом з Вікторією, — місив багнюку, снував свою тугу. Отут були його дослідні ділянки, його мрія, майбутнє; цією стежиною він щодня ішов з дому й повертався до нього; за цим забитим вікном була їхня кімната, їхня перша родинна оселя, де гадалося народити дітей, витворити для людей щось пам'ятне, добре.

Нема. Нема ні того, ні другого. Лише біль, щем, почуття якоїсь безвиході...

— А що я вам покажу, Максиме Никоновичу! — щebetала, радіючи його поверненню, Марта Надводнюк. — Пам'ятаєте пшеницю, яку ви тоді привезли? — зверталася до Віти. — Так я висіяла її. Хочете побачити?

Максим дивився й не вірив. Не вірив чутому, баченому. Його Віта, недоїдаючи, гибіючи на евакуаційних шляхах-дорогах, знайшла в собі мужність вивезти і зберегти елітні зерна! Та не лише зберегти, а розмножити там, у Казахстані, засіяти ними братню землю. Та яка, де та безвихідь?! Сум і жура на твоїй, Максиме, душі, і не плутай, не змішуй їх із життям!

Припадав, ніжив тендітні листочки, наче то були паростки чарівного зілля. І диво: чи розмова з людьми, Мартою, побачене на полях, чи дотик до оцих слабеньких іще рослиннок, що таїли в собі силу зеленого колоса, хліба, а відчув Крищук, як поволі повертається до нього звичний настрій, як вливаються в серце снага й певність, бажання не розлучатися більше ні з цими полями, ні з людьми, ні з своєю великою мрією.

...До міста повернулись надвечір, а опівночі поїзд знову підхопив Крищука, повіз у нову невідомість. На прощання Максим міцно обняв дружину, притиснувся схолодною на весняній сльоті, трохи щетинистою щокою, сказав:

— Я венадовго, жди.

Будівництво фітотрона розширювалось. За час, одколи Крищук почав форсувати його, на майданчику вирости приміщення допоміжних служб та підслужб, а сама споруда, вийшовши з нульового, підземного циклу, на кілька метрів піднялася над кучугурами вийнятого з котлована і полишеного для засипки ґрунту. До щоденного ревіння машин, які невпинно возили сюди будівельні матеріали, обладнання для котельні, арматуру та інше спорядження, долучалися тепер застережливі дзвінки бапшового крана, що, мов велетенський, якийсь казковий журавель, поважно рухався своєю торовано-сталевою доріжкою, вимогливе погукування мулярів, дзвінке ритмічне постукування кельм.

Василеві ті звуки були тепер орієнтиром, по якому визначав, де сьогодні працює вона, Ніна, її зміна, бригада. І хоч здавна не виявлено в ньому, легкому отому постукуванні, якихось особливих відтінків, на першій погляд, скрізь і в усіх воно лунає однаково, та то справді тільки на першій погляд, бо, якщо вслухатись, ні в кого не було такої мелодійності, ні в кого інструмент не вигравав так, як у Ніни. Василь міг всю перерву, весь відведений для обіду час простовбичити біля дівчини, слухаючи отой передзвін, дивлячись, як вправно працюють її маленькі руки.

— Ніколи б не подумав, — захоплено говорив, — що ти так можеш. Це ж віртуозно!

— Ти гадав — цегла сама кладеться, чи що?

— Та ні, але ж... З тобою справді можна на край світу, Ніно, такий домище виженеш... Палац!

— Треба буде — й палац. Ти краще тікай, бо ще цеглина зірветься.

Тут, біля мулярів, і знайшов хлопця одного дня Тулик.

— Виручайте, Василю Максимовичу! Премію видам, на Дошку пошани занесу, тільки...

— Та що сталося, Прокопе Савелійовичу? — запитав Василь.

Вони одійшли, і Тулик поспіхом виклав суть справи: на будівництві несподівано захворів машиніст автокрана, його відсутність загрожувє затримкою прокладання труб, а він, Тулик, та й ніхто інший, допустити цього не

може, бо це, в свою чергу, вестиме до порушення графіка введення в дію всієї споруди.

— Виручайте, — благав Тулик. — Графік зривається, люди без роботи сидять.

Василь вагався.

— А чому я? — запитав.

— Кажуть, ви, тільки ви можете.

Хлопець усміхнувся: хитрують водії, майже всі вміють працювати на крані, та ніхто не хоче паритись такої спеки, куди краще — завантаживсь і — з вітерцем... Ну, та нічого. Треба, так треба. Не руками ж укласти ті труби.

— Де кран? — рішуче запитав.

— Тамечки, на місці, — зрадив Тулик. — Коло траншеї, тоїсть.

— Тоїсть, тоїсть, — добродушно бубонів Василь. — Пішли, чи що? Та начальству скажіть, аби зняли мене з рейсу.

Глибока, в три зрости траншея, розтинала поле, бігла аж ген, до вибалка, де мав бути відстійник. Уздовж неї лежали півметрового діаметра труби, які треба було укласти. Колись на курсах їх учили експлуатації автокранів, трохи навіть доводилося на них працювати, тому Василь без особливих труднощів запустив механізм, попробував важелі, розворот стріли, нахил, — машина слухняно підкорялася, і це сповнило хлопця своєрідним відчуттям гордості, самопожертви й самопошани. «Хай тарабаняється, — думав про водіїв. — Набридло одне й те ж. Цікаво: як Ніна до цього поставиться?»

— Ей, ви там! — гукнув укладачам, що, очікуючи роботи, сиділи в траншеї, різались у карти. — Чіпляйте.

Двоє робітників вибралися нагору, завели під вантаж троси, Василь змайнав стрілою, підчепив трубу, увімкнув лебідку, і тягар завис у повітрі. Груді хлопцеві залило радістю! Він навіть трохи притримав трубу, милуючись, дав їй погойдатися, зати́м поволі опустив на дно.

...До обіду пройшли добру сотню метрів, виконроб похвалив Крищука, радив взагалі залишитися в них, мовляв, і спокійніше, і заробіток не менший, Василь сказав, що побачить, за грошима він не ганяється, а поки треба — працюватиме, хай тільки Тулик поставить до відома його начальство.

Опівдні сонце зависло в zenіті, вітер, що ніс із полів запахи достигаючих пшениць, різнотрав'я, притих, диха-

ти стало важко. Василь повідкривав усе, що можна було відкрити в кабіні, скинув сорочку, шкарпетки, але це допомагало мало, піт котився з нього градом. Поки робітники стропили та знімали троси, він вискакував на приступку кабіни, підставляв розпашілі груди ледь відчутному повію, витирався і, почувши «давай!», повертався на місце. «Звичайно, на трасі зараз легше. Одхилив «вітрячка» й насолоджуйся... Ну, та нічого, витерпимо!» Дивна, схожа на злість упертість, що находила на нього в хвилини скрути чи особливої якоїсь відповідальності, охопила Василя і тримала-підтримувала в доброму настрої. «Хоч би вентилятора якого придумав, — згадав не вельми лагідним словом свого попередника, — апендикс нещасний».

Несподівана здогадка здалася Василеві мало не рятівною, він перевів мотор на холості оберти, сплигнув на землю.

— Перекур! — гукнув. — Піду, може, вітрогона якого знайду, дихати пічим.

— Тонкошкурий ти, хлопче, — зауважили йому.

— Який уже є. Словом, куріть.

Ходив він, певне, з годину, десь таки й доп'яв вентилятора, почав прилаштовувати.

— Подай трубу, тоді морочитимешся, — сказав бригадир.

Василь опустил вантаж і знову взявся за своє. Ненароком, зиркнувши у віконце, раптом помітив, як попереду, там, де працювали робітники, ґрунт поволі почав осідати. Не вірячи своїм очам, хлопець облишив вентилятора, придивився пильніше, проте сумніву не було: вершечок насипу ніби переливався, танув. «Що за мара? — усе ще видивлявся Василь. — Може, це в мене від смеки?.. Але ж ні! Сиплеться. А вони сидять, захопилися...»

— Гей, у траншеї! — зіскакуючи, гукнув на весь голос.

Почули чи ні? Грузнучи, раз у раз ніби провалюючись, вибрався на вершину насипу, що видимо вже спливав під ногами.

— Обвал!

Позакладало їм, чи що? Кричав, махав руками, аби швидше тікали. Зрештою робітники збагнули, що сталося, кинулися від небезпеки.

У захваті Василь забрався аж надто далеко і тепер борсався, мов плавець супроти течії, а воно збивало, несло, наче всмокувало в себе. «Що за чортівня! — вилаявся. — Хоч би ж за що вчепитися...» Та руки весь час натикалися на нетривке, сипуче, що, ніби вода крізь пальці, текло, і він зрозумів, що кінець: йому вже не ви-карабкатись, піщана лавина захопила його, тягнула до-низу. Тоді мимохить розкинув руки, наче крила, і так шугнув у сіру глибочінь, що одразу ж сховала його, на-крила, поглинула.

Максим Никонович повертався з полів, з далеких сво-їх ділянок. Побачене там, відчуте в спілкуванні з приро-дою тішило: після ранніх весняних кавєрз «переможна» добре пішла в ріст, обіцяла дати хай, може, не очікуван-ний, так близький до нього врожай. Певне, оте недавнє їхнє занепокоєння, викликане дещо незадовільним ви-глядом рослин на першій стадії розвитку, було скоріш пересторогою, звичайною, набутою роками обачністю. Адже сам більше вірить у поступовий, триваліший про-цес вегетації, — це позитивно впливає на міцність стебла, ф'ормування колоса та озернення. Та й принцип розро-стання «переможної» винятковий: із одного кореня ви-ганяє до десяти стеблин!

Пригадалося: в Італії, в музеї Вищого сільськогоспо-дарського інституту, їм демонстрували кущ озимої пше-ниці, що мав понад триста колосків... Диво? Так. Проте реальне, витворене людськими зусиллями. Погано тільки, що вчені, сягнувши таких вершин, таких можливостей, мовби зачудувалися власним витвором, злякалися його й поспішили здати до музею. Істотно важливе, життєве вбито в самому зародку, — натомість нечуваного розви-тку набуло протилежне. Дослід з багатоколосковим зла-ком здійснено на початку сорокових років, майже одно-часно з першим розщепленням ядра атома. А наслідки? Ніякого порівняння! Одне, що, здавалося б, мало знайти першочергову підтримку, захиріло, друге, чим потім ско-ристалися зовсім у супротивних цілях і намірах, розро-сталось, ніби на дріжджах. Вічна суперечність дійсності! Того, що вкладається в досить коротке слово «хліб», не вистачає, дедалі меншає, дедалі відчутніше в ньому по-треба, через нестачу його мільйони й мільйони голодують,

вмирають, іншого ж, що в руках політичних авантюристів покликане руйнувати, вбивати, накопичується незчисленна, здатна з одну мить знищити усе живе на землі, маса. Де ж логіка? Невже в тій-таки суперечності природи?

Міркування здалося Крищуківі цікавим. Незабаром у Парижі всесвітній конгрес екологів (поставлені перед фактом збіднення відтворюючих властивостей природи, її неймовірної втоми у поєдинку з цивілізацією, вчені таки спохопилися і гарячково шукають виходу), він має туди запрошення, очевидно, й виступить, тож нагадати про це прикре непорозуміння буде не зайвим.

З'їхавши на узбіччя, Максим Никонович розчинив дверцята.

Справді парадоксально! Людство на мить ніби забуло, де воно, в якому середовищі і як треба берегти оболонку, що тримає його на цьому світі. Попросту кажучи, воно рубає сучок, на якому сидить. Бо як інакше розцінити всі оті жахливі, злочинні прикрі випадки, що трапляються то в одному, то в іншому кінцях земної кулі? Оті зумисні й незумисні виливи нафти, яка мертвить цілі акваторії, забруднення повітря, річок та озер відходами, що на десятки кілометрів убивають усяку живність, бездумне полювання, яке веде до катастрофічного знищення рідкісних видів тварин і птахів... Тисячі форумів, звернень, заяв, статей, виступів, а віз на місці. І чи не це (власне, що ж інше?!) дало підстави одному з всесвітньовідомих діячів Андре Моруа заявити, ніби ми летимо на рухомій грудочці бруду, що називається Землею, у безвість, самі не знаючи того...

Зрозуміла річ, і Моруа, й деякі інші авторитети, констатуючи в багатьох випадках те, що є, не вдаються до аналізу причин, у своїй категоричності не враховують зусиль, що їх робить людство, зокрема і насамперед соціалістичного світу, для захисту середовища, для відвернення катастрофи. Бути глухим чи сліпим до цього не можна, бо це протидія, реальний, важливий своєю значимістю фактор, що набирає все більшої ваги. Людство знає, куди й навіщо йде. Воно володіє засобами, здатними повернути планеті її здорову чистоту й життєздатність...

Крищук вийшов з машини, розстебнув сорочку на грудях, ніби тільки тепер помітивши, яка довкола спекота,

жарінь і як нагрівся метал. Сонце ледве подалося на полудень, пряжило, пересиловало немічні порухи вітру, власне, й не вітру, а просто дихання степу, стояти далі було несила, й Максим Никонович сів у машину.

На околиці Крищука обігнала швидка допомога, він спочатку не надав цьому ніякого значення, та коли карета повернула на будівництво, — дивне передчуття нещастя враз опанувало ним, змусило їхати туди. Машини проस्कочили об'єкт, вихопилися за котловани, що подекуди горбатилися невисокою ще цегляною кладкою, повз кучугури піску помчали уздовж траншеї.

...Василь лежав у затінку крана, просто долі, рудуватий суглинок аж скипівся в його кулаках.

— Що з ним? Що трапилось? — запитав Максим Никонович, хоч і так усе було зрозуміло й ясно.

— Завалило, — крізь сльози мовило дівча, в якому він одразу впізнав Ніну, і мимоволі схопив її за руку.

Перед ним розступилися, ніхто, однак, більше не коментував події. Тільки коли медицина зробила своє і Василеві п'ястуки послабшали, а лицем пробігла болісна судома, хтось сказав:

— Треба ж таке...

Крищук нахилився, став на коліно.

— Василю! Сину...

Чи мовлені з болем слова, чи легкий подув вітру, що зненацька дихнув сюди, за машину, вернули Василеві сили, а тільки відчув він їх, ухопився за невидиму нить, що єднала його з життям, і одразу провалився у безвість, де не було ні батька, ні голосу, — тільки дзвін та якесь глухе шурхотіння, схоже на те, коли осипається ґрунт.

25

Час, що його зайняло навчання у Москві на курсах вищого політскладу, обернувся потім Крищуківі багатократно. Три з лишнім роки читав він, інструктор політвідділу дивізії, лекції з міжнародного та внутрішнього становища, вчив, виховував молоде воїнство на високих зразках бойової та трудової доблесті. З'єднання, де служив, дислокувалося далеко від Батьківщини, на землі нової, що назавжди покінчила з фашизмом, Німеччини, це накладало на всіх них, представників великої держави-переможниці, особливу відповідальність. Складність по-

лягала в тому, що і в серцях тих, хто прийшов з боями, за гарячим шквалом вогню, і зовсім юних, недавніх призовників, ще свіжі були рани війни, надто пекучий біль утрат, а отже, і ненависть, гнів до країни, що породила фашизм, гітлеризм, коричневу чуму, яка забрала мільйони життів, завдала нечуваної руйнації, ввергла народи у вир смерті, мук і страждань. Багатьом було незрозуміло, дивно, чому після всього вчиненого, завданого нам маємо щадити цю землю, цей народ, його культуру, традиції, звички, а не мстити, — хоч би задля науки іншим. Вогонь нерозсудливості, нерозуміння, часом навіть шаленства палив серця, і Крищук повинен був гасити його не уставними формами та засобами, а живим словом, думкою, переконанням, пробудженням закладеного у самих душах радянських людей почуття високої гуманності, інтернаціоналізму, зрештою, звичайного розуміння різниці між нацизмом та німецьким народом.

Майор Крищук їздив з частини в частину, виступав, проводив семінари, конференції, бесіди, мав з того неабияке задоволення, хоч думками, душею часто звертався до свого, давнього, хліборобського, до перетоцьких полів, вузеньких дослідних ділянок, до голубих ранкових рос і молочних туманів, до Вікторії. Вона писала йому, писала, що скучає, жде не діждеться, коли ж вони заживуть по-людськи, разом, укупі, сім'єю, однак їхати до нього не хотіла, знаходила десятки причин, між яких була й та, що, мовляв, її служба, зв'язки пригодяться й для нього, не вічно ж йому бути армійцем. Певний час Максим заперечував, переконував дружину в життєвій, навіть історичній важливості його, на перший погляд, скромної місії, проте його не слухали, не хотіли слухати, і він трохи змінив тон листування, що негайно обернулося бурею нарікань, скарг, різних припущень і передбачень. Куди приємніші для нього були скромні, безпретензійні листи зовсім чужої, далекої Марти Надводнюк, перетоцької дівчини, всім еством закоханої в землю, поля, у мрію про нові сорти пшениці.

Марта повідомляла, що станція потроху оживає, деś аж із Алтаю та Грузії одержали елітну пшеницю і заклали чимало дослідів, що Перетоки пам'ятають Крищука й чекають і хай він не затримується, приїздить якнайшвидше. Читалочи щирі сповіді та побажання дівчини, Максим уявляв її — невеличку, круглолицю й непосидючу,

усміхався, як чомусь доброму, гарному, ретельно відписував, прохав щоразу більше й докладніше розповідати про їхні експерименти. Марта була для нього ланцюжком, що єднав Максима — офіцера, армійця з Максимом-ученим, залюбленим у шум колосся, у хліб, у пізній крик перепілок і весняне журавлине курликання. Вона ніби приходила з далекої й сучасної мрії, ставала поруч і йшла, не коханою — ні! не дружиною — ні! — повторенням, продовженням, утвердженням його другого «я».

...Сльотавої провесни служба закинула Крищука до невеликого, сільського типу містечка, де стояв танковий підрозділ, — мав прочитати лекцію про міжнародні події, зосібна ж зупинитися на войовничому виступі англійського прем'єра Уїнстона Черчілля у Фултоні, спрямованому проти радянської зовнішньої політики й розрядки напруженості.

Лекцію прочитав зранку, на політвиховній годині, а потім пішов поблукати містечком.

Містечко невелике, од війни майже не постраждало, окрім хіба що кірхи, де, казали, було кулеметне гніздо, яке довелося знищити, та кількох перетворених нацистами в оборонні об'єкти будинків. Бруковані вулиці, невисокі паркани, палісадники, артезіанські колонки... Тут уже жили мирними клопотами — як і десь там, на Україні, в Росії, з димарів вився димок, горланили на погіддя півні, валували собаки і по-весняному сумовито обзивалася худоба, вулицями поспішали велосипедисти, піші, гралася дівора. Єдине, що, мабуть, порушувало цю одвічну містечкову ідилію, — це солдати та гуркіт танків. Вони, солдати і танки, хоча й не демонстрували своєї присутності, усе ж бути невидимими не могли, час од часу проходили, проїздили, і тоді їхній крок, гучні солдатські пісні, рокотання моторів лунали далеко за околицею. Втім, до цього вже звикли, не надавали особливого значення, хіба що хлопчаки, котрих бентежили й пісня, і грізні бойові машини, не могли подолати в собі цікавості, вискакували й зачудовано зирили на незвичайне їм видиво.

За якусь годину містечко було оглянуте, час іще залишався, і Крищук неспіхом пішов вуличкою, яка невдовзі привела до крайніх будинків. За оселями лежали поля.

Максим став, не паваючись ступити далі, наче там, попереду, була небезпека, були мінні зони, що так часто траплялися йому на війні. Поля ще дрімали, голі, безсніжні, ледь зеленіли бляклими врунами, і Крищуків враз захотілося подивитися на них, його раптом потягнуло туди. Не в спромозі пересилити того бажання, Максим пройшов трохи, звернув і зупинився, заче вражений: такі ж ослаблі за зиму, дещо побурілі од вітрів та морозів рослини, що ждали тепла, така сама, може, тільки сіріша, земля... Раптом йому пригадалося — оповідали там, у Перетоках, — що фашисти вивозили його землю, його чорноземи сюди, до себе, що вони тисячами спалювали людей, їхнім попелом удобрювали ґрунт, і він нахилився, аби роздивитися, та нічого того не побачив, знайшов тільки кілька заіржавілих і вже не відомо чиїх осколків. Все зітерто, перемішано — земля, людські попіл і кров, сльози й піт...

Думки соталися важкі й гіркі, і Максим, аби позбутися їх, повернув назад.

Під містечком його наздогнала автомашина.

— Товаришу майор, — звернувся до нього водій, — не знаєте, де тут заправитись?

Крищук глянув на номер — автомашина була наша, військова, на молоде зовсім обличчя шофера у ватянці, його цивільного попутника, що сидів поруч у кабіні, сказав, що бензину можна роздобути в танкістів, поцікавився, що везуть.

— Посівний матеріал, — недбало кинув хлопчина.

— Зажди, — попросив Крищук, став на підніжку, заглянув у кузов — прикрита брезентом, там лежала чиста, добірна пшениця. Максим узяв жменю, кивнув водієві, щоб їхав. «Звідки ж ти, — подумки звертався до пашні, — з Ростова чи Кубані? А може, з-під Києва, з полів, недавно плюндрованих, палених, та невмирущих у своїй здатності оживати, родити?»

Насіння ледь холодило долоню, золотисто світилось на сонці, Крищук висипав його до кишені, опустив туди руку і так ішов, хоч це не личило офіцерові, суперечило статутним армійським нормам, — було не до цього, радість нежданої і незвичайної зустрічі заступала всі інші почуття...

У кінці грудня, перед самим Новим роком, Максим Кришук повертався на рідну землю, додому. Власне, дому в нього не було, знав уже напевне, — мати в евакуації померла (колись треба буде вибратися до тієї Чувашиї), були тільки Перетоки, його перша життєва пристань, звідки й прослався цей кількарічний тернистий шлях. У кишені лежало демобілізаційне посвідчення, на грудях, під шинельним сукном, як і належало, тепліли ордени та медалі, в руках обвисав придбаний у Берліні чемодан, за плечима... За плечима стояли роки та й роки боїв, поранень, смертей, кілометри відступу й наступу, сухі південні степи та болота Прибалтики, мости, канали, річки, що їх доводилося брати, форсувати, долати... Все це було його — його життя, буття, зміст, і даремно намагалися деякі переконати, що все те минуло, зосталося в сивій безвісті, що війну пора забувати. Не забувалася вона Кришуківі, а він і не прагнув викинути її із пам'яті...

У відділі кадрів Міністерства сільського господарства, куди Максим звернувся по кількох днях приїзду, йому сказали, що, звичайно, право демобілізованого повернутися туди, звідки пішов на фронт, однак вони пропонують йому посаду за фахом тут, в апараті, його досвід буде цінним у налагодженні зруйнованого війною господарства.

Цю саму думку підтвердив у розмові з ним і Хожай, Гнат Петрович Хожай, заввідділом насінництва, куди Кришук звернувся за безпосередніми вказівками й куди охоче провела його Вікторія.

Хожай зустрів Максима так, наче вони знайомі давно, не став нічого розпитувати, — знаємо, знаємо про вас, Максиме Никоновичу, земля чутками багата про гарних людей.

— Так куди це ви надумали тікати? — сказав напівжартома. — У вас же місяць відпустки, над собою попрацювали б...

Та варто було Кришуківі відмовитись, твердо заявити про виїзд у Перетоки, як Хожай одразу здався, розвів руками, мовляв, діло хазяйське, заходьте, дзвоніть, коли що.

Кришук вийшов од нього з відчуттям моральної переваги. Був кінець дня, вони ще поблукали трохи з Вікторією — виказувала невдоволення його візитом, сердилася, та він переконав її в правильності вибору.

А через день попутна «півторатонка» мчала його до Перетоків.

У райкомі партії, куди належало звернутися, стати на облік, Максима прийняв один з галузевих секретарів Сторчак, чоловік молодий, певне, молодший Максима, трохи кульгавий, у напіввійськовому френчі й галіфе. Всадовивши відвідувача за столом напроти, він довго розпитував його про бойовий шлях, плани й наміри і несподівано, зовсім неждано запропонував їти працювати до них у райвиконком, заступником голови.

— Та що ви всі наче змовились? — сказав Максим. — У міністерстві своє, ви своє...

— Кадрів, розумієте, мало, а ви чоловік бувалий, з великим досвідом. Згоджуйтесь, не пошкодуєте.

Слухаючи його, Крищук і співчував секретареві, якому будь-що треба було дібрати кандидатуру, і обурювався в душі — адже знає, чому приїхав саме сюди, в Перетоки. Однак виявляти свої почуття не став, натомість м'яко пояснив, що осісти в якійсь установі міг і в Києві, де в нього дружина, але хоче віддатися улюбленій справі.

— Фахівці всюди потрібні, — стояв на своєму секретар. — Партійними чи радянськими працівниками не народжуються, їх вишукують серед таких, як ми з вами. Я, скажімо, педагог...

— Даруйте, — бачачи, що секретар все-таки збирається агітувати, сказав Крищук, — ця наша розмова — тільки марна трата часу. І вашого й мого. Вирішено твердо і безповоротно.

Сторчак замовк, довго дивився у вікно, за яким на ледь припорошеній снігом вишневій гілці гойдалась пташина, затим перевів погляд на Максима.

— Гаразд, — сказав, — це добре, що ви такий...

— Який? — усміхнувся Крищук.

— Йоршистий, — так само усміхнувся і господар, очевидно, він розумів, що найкращий спосіб вийти з тупика, куди загнав його Крищук, це погодитися з ним, прибрати його сторону. — Бо, скажу відверто, там буде нелегко.

— Знаю, — кивнув Максим.

— От і чудово, — тепер уже зрадів секретар. — Правду кажучи, з керівництвом у нас там не все гаразд.

— Ви могли мені цього й не говорити, — злегка образився Крищук. — Ніяких постів мені не потрібно. Мені потрібен час. І тільки...

— Бажаю вам успіху. Дзвоніть, мене звати Василь Семенович, прізвище знаєте, за сумісництвом займаюся

й кадровими питаннями, так що даруйте за довгу розмову. — Бачачи, що Крищук збирається йти, зупинив його: — Зачекайте, я подзвоню, хай вишлють підводу — як же вам з чемоданом?

— Не треба, — категорично заперечив Максим. — Не будемо робити з цього проблему, доберуся й так.

«Характер! — подумав секретар. — З таким не тільки в розвідку — у саме пекло — страшно».

Дослідна станція кілометрів за чотири, в тупику, їздять туди, особливо тепер, узимку, не часто, і Крищуків довелось з годину стовбичити, поки його підбрала підвода.

Сторчак, видно, таки подзвонив, бо, коли Максим, намерзнувшись, зайшов до канцелярії, назустріч вискочив високий, немолодий, з солідною лисиною чоловік і, мало не хапаючи його за плечи, неймовірно чомусь радіючи, потягнув до кімнати, що, мабуть, правила за директорську.

— От добре, що ви приїхали, — промовляв, поки Максим Никонович роздягався.

— Чому ви радієте? — відтираючи руки од зашпорів, запитав Крищук.

— Якже, якже! Така підмога! Тут про вас легенди ходять.

— Вигадка. Які можуть бути легенди? Комусь робити нічого?

— Марті нашій, Надводнюк, завдячуйте, це вона тут розгорнула таку діяльність.

Крищук усміхнувся.

— Певне, десь на полях, скоро буде, бо звідкись довідалася про ваш незабарний приїзд, ще вчора мені говорила.

У кімнаті було тепло, пашіла груба, аж тріщинами взялася, пахло колоссям — снопики стояли по кутках, лежали на книжковій шафі, на старому, колись, видно, добротному, різьбленому по краях письмовому столі купою лежали папери. «Мабуть, мав рацію секретар щодо керівництва», — чомусь подумалося Крищуківі. Улучивши момент, запитав:

— То чим, власне, живемо? Які проблеми?

Директор умить зосередився, зігнав з лица печать веселості, що заграла було з Крищуковою появою, мовив напівтрагічним тоном:

— Проблем багато, хто зна, за яку хапатися. Господарство, бачте, постраждало, все треба починати заново, фондів нема, насіння дістаємо де тільки можемо, а план... Хтось додумався навіть хлібопоставкою ошчасливити. — Він криво посміхнувся, однак, відчувши, що його не підтримано, почав виправлятися: — Ми ж науковці, дослідники, треба думати про щось одне.

— Хіба в житті так буває? — перебив його Крищук. — На мій погляд, у кого земля, той і повинен давати хліб. Сподіваюся, станцію таки не прирівняно до колгоспу, різниця в кількості поставок є?

Директор поспішив запевнити, що так, звичайно, він дещо перебільшив, але...

— Зрештою, побачите самі, — додав. — І чим швидше, тим краще. Бо я тут тимчасово, моє покликання школа, діти, навчання.

Він працював учителем ботаніки, ще до війни, за сумісництвом, мав справу з хатою-лабораторією, коли вони входили в моду, читав лекції на колгоспних агрокурсах. У сорок третьому, після визволення, викликали до райкому, хоча й безпартійний, попросили очолити клопітке оце господарство. Відмовлявся, посилався на хворобу, не допомогло, і от...

Крищук слухав його не перебиваючи, думав, якого зла завдають отакі випадкові, тимчасові призначення, скільки через це втрачено, згублено.

У коридорі стукнули двері, затупотіли швидкі, поспішливі кроки, і на порозі — розрум'янена, сяюча, радісна — стала Марта.

— Здрастуйте, Максиме Никоновичу! — випалила, ступила до кімнати. — З приїздом.

Здавалося, вона не стримає своїх почуттів, своєї радості, кинеться його обнімати, цілувати. Крищук навіть подався вперед, та дівчина зупинилася, опустила погляд, незвично, швидше, мабуть, підсвідомо подала руку, і він узяв її, стиснув, довго не випускав.

Рука була холодна, тремтка, Крищук раптом піймав себе на тому, що вона присмна йому, що через неї ніби вливається до нього якість незрозуміле бентежжя, і поспішив випустити.

— А де ж Вікторія Борисівна? — Марта зиркнула чомусь на чемодана, ніби питання стосувалося не когось іншого, а саме його.

— Вікторія Борисівна в Києві, — сказав Крищук. — Поки я трохи обживуся, вона побуде там.

— А ми вже й кімнату приготували, — розчаровано мовила Марта.

— Яку?

— Ту саму.

Крищук глянув на директора.

— Так, так, — підтвердив той.

— Помили, побілили, — без попереднього ентузіазму, що охопив її при зустрічі, розповідала дівчина. — Ось ключі, — тримала, не знаючи, кому віддати, зрештою поклатала на стіл.

— Спасибі, Марто, — зворушений увагою, Максим узяв дівчину за плече. — Я навіть не сподівався...

— Та що там... — махнула рукою і відвернулася. — Чому вона не приїхала? — В тоні відчувалися осуд, розчарування, паче не Максима стосувалися всі ті приготування, а її, Віти, вона ж підвела.

— Та приїде, приїде, — сміючись, запевняв Крищук, — у неї ж служба.

— А тут не служба?

— Марто, — втрутився директор, — що за претензії?

— Вибачте, — зашарілася дівчина.

Вона провела Крищука до житла, мовчала. Якась переміна, що раптом сталася в ній з невідомих причин, ніби скувала дівчину.

— Що з вами, Марто? — запитав Максим. — Ви чимсь наче ображені?

— Бо так не роблять! — випалила дівчина.

— Що ви маєте на увазі?

— Коли вас не було, Вікторія Борисівна їздила, шукала, розпитувала, а тепер...

— Так війна ж закінчилася, небезпека минула, — сміявся Крищук. — Чого ж їй боятися?

— Хіба глядіти треба, коли війна?

— Я ж не маленький, Марто, навіщо мене глядіти? У неї вистачає мороки.

Пішла сумна, пригнічена, полишивши тої зажури й для нього. Поки влаштовувався, розкладав нехитрі свої пожитки, стелився, — мовби не помічав, а зоставшись один, на самоті, в кімнаті, де минули короткі місяці подружнього життя, раптом відчув, як бракує йому дружини.

Наступного дня після випадку з Василем Крищук поїхав навідати сина в лікарні. Підстав для особливої тривоги начебто не було, юнак почувався нормально, тримали його під наглядом скоріш з остороги, все ж батько переживав за нього. Та й інші справи спонукали до поїздки: дзвонили з райвиконкому, аби завітав, — до нього як депутата є прохання розібратися в одній скарзі, а це треба було в райком, товариство «Знання»... Тут тільки зачепися, клопоту вистачить!

Лікарня містилася на околиці, в старезному, насадженому ще до революції парку. Колись це був чийсь маєток, потім його переобладнали, добудували амбулаторію, допоміжні корпуси й служби, — вийшло щось на зразок медмістечка.

Максим Никонович залишив машину на спеціальному майданчику і рівною ялиноюю алеєю, що починалася від брами й тягнулася на пригорок, пішов до будинку. В парку було прохолодно, густо пахло жасмином, розкішні кущі його цвіли обабіч доріжки, і Крищуківі подумалось, що місцина тут справді гарна, йому раптом захотілося сісти, просто так, знічев'я, віддатись тільки затишку дерев, спокою. Уже й набачив був лавицю, чистеньку, притінену, та лиш посміхнувся: бажання видалося химерним, смішним, нав'язним, певне, близькою присутністю лікарні, думкою про неї та ще, може, відчутною втомою останніх днів.

Молода, недавніх випусків, бо старших він знав, чергова лікарка сказала, що хворий (дивна тенденція в цих медиків називати людей «хворими» і в той же час запевняти, що все гаразд, підстав для хвилювання нема!) почувася себе нормально, провідати його можна, там саме мати. Обдавши Крищука ароматом дорогих парфумів, що забивали навіть запахи лікарні, вона заглибилася в папери, і Максим Никонович не став більше її розпитувати.

Отже — Вікторія. Звичайно, вона дізналася, певне, їй варто було подзвонити, він просто не подумав, — і це, мабуть, зробила Ніна. Там зараз охи, зітхання, нарікання й на Василя, й на нього, Максима, і, мабуть, іти туди, зустрічатися там не варто, це нічого, окрім нервування, не дасть.

Крищук вийшов з передпокою, сів. Даремне він не курить, це б у самий раз!

А може, зникнути, аби не бачитися?..

Негоже — ніби він боїться, справді винен...

Вікторія Борисівна, як завше, була ошатна, з короною акуратно викладеного волосся і, як завше, коли вони бачились, з червоним од сліз обличчям.

— Максиме, — мало не кинулася, — як ти допустив? Крищук мовчав.

— Він міг загинути, — вела далі Вікторія. — Його б навіть засипало...

— Заспокойся, — вимогливо сказав Максим Никонович. — Тут не місце для істерик.

Жінка слухняно відвернулася, витерла зіжмаканою хусточкою очі.

— Що там? — запитав Крищук.

— Нічого, все, кажуть, добре.

— Ну, от... Вибач, що не подзвонив. — Дивився на неї, безпорадно, розповнілу навіть за ці кілька місяців, відколи не бачились, і дивувався: як міняються люди, людські взаємини! Чи міг він бодай подумати — тоді, під час війни, і після, що минуть роки і його Віта перестане бути тією, котру любив, котрій вірив, котрою жив?

— Він довго ще там пробуде? — запитала Вікторія.

— Де? — не зрозумів Крищук.

— На тій роботі. Я хочу, аби він швидше повернувся.

— До чого? До отих своїх походеньок?.. Йому краще подалі від них. І не збивай хлопця, не тягни під своє крильце, вік йому там не сидіти. Та й гріє воно без користі.

— А тут... оце, по-твоєму, краще?.. — докірливо заперчила.

— Так. Що трапилося нещастя, не він винен. — Не бажаючи вести набридливу суперечку далі, Крищук попрощався, заспішив.

Василь лежав у глибині кімнати при відчиненім вікні.

— То як, землепроходцю? — привітавшись до всіх, весело запитав сина Крищук.

— Оклигую, — серйозно, без тіні своєї майже постійної безжурності відповів той. — Мати тільки що була — не стрічав?

— Зустрів. — Максим Никонович присів на стільці. — Хоче, аби ти швидше повертався до міста, тут, мовляв, небезпечно.

— Хоче, — підтримав Василь, однак далі про це не сказав нічого, а попросив: — Ніну заспокой, бо вранці прибігала, плакала тут...

— Гаразд, я скажу Вірі Іванівні, вона поговорить, — пообіцяв Крищук. Він із задоволенням спостеріг у синові зовсім, здавалося б, незначну, помітну тільки йому, батькові, одміну, ніби став серйозніший чи задумливіший — так бувало на фронті, після першого бою, першого хрещення. — У тебе є що читати?

— Взяв тут... — Василь дістав з-під подушки пом'яту, заяложену книжку, — детектив якийсь. Ще не дивився, не хочеться.

— Може, привезти чого?

— Хіба я довго тут проваляюся? Приїдь краще коли-небудь з Галинкою, скучив я чомусь за малою.

Максима Никоновича кольнуло, однак не боляче, відчуття було скоріш приємне, хвилююче. Пообіцяв, хоч донька з півмісяця тому поїхала до піонерського табору, правда, недалеко, звідти її можна б узяти.

Зайшла лікарка, принесла Василеві якусь мікстуру, і Крищук попросився. На душі було відродно. Навіть нова зустріч з Вікторією — вона, виявляється, не поїхала, вирішила дочекатися його — не змінила того настрою.

— Хочеш, підемо пообідаємо? — зненацька запропонував. — Запрошую тебе до ресторану.

Вікторія од несподіванки розгубилася.

— Нехай Хожай покусає губи, довідавшись.

Дивна річ людський настрій! Щойно тебе журило, в'ялило твоє серце, а варто було почути щось утішливе, краєм ока побачити те, чого не видно іншим, і ти вже смієшся, душа твоя виповнюється радістю, сам ти стаєш ніби раптом підмінений.

Максим Никонович сміявся, жартував. Дивлячись на нього, навіть Вікторія повеселішала.

— Скажуть: з ким це Крищук по ресторанах ходить?

— То, може, не треба, Максиме?

— Чого ж? Розумний не подивує, а дурному або намовникові закони не писані. Виняток стосується хіба що Хожая. Він і не той, ніби й не другий, а займається хтозна-чим.

— Ніяк ви не поладите, — з жалем сказала жінка. — Скільки років, а миру між вами немає.

— Не я винен.

— А він вважає...

— То його справа. Йому все здається, що я мщу за тебе. Безглузде припущення!

— Не чіпай ти його, ради бога.

— Не ті слова, Вікторіє. Коли йдеться про діло, я нещадний до самого себе. В іншому, здається, до нього не маю претензій. Єдине, що не прощаю вам, це Василь. Ви псуєте хлопця.

— Я мати, Максиме. Василь — єдина моя надія і віха, ти це знаєш.

— Бути матір'ю, по-твоєму, в усьому потурати?

— Не можу ж я відмовити йому в тому, чим живуть, що мають інші, — заперечувала Вікторія. — Такий час, нам, певне, важко це зрозуміти, бо ми виховувалися в трудніших умовах.

— Ото-то! Раніше списували на війну, тепер, бач, умови... достаток на заваді.

Вони сиділи в найдальшій кутку, під старим безлистим фікусом, раді й не раді зустрічі, нагоді ще раз поговорити про вже багато разів говорене.

— Що ж робити, Максиме? — сповнена уваги й послуху до нього та його слів, питала Вікторія.

— Не заважати, — якось само вихопилось у Крищука. — Не заважати. Хлопець, здається, намацав свою дорогу, і не треба ставати йому на заваді.

— Що ж він... отак і житиме?

— Тобто як?

— Без квартири, без дому... Сирота, справді, чи що?

— Був би людиною, все інше прикладеться. Умови, про які ти говориш, наші, радянські умови, скрізь нині добрі. Навіть у колгоспі он — гуртожитки, квартири з усіма вигодами... Не тільки світу — що в місті...

— Послухати тебе — ніби й так, усе правильно, — мовила Вікторія і додала скрупуно: — Живеш, мов між двома вогнями. — Вона допила ситро, дістала з сумочки дзеркальце, причепурилася. — Давно хотіла тебе запитати, Максиме, — сказала несміливо. — Ти щасливий?

Крищук глянув на неї здивовано: справді, до чого це?

— Що саме тебе цікавить?

— Нічого, — не відчувши взаємності, холодно кинула жінка і встала.

Максим Никонович розраховувався, наздогнав Вікторію надворі.

— Ти чимсь невдоволена?

— Ні. Дякую за обід. А Василя я все-таки постараюся забрати звідси, — сказала твердо.

Кришук не став перечити, вони розпрощалися холодно, мов випадкові знайомі.

27

Зустріч з Вікторією, несподіваний гнів жінки сколихнули в Кришуків майже силоміць витиснуті з пам'яті недавні події.

Хто знає, на чім боці була правда тоді, того далекого тепер, але пам'ятного дня Максимового повернення у Перетоки, — на Мартинім, що нарікала на Вікторію за неприїзд, чи Кришуків, який, захищаючи дружину, переконував у добротності її поведінки. Бо невдовзі, за кілька тижнів самотності, хоч вона й переривалася його короткими наїздами до столиці, Кришук відчув, що справді, мабуть, було б краще, аби вони жили разом, аби не мучив кожного біль розлуки. Почуття те, однак, не народило в нього рішучості наполягати на негайнім дружининім переїзді, переконати її в твердості й остаточності свого вибору, щоб не було приводу для інших якихось сподівань і тлумачень, потроху обросло те почуття клопотами, яких щодень більшало, притупилося, обзивалося хіба тільки спалахами туги, прагненням спільності, близькості та ще її, Вітиних, ревнощів. Чи справді з великої любові, сумніватися в якій Максимові і в гадку не приходило, чи з бажання завше мати його при собі, чого, здається, жадає мало не кожна жінка — Віта не була в тому винятком, а все частіше натякала на невлаштованість їхнього життя, все більше розмови їхні проймалися скаргами та ремствуванням на долю, уособленням якої виступав, звичайно, Максим. Чомусь виходило так, що, коли б не він, не його якась непевна присутність, то Вігонька давно б, і куди краще, влаштувала свій побут, адже вона того варту. Щоправда, сама Вікторія так питання не ставила, проте й не перечила.

Максим розумів їх, усвідомлював деяку свою вину — мабуть, все-таки можна було більше уваги приділяти, усвідомлював і нічого не міг вчинити.

— Вітонько, — заспокоював дружину при зустрічах, — все це минеться, будуть у нас і квартира, й серванти, і ліжечка з покривалами... Дай тільки строк. Не до цього мені зараз, ти ж знаєш — захист ось-ось...

— А літа, Максиме, ідуть, — тулилася, гаряче переко-
нувала.

— То невже ж марнувати час на комфорт? Є ж, Віто, важливіше.

— Навіщо марнувати? Та й що марнувати? — натякала на не вельми багаті заробітки. — Ось усе готове, не треба тільки бути таким упертим.

— Що ти маєш на увазі?

— Твою неслухняність, Максиме, твою, вибач, фанатичну відданість Перетокам, усім отим...

— Віто, як ти можеш?!

— Життя — не жарти, не експеримент, на який ти його обертаєш, воно дається людині раз — розумієш? — один-однісінький раз.

— І ти хочеш прожити його за рожевими фіранками, під ковпаком? — сердився Максим.

— Зовсім ні, у тому й річ. Я хочу жити. Серед людей, з людьми, бути в театрах, кіно, ходити в гості, приймати гостей...

— Я не впізнаю тебе, Віто. І це твій ідеал? Навіщо було вчитися, страждати, мучитися? Невже тільки заради цього?

— Та ніж-бо, ні, — стямлювалася, — але... Ну, що дадуть тобі Перетски, оте постійне порпання в землі... Там є люди, вони живуть там вічно, то їхня справа. А ти науковець, твоє місце тут, у столиці. Захистишся — всі дороги перед тобою відкриті. Хочеш, влаштую все? Ти навіть не знатимеш, що і як, все зробиться без тебе, лише погодься.

Слухав — і дивувався: коли, чому, як це сталося?! Може, це тимчасове, минуче? Буває, людина похитнеться, на якийсь час утратить рівновагу...

А дні летіли стрімко, незважаючи на холод, стужу, були гарячі, клопіткі, по вінця виповнені неспокоєм. Республіка зводилася з руїн, заліковувала завдані війною рани. Уже йшли на-гора вугілля Донбасу, руда Криворіжжя, оновлювався Хрещатик, могутньо дихав Дніпрогес...

Потрібен був хліб. Багато хліба. Робітникам, селянству, службовцям, старим і малим, вдовам і сиротам, —

усім, хто недоїдав, кого війна прирекла на голодування, нестатки. Хліб, хліб, хліб...

І він, Крищук, повинен дати той хліб. Він і десятки, сотні землею покликаних. Не мало значення — колгоспник ти, агроном а чи вчений. Велика, життєво важлива проблема рівняла командирів і рядових, ставила в одну шеренгу. Як бувало на фронті. І там і тут належало іти разом, наступом, самовіддано. Де колонами, шеренгами, а де й нечисленною групою, розвідкою, за якою підуть сотні й тисячі. Скільки тяжких кілометрів, бувало, тягнули вони по осінньому чи весняному бездоріжжю гармати, міномети та кулемети! Мабуть, не зміряти. Треба було — тягнули. Чи ж не те саме на новім рубежі? Там потрібні були метри, кілометри визволеної землі, тут — пуди, центнери, тонни зерна, хліба. Історикам розбиратися, якими зусиллями те добувалося й добувається. Була б земля, були б на ній люди і хліб.

Не раз кривавилася йому душа, як бачив запряжених у плуг підбитих на війні і сяк-так підлікованих коненят, дивом уцілілих корів і малих, зовсім іще недорослих при них орачів та погоничів.

Хотілося самому стати за чепіги, та чепіг тих було багато, на всіх не вистачило б рук, од нього вимагалось інше: пасіння, яке б утрое, вчетверо... в десять разів збільшило врожай.

...Крищука таки призначили директором, Сторчак домігся свого, відпустивши старого на педагогічну роботу. Це сталося навесні, за кілька місяців по тій розмові в райкомі. Секретар приїхав, привіз представника міністерства, скликали збори, і Максим незчувся, як всі схвалили його нове призначення.

— Закочуй повище рукави, товаришу Крищук, — сказав на прощання секретар, — і давай. Давай, бо... сам знаєш.

Так, він, безперечно, знав, усвідомлення цього змушувало недосипати, шукати, пробувати. Розумів, що затримка, перепочинок тут неможливі, пульс життя безперервний, вимагає постійної дії. Не будь його — це робив би хтось інший, але нині покликаний він, і йому відповідати перед людьми, самим собою, перед землею. Одвойовував, виривав її з ворожих лабетів — то ж кому й оновлювати її, збагачувати?

Відчувалося невдоволення існуючими сортами, потрібні були нові, високоврожайніші.

Однак шлях, що ним ішли досі, тепер це видно наочно, надто довгий і малонадійний. Все, по суті, покладалося на природу: природний відбір рослин, невтручання в їхню спадковість, вільне вітрозпилення... Вони, науковці, виступали при тому своєрідними статистами, реєстраторами.

Отже — ламати звичне, вторгтися в святая святих природи? Так! Тільки таким — революційним! — шляхом можна домогтися бажаного.

Крищук так захопився міркуваннями, що, зустрівши якомось помічницю, Надводнюк, довго протримав її на холоді, пояснюючи суть свого наміру.

— Звідси й почнемо танцювати, Марто, — мовив.

— Не знаю, як ви, а я давно вже танцюю, — сказала, натякаючи на мороз і сміючись.

Тільки тепер завважив її блаженську вдяганку.

— Даруйте, — вибачився. — Правду кажуть: що кому болить, той про те й квилить.

— Мені ваші болі не байдужі, Максиме Никоновичу.

— Знаю, тому й викладаю їх вам. Підтримаєте, коли поведемо мову на загальні?

— Як же інакше? А тільки думаю — не доведеться вам сперечатися, хто ж піде проти?

— Не в нас, то десь. Мені, солдатіві, тили потрібні надійні.

— Паче збираєтеся відступати?

— Чого-чого, а цього не буде, ні. Я вірю в силу науки, Марто. Було ж у нас, не так і давно, по кілька центнерів з гектара. А потім з'явилася «українка» — понад двадцять центнерів... Тепер черга за іншими, нашими, Марто, сортами й гібридами.

— І першим з них нехай буде цей, зерна якого привезла Вікторія Борисівна. А назвемо його — знаєте як? — «веселка».

— «Веселка» то й «веселка», — погодився Максим, уже переносячись кудись далі, в майбутнє.

Вони провели широку нараду з участю головних агрономів земельних відділів районів, що входили до зони дослідної станції, націлили їх на пошук, творчий підхід до вирішення проблеми, і Крищук з головою поринув у самісінький вир трудових буднів.

сказати б, тернистий шлях, що лише про те вже можна було писати цікаву оповідь — стільки відбулося довкола неї своєрідних подій, — признався на першу декаду, десяте вересня, про це офіційно повідомила преса, і Максим Кришук ще й це передумував положення й висновки, до яких зводилися його міркування з приводу найістотнішого, найголовнішого — шляхів і засобів підвищення врожайності зернових.

Проблема не нова, віками й поколіннями опанована, а скільки в ній, виявляється, несподіванок і суперечностей! Списи схреплюються довкола спадковості — однієї з основних властивостей рослинних і тваринних організмів зберігати та відтворювати якості своїх попередників. Здавалося б, кожному, хоч трохи обізнаному з біологією, зв'язаному з сільським господарством, мало бути відомо, що нема спадковості поза життям, як, у свою чергу, нема нічого живого, що не несло б у собі спадковості. Іншими словами, характерних і, на перший погляд, сталих своїх ознак організм набуває в процесі постійного розвитку, росту: розвиток, мінливість — як обов'язкова форма спадковості, природна її протилежність; єдність цих протиріч — найперша умова життєдіяльності.

Найбільші світила науки — Дарвін, Тімірязєв, Мічурін — дотримуються саме такої точки зору, на неї орієнтується більшість радянських вчених. Однак частина науковців, вітчизняних і зарубіжних, обстоює дещо інші погляди. Сутність і суперечливість їх полягає у проголошенні хромосом або ще дрібніших елементів — генів єдиними й нікому не підвладними носіями спадковості. Частково, все ж зважаючи на вплив зовнішнього середовища у формуванні спадковості, прихильники цієї теорії пояснюють змінність лише як довільну перекомбінацію хромосом.

Таким чином, за першими: організм, потрапляючи в інше середовище, пристосовується, набирає якісно нових ознак; за другими: всі зміни можливі тільки з примх виняткових отих елементів.

Звідси: доцільність і необхідність розумного втручання в процеси, що відбуваються в природі, — з одного боку, і безпомічність людини у боротьбі за збагачення своїх життєвих ресурсів — з другого.

Висновки контрастні, зовсім необопільні. визнаючи роль найвищих в організмі речовин, що спричиняють його життєдіяльність, ми, міркував Кришук, не можемо погодитися з їх панівним становищем. Людина з давніх-давен впливає на формування якостей рослин чи тварин шляхом спочатку примітивного, елементарного відбору кращих особин і їх репродукції, з тим далі більше користуючись надбаннями науки, — з допомогою безпосереднього втручання в процеси вегетації. Приклад того — досвід Мічуріна. Шляхом міжсортвої та віддаленої гібридизації вчений вивів кількясот сортів плодових рослин. Що це? Примха природи чи спрямована дія? Двох думок бути не може. Наука сягнула такої стадії розвитку, коли їй підвладні ядро атома й клітини, коли вона здатна використовувати їх у потрібних цілях, змусити служити людству.

А оскільки так, оскільки розкриваються не бачені досі можливості, то чому не запровадити їх у практику, не використати для вирішення наболілої проблеми підвищення врожайності, простіше кажучи, забезпечення хлібом трудящих місць і сіл?

Метод — обстоював Кришук — ґрунтується на дальшому розвитку мічурінського вчення, поглибленні його й широкому застосуванні. Умовно його можна було б назвати методом «розхитування» спадковості, тобто механічного прискорення процесу змінності в організмі.

«При втручанні людини стає можливим змусити кожну форму тварини або рослини швидше змінюватись і до того ж у бік, бажаний людині, — цитував Кришук. — Для людини відкривається широке поле найкориснішої для неї діяльності».

Максим навіть критикував агробіологів за нехтування цією, на його думку, знаменною тезою, за ще повільне розкачування тоді, коли країна вимагає хліба, хліба і хліба.

Доведено, твердив дисертант, що гібрид, тобто вихідка — після схрещування — форма пластичніша щодо набуття нових ознак, їй легше набувати потрібних якостей. А це відкриває шлях до прихованих резервів природи, і наше завдання — опанувати їх, поставити на служіння великій справі комуністичного будівництва.

На захист зібралось чимало науковців, невеликий актовий зал інституту ледве вмщував усіх цікавих, і Кри-

шук, що спочатку відчув було на душі неприємний холодок од такої загальної уваги, під кінець оволодів собою, почувався спокійно, навіть ніби байдуже. Головне для нього було висловитись, викласти свою точку зору, а все інше другорядне.

Поки виступали опоненти, він за звичкою мережив розкладені на столі аркушики паперу, щось нотував або ж обводив поглядом залу, наче когось там шукав. Він і справді кілька разів зустрівся очима з Вітою — сиділа в третім ряду, святково одягнена, урочиста, всміхнувся внутрішньо, згадавши, як напередодні дружина навчала його правилам хорошого тону, аби, мовляв, не настроїти проти себе наукових світил. «Рада, напевне, — подумав. — Тепер ще більше наполягатиме на переїзді до міста...»

Закінчено виступи, зачитано відгуки — нічого такого, що серйозно заперечувало б його, Крищуківі, рекомендації, його, сказати б, методу, навпаки, повна підтримка, щирі побажання успіхів, досягнень, здобутків.

Та ось десь з-поміж рядів піднялася рука, і тихий гомін, що завжди супроводжує якесь добре діло, ущух, погляди зосередились на тій білій правиці, що, однак, швидко зникла, а замість неї виросла постать.

Головуючий запросив оратора до кафедри — професор ніяк не міг звикнути до того, що в такому випадкові місце, звідки виступають, належало б назвати трибуною, — однак той подякував, заявив, що йому «звідси» зручніше.

— Прошу, — сухо погодився професор і сів, обхопивши руками голову, ніби од усього відмежовуючись.

— Запитання до пошукача, — сказав непередбачений опонент. Крищук з трудом розгледів його обличчя, йому заважали відстань і якась ніби сутінь, що падала на залу од старих кленів, — то був Хожай. — У своїх твердженнях про змінність спадковості, — вів далі промовець, — ви апелювали до Дарвіна. А чи відомі вам слова вченого про те, що природа не любить стрибків? Ось що Дарвін з цього приводу пише, цитую. — Він дістав папірець, прочитав: — «Припустити все це, мені здається, означало б перейти в сферу чудес, покинувши сферу науки». Сказано, здається, чітко.

— Так, — підвівся головучий. — У вас все, товаришу? Сідайте. Дисертанте, ви готові до відповіді?

— Готовий, — підвівся Максим.

— Прошу.

Спокійно, під напружене чекання залу, Крищук зішшов на трибуну, якусь мить стояв мовчки.

— Ми слухаємо, — нагадав йому головуючий, якому мовчанка, певне, здалася невиправданою, у всякім разі, небажаною.

Максим глянув на нього, кивнув вдячно.

— Почну з останнього, з чудес, — сказав. — Давно відомо, що таких не буває. Споконвіку нас переконували, що все од бога, що він єдиний і всемогутній володар. Що не варто нічого в світі міняти, бо це викличе гнів і обурення всевишнього. Що наша людська доля — працювати, бути слухняними й не втручатися у вищу сферу... Переконували. Минали віки, у рабстві, злиднях гинули покоління, в казематах і тюрмах гнили кращі з кращих представників людства, а нас переконували... — Крищук мить помовчав і рішуче додав: — Та ось знайшлися сміливці й повстали проти цієї рутини, проти зла й насильства, чинених ім'ям отця, і сина, і святого духа. Знайшлися герої, що не побоялися гніву всевишнього і його намісників на землі, розкрили людям очі на правду і повели на штурм вікових твердинь та устоїв. І все те, чим їх досі лякали, виявилось брехнею, облудою...

Максим перевів подих, водночас прислухаючись до зали — там панувала сторожка тиша, і вів далі:

— Здається, нема потреби продовжувати, ясно, чим закінчилося те. Мені б тільки хотілося запитати шановного... — Він так і не знайшовся, як назвати свого супротивника, головуючий підказав йому — «добродія». І Максим схопився за слово, — шановного добродія: що це, по-вашому, чудо, стрибок чи дарована зверху милість?

— Не по суті! Це з галузі соціології, — почулося з зали. — Відповідайте конкретно.

— А конкретно пояснено в дисертації, — кинув Максим і пішов на місце.

У залі знову загомоніли, професор звів на Крищука дещо подивований погляд, затим підвівся, довго шукав очима невидимого запитувача і, певне, не знайшовши його, сказав, звертаючись до дисертанта:

— Треба, товаришу Крищук, доводити... Ви не відповіли на суттєве питання: чому все-таки Дарвін не визнавав стрибків у природі? Для першого разу, гадаю, — професор оглянувся на своїх колег, — обмежимося зауважен-

ням. — Схоже було, що він жартує, у всякім разі, нотки грайливості зазвучали в його останніх словах. — А щоб поставити на цій полеміці крапку, дозвольте сказати одну банальну істину: в природі — наука належить до одного з її різновидів — нічого постійного. Постійна, як сьогодні отут доведено, її змінність. І те, що ми нині виправляємо помилку великого вченого, — ще одне красномовне свідчення цього.

Його слова потонули в оплесках, професор був задоволений своїм резюме — схоже, ніби дисертант нарочито підвів до такого кінця, дав йому можливість ще раз продемонструвати свою ерудицію. Тиснувши Максимові руку, він сказав: «Вітаю. Початок вдалий, проте бережіться, буде ще на вашій дорозі тернів».

Кришук щиро подякував членам вченої ради і спустився до зали, де з нетерпінням чекали Вікторія, друзі.

...Пізніше, коли за товариською вечерею, яку Віта на ходу організувала в сусідньому кафе, згадалося про неофіційного опонента, хтось, мовби між іншим, кинув: «А взагалі подалі від нього, то ж Хожай, міністерська шишка». Максим тільки посміявся з того і, все ще перебуваючи під впливом події, яка тільки що сталася, запропонував випити за єдино вічне й незмінне, що дається людині у спадок, — за любов.

29

У Перетоках косили трави.

Кілька днів з ранку до вечора на центральну садибу колгоспу ішли машини з червоноголовою конюшиною, тимофіївкою, молодою, скошеною на невіддях мішаницею пирію, польового хвоца, плоскухи, вівсяниці, все це розподілялося — що на силос, що в скирти, що сушилось, а тоді мололось на трав'яне борошно. Над половіючими полями, дворами, над інститутським містечком стояв густий аромат зелені. Опівдні, коли сонце зависало в zenіті, покоси розпарювались і пахощі дужчали, аж поки надвечір не витіснив їх з посадок та виярків дніпровий легіт. Вітер дихав лугами, дужкою водою, гаями та байраками, що зустрічалися йому по дорозі, під його повіом степ висвіжався, оживав перепелиними голосами, тихим шемранням куріпок, посвистом бабаків на духмяних пригірках, поволі брався сутінню, далеким мерехтінням вечірньої зорі, вечорових зірниць.

Нагальної роботи на дослідних ділянках не було, і Крищук наказав виділити частину людей для допомоги колгоспові. У них повелося так здавна, ще з отих перших літ, що найгарячішої пори науковці не цуралися широкого лану, працювали на прополованні та збиранні, зате й Багрій, коли дослідникам необхідні були машини чи інші механізми, завжди йшов їм на виручку.

Цього разу чоловік, певне, п'ятнадцять розійшлися на скиртування, вантаження та розвантаження зеленої маси, а дехто, разом з колгоспними косарями, по схилах та улоговинах, куди не дістатись косаркою і де щоліта буяло на перелогах різнотрав'я.

Максим Никонович повертався з сусіднього села, де був зі своїми депутатськими клопотами. Перед очима все ще стояла чорна, багниста чаша, що лишилася на місці спущеного за наказом бригадира ставка. Він не раз бував у Лемешах, милувався чистим плесом, очеретами та вербами, що викохувалися над водою, цяткованим плахтям ряски, — і ось нічого цього нема, є тільки маслянистий, переплетений корінням рогози, бодяги та водяного перцю, намул, калюжки ще не висохлої вологи, наче сльози на обличчі землі. Уночі, коли село спочивало, бригадир самочинно підняв заставки, вода зринула, і, прокинувшись, люди, що з діда-прадіда росли біля такої краси, не повірили своїм очам: ставка не було.

І вони подзвонили йому, депутатові.

Максим не став чекати вказівки з райкому чи райвиконкому, примчав до Лемешів того ж дня. Знайшов бригадира.

— А який толк з води? — заявив той нахабно... — До осені підсохне, а тим часом мул на поля вивеземо.

— Не доведеться вам його возити, — зауважив Крищук.

— Тобто чому?

— А тому, що судитимемо вас за самоуправство.

— Яке самоуправство? Земля колгоспна, я тут господар.

— Народ їй господар.

— Я не для себе, для всіх стараюся. Поля удобрювати треба?

— Помовч, старателю, — перебили бригадира колгоспники. — Про пельку свою тільки й думаєш.

Максим Никонович попросив голову сільради скласти

акт, послати прокуророві. Він ще подивився поля, чималий пшеничний лан, — їхня-таки сортова «перетоцька» стояла ріденька, хирлява. «Отак воно й губиться, компрометується добре діло, — подумав Крищук. — Цілий колектив роками працює над новим гібридом чи сортом, а потім потрапляє він до таких рук — і все гине». Згадалося, скільки було подібних каверз напочатку, поки він не збагнув, не розкусив, у чім справа. Хтось не дотримується агропорад, посіє абияк, а винен сорт, селекціонер. І ганять його, їх на всіх нарадах та пленумах...

Тепер хоча й не те, до керівництва прийшли освічені, грамотні люди, але трапляються й отакі. Не шкода йому ні ставка, ні поля, ні праці людської. Бач, і причину знайшов цей ставом: поля удобрити! Чув дзвін, та не знає, де він. Поля удобрювать треба, торф на них вивозити — так само, але ж не варварським чином, не такою ціною. Про гній, бач, не говорить, гноївки не закладає, сечовину туди ж, у ставок, випускає, а на готове знайшовся!

Гнів, обурення нуртували в Крищуківій душі. Звідки береться все це? Оці байдужі до навколишнього людя, готові заради справної цифри й прикриття власного неробства вилушити навіть земне ядро, оці спекулянти на актуальних проблемах... Чортзна-що ж виходить, товариші! Держава видає закони, держава дбає, оберігає і землю, й воду, повітря, навіть манюніх комашок, а якийсь, вибачте, дурисвіт, телепень, хоч буває і з громадських ніби міркувань, на все те плює, дивиться п'яними очима, рубає віковий парк, реліктові гаї, випускає стави чи глушить джерела, що випоїли покоління, отруює річку, повітря...

Де саме не доробляємо? На якому етапі дехто починає втрачати самоконтроль, відчуття краси? І чому, чому?.. Що більше розмірковував, тим труднішим для відповіді поставало запитання. Може, гадав, через те, що в дитинстві нечасто чи й зовсім не говоримо малечі про необхідність берегти дерево, кущик, комаху чи квітку як найкоштовнішу річ. Навпаки, на першу-ліпшу їхню вимогу ламаємо гілку, зриваємо квітку, ловимо те, що літає, і радіємо, і хизуємось тим, що ми, бачте, сильні та спритні, уважні та чуйні.

А може, тому, що пізніше, у школі на уроках, твердимо про невичерпність природних багатств, природи взагалі й зовсім нічого — про зменшення корисних копалин,

зубожіння тваринного й рослинного світу, про зникнення десятків видів птахів, риб, квітів і трав. Чи знають школярі, що, наприклад, за періоди активної діяльності людини з лиця землі назавжди зникли понад триста — триста! — видів птахів? Що одна великоформатна щоденна газета забирає щороку чотириста гектарів лісу?.. Напевне, ні, не знають, не опечалюємо ми підростаюче покоління подібними фактами...

А може, тому, що, коли вихований таким чином індивід, займаючи певне місце в суспільстві, чинить на свій вузюсінький розсуд якесь самоправство, що, однак, не завдає видимої шкоди, ми — чого гріха таїти?! — нерідко спокійно проходимо мимо, не питаємо з нього?..

Може, може, може... За думками Крищук ніби й не завважив, як звернув з дороги, зупинився в долинці, вийшов з машини. Скільки переходив на віку, переїздив та перебачив усяких див, а завжди чарує його земля, звичайна земля — з оцими улоговинками, фосками, що сльозиною витікають з якогось джерельця, по дорозі прихоплюють ще й ще, дивись, течуть уже струмками поміж осоками, очеретами та вільшняками; цвітуть понад ними калина, горобина, бузина, в'ється дикий хміль, гніздиться птаство, рясніє квітами... Коли є той рай у світі, то це — ніби частинка його, куточок, самою природою подарований людині.

Долинка була глибока, зобіч до неї спадали врослі густими травами крутосхили. Недавно, років, мабуть, десять тому, схили засадили сосонками — деревця підіймалися над муравою, ясніли молодою хвоею.

Максим Никонович пройшовся низом і тільки тепер запримітив тут косарів. Вони були за поворотом, у протилежнім кінці, і прямували до нього. «Багрій жодній билині не дасть пропасти, — подумав. — А воно так і повинно бути в справжнього господаря».

Косарі наблизилися. Крищук пізнав між ними й інститутських.

— То як наука, не підводить? — маючи на увазі своїх, запитав колгоспників, як привітались. — Не одвикли ще тримати коси?

— Трохи є, але нічого, — відповів невисокий літній чоловік. — Що ж ви хочете? Тут, можна сказати, постійно маєш з цим діло і то, а вони ж... Коли-то випаде?! Не дивина.

— Спасибі їй за це, — додав інший. — Гуртом воно охотніше.

— Де ж ви тут косите?

— Де прийдеться. А на силос воно в акурат.

Чоловіки поклали коси, присіли в затінку, закурили. Кришук поглянув на них і усміхнувся: що ті, колгоспні, що інститутські — мала різниця. Од землі, хліборобського гарту.

— Розказали б, Максиме Никоновичу, що в світі нового. Їздите ж, бачите...

— Мало тобі тих новин по радіо чи телевізору?

— То одне, а тут інше. По радіо буває й дощиком балують, — засміявся чоловік, — а воно ним навіть не пахне. Скоро вже ми перейдемо на хімічний хліб та ковбаси й не пектимемося, як оце зараз, на сонці? — звернувся до Кришука.

— Скоро, — відповів Максим Никонович, подивувавши не так колег, як колгоспників. — Так, так, — підтвердив, — навіть швидше, ніж ви гадаєте. Наука знайшла до того шляхи й може хоч сьогодні запропонувати хімічно чисте, з усіма складовими молоко, хліб, м'ясо...

Косарі дивилися на нього з подивом, тим паче, що знали його любов до землі, природи. Кепкує з них чи правду каже? Вірити йому чи не зважати, хай говорить, повеселить трохи?

— Але наука, — вів далі Максим Никонович, — ніколи не стане підміняти життя, поки воно існує. Так що, як твердить давня народна істина: на бога надіймося, а самі не плошаймо.

— Словом: без мужика і в науки кишка тонка.

— Не тонка, — поправив Кришук, — а тільки людина всьому голова. Найскладніший винахід — продукт її діяльності. Так-то, — і нахилився над косами. — Котра тут найсправніша? — Узяв одну, попробував пальцем лезо.

— Всіма треба косити, Максиме Никоновичу, самі не хочуть.

— Помахасмо, гляди, й користь буде — і вам, і мені. Хто веде перед?

— Ви й поведіть.

— Підріжете старого, вженете в сором.

Докурили, неспіхом розібрали й помантачили коси, зайшли на пригірок.

Косити між посадками було незручно, навіть не розмахнешся як слід, та вони ступали з кожним помахом далі й далі, і Максимові Никоновичу, що опинився останнім, треба було натужитись, аби не відстати. Він налягав на кісся, набирався духу, усе ж потроху віддаль між ними більшала, зрештою, Крищук перестав силкуватись, ним оволодів спокій, переконання, що ніхто не подивує його відставанню. Головне, що він може — може хотіти цієї праці, робити, мати з того задоволення. Отже, не згасла в ньому вічна, батьками прищеплена любов до землі й усього, що на ній. А для людини, навіть такої, як він, почувати постійне земне тяжіння — чи не найвище благо.

30

Вікторія пагадала, що незабаром його день народження, тож хай планує свій час і роботу так, аби приїхав без затримки, бо зіїдеться поважне товариство («...зовсім небайдуже нам», — натякала) й незручно буде, коли іменинник припізниться. Максим подумки подякував дружині за турботу, справді, в цій постійній своїй круговерті міг і забути про той день.

Іменини випадали на неділю, до міста він поїде зранку, а сьогодні — чом би не назбирати їй у дарунок першого весняного квіту? Недавно побував на Рудому клину — там повпо-повнісінько пролісків! Щороку, лиш зійдуть сніги, виганяє їх на тому осонні межі торішнім бур'янцем сила-силенна. І ніхто не збирає, бо далеко, на відшибі, за бездоріжжям.

Під вечір Максим застріг роз'їзного свого коня, котрого з легкого почину Тулика всі чомусь називали Орликом, хоч насправді орлиного в тій немолодій, загнаній шкапині не було анічогісінько, і, сказавши, що скоро повернеться, подався в урочище.

Зачинався квітень, з тиждень стояла гарна погода, озимі тішили око. Він ще завернув до ділянок, з годинку чи більше походив там і потрюхикав далі.

Серце раділо: через рік-два віддадуть вони свою «вселку» на державне сортовипробування. Пшениця пройшла, здається, всі стадії селскієї, він переглядав записи, зроблені раніше, підстав не вірити експериментам нема. Гібрид, що узяв свій початок із зернят, дивом збережених Вікторією, і над яким стільки років бився колектив, заре-

комендував себе добре. Урожайний, витривалий, має підвищену кількість білковини і гарні хлібопекарські якості. Варто тільки закріпити ті властивості, перевірити ще й ще — це ж перша ластівка, перша, вирощена в повоєнних умовах, зернина. Вона не повинна підвести. Інакше всі їхні зусилля виявляться марними, пущеними на вітер, інакше, — так, це дуже важливо! — візьмуть гору недружелюбні, наклепницькі твердження про сумнівність його, Крищукowego, методу, про те, нібито він використав чийсь уже готові гібриди. Запеклий він, той Хожай! Що переслідує, чого домагається? Невже мстить, що не послухався, не лишився в міністерстві під його рукою, а став на самостійну дорогу? Чи, може, кривно образився за оту коротку суперечку під час захисту дисертації? Але ж... дійти до такого, виступати в газеті... Дивак! Та йому, Крищуківі, потрібні не слава, а діло, діло, не особисте переслідує він, а загальне, громадське. І, звичайно ж, робить це не на порожньому місці, — на досвіді, великій, тривалій практиці попередників.

...Ось і Рудий клин. Неглибокий, вузький, порослий кущиками яр, звужуючись, справді клином вривався в поля і зникав у них. Рудим його назвали тому, що багатий глиною, її беруть тут усі довколишні села — колись на висипку долівок, на саман та цеглу-сирець, а нині хто на що.

Максим Никонович проїхав низом і, закрутивши віжки, пустив коня попастися. Орлик відразу припав до молоді трав, людські клопоти його не цікавили, а Крищук попростував до розлогого ліщинового куща, де торік і позаторік рвав квіти. Простір полів, бузково-голубе, підперте весняним леготом небо, наступна зустріч з Вікторією, товариством додавали йому бадьорості, снаги, глушили щемливі почуття щоденних турбот, що так, буває, гризуть душу. Здавалося, все йде своїм трибом, ось він уже кандидат, дипломований вчений, життя чудове, коли не рахувати дрібниць, без яких воно не було б справжнім, реальним, солодким а чи гірким; так виходить, що одноманітності годі шукати, то марна справа. В суперечності, розмаїтті думок, поглядів, явищ — сенс буття. Учора ти перемагав, нищив фашизм, виборював свободу, сьогодні маєш долати несправедливість, що захована в природі, таїться в ній, спричиняє до нестатків і голоду. Учора ти вдовольнявся шматком насущного, розмоченим у болотяній

воді сухарем, нині законно прагнеш не хліба єдиного, не буденного, а значно врочистішого, празникового. Людина, крім теперішнього, сповідує майбутнє, живе ним, прагне його, віддає за нього все, буває — найдорожче... І оті хлопці, що впали на гарячих пісках Придоння, в болотах Прибалтики, на кам'янистих верхах Бескидів, які ще й не пізнали щастя жити на цій землі, бо мали од сили по двадцять літ, — вони так само полягли за майбутнє, в ім'я його. Життя — безперервний ланцюг народження й смерті, подвигу, самовідданості й самопожертви, рідкісний конгломерат радості, смутку, удач, помилок, прорахунків, обов'язків, злетів, падінь і сили-силенної інших чуттів, що постійно виповнюють людську душу, є її змістом, єством. Окремо стоїть у цьому безконечному ряду любов, яка мимоволі володіє, рухає нами: любов — як вища форма вияву почувань особистих, громадських. З її волі, наказу, поклику топче він, демобілізований Максим Крищук, оці багністі поля, засіває їх, ростить незвичайне зерно, сперечається, доводить правду і правоту... Збирає це диво, цей безцінний дарунок природи.

Максим зривав тендітне, тремтке суцвіття, ладнав у пучечок, а воно пахло недавніми снігами, талими водами, першою зеленню. Квіточки були маленькі, з трьома біленькими пелюстками, для іншого, може, й незavidні, ніякі, а він любив їх, любив з дитинства, коли хлопчачами бігали до недалекого лісу, любив саме за оцю простоту, невибагливість.

Крищук подумки бачив непоказні свої квіточки серед веселого застолля, перед Вікторією, радісною з нагоди чоловікових іменин. Більше рвати не став, поблукав трохи долинькою, помилувався зеленіючими кущами та деревами й повернувся до візка. Орлик, забачивши в його руках прорість, потягнувся був губами, та Максим заховав квіти за спину, обізвався до коня:

— Не напасся? Зажди трохи, ось потепліє, відпущу тебе назовсім, як солдата по демобілізації, і гулятимеш, може, справді орлом станеш.

Кінь байдуже слухав те, дав поправити на собі збрую, сісти хазяїнові і аж тоді спроквола ступив, не чекаючи, поки на нього нукнуть або хльоснуть по боках віжками. Вони розуміли одне одного без слів — один, сівши, не поспішав гнати, другий без примусу рушив, вибрався на знайому доріжку і, силкуючись, звернув до села.

На господарському дворі станції вже не було нікого, окрім сторожа, Крищук сам розпріг Орлика, завів до стайні, підкинув коневі сіна й розгрузили за день обхідними стежками подався до своєї комірчини. Пришерхало, під ногами похрускував легенький льодок на калюжках, і в Максима скинулась було тривога, та одразу ж згадав, що прогнозом ніяких відхилень од норми не передбачалося, йшлося до тепла, і заспокоївся. Удома знайшов склянку, поставив проліски на столі, серед книжок та паперів, — у кімнатному затишку квіти запахли іще припадніше...

Устав Максим пізніше звичайного й неспіхом почав збиратися в дорогу. Саме допрасовував підкомірця, аби прийти його, як тривокою обізвалася шибка, — хтось стукав настирно, вимогливо. Крищук кинувся до віконця, але нічого побачити не зміг — скло взялося «лисицями», людська постать крізь нього ледь угадувалася. Накинувши шинелину, вискочив і тільки тепер зрозумів, що сталося. Дерева, паркан, сухий торішній бур'янець укрились густою памороззю.

Біля будинку, під вікном, стояла і плакала Марта.

— Заходь, Марто!

Дівчина заперечливо покрутила головою.

— Уся, — мовила крізь сльози. — Геть уся.

-- Я зараз. — Максим миттю зник у кімнаті, за хвилину з'явився одягнений. — Не може буги, — сказав. — Ти добре придивилася?

— Ой добре, добре, Максиме Никоновичу, — схлипувала. — Лежить, ніби котком по ній хто пройшовся.

Крищук не терпів сліз, обірвав дівчину:

— Перестань!

— Та я й не плачу, — витирала кіпчиком хустки очі, — а тільки як подумаєш... Усе ж треба починати спочатку.

— Треба, значить почнемо, — різко мовив Максим.

Доки дійшли до ділянок, що за садибою, повиднішало дужче, і Крищук ще зоддалік помітив: пшениця, якою милувався вчора, лежала, пририта морозом.

Присів навпочіпки, ворухив змертвілі стебельця «вселки», — поникла листата, зелена, — тільки б рости, радувати їх. Що скажуть тепер ті, що ждуть не діждуться нового сорту? Невже все марно?..

— Як гадаєш, — звернувся до дівчини, — вузол куцнення потернів?

Це було важливо, надто важливо: живе серце рослини чи й його вбито морозом? Підніметься вона чи засохне, перетвориться на порохняву, яку рознесуть-розметаютъ вітри?..

Спробував колупати ножиком, що знайшовся в кишені, однак нічого не виходило, лезо гнулося, могло зламатися. А побачити треба!

— Давай за лопатою, — наказав Марті і, поки та бігала, никав, перемацував рослинки, наче хотів удихнути в них власне тепло. Раптом увагу його привернуло щось незвичайне: за кільканадцять метрів попереду зеленів кущик. Максим кинувся туди, став навколішки, обняв долонями. Ні, не все втрачено, не все!.. Погляд жадібно впивався в ділянку, в пониклу, побурілу рунь, і — на превелику Крищуківу радість і здивування — вихоплював звідти нові й нові гнізда живого паростя... Не все! Вони ще повоюють, доведуть своє — не може бути, щоб «веселка» отак просто здалася, змерзла.

— Поспішила ти з висновком, — радо обізвався до Марті, що повернулася й стояла оддалік. — Померзло тільки бокове листя, а серцевина витримала. Чуєш, Марто? Витримала!

Крищук ладен був обняти, розцілувати дівчину, і вона, здається, це відчула, бо зашарілася, винувато опустила очі.

Максим хапцем скинув і розстелив шинелю, заходився заступом виколупувати чималі кусні землі з примерзлими кущиками пшениці.

— Простудитесь, — обізвалася. Марті було зараз і прикро, й радісно: через це раптове похолодання, що зненацька сплутало їхні плани, і з усвідомлення виняткової відповідальності, яка лягала на плечі обох, більше, звичайно, на його.

Крищук виколупав у різних місцях кілька брил, поклав на шинелю і, звівши за поли, завдав собі на плечі.

— Заступа прихопи, — кинув Марті і, вгинаючись не так од важкої, як незручної ноші, почвалав до станції.

— Куди ви їх?

Максим зупинився, розставив худі, в розтоптаних армійських чоботях ноги, поплював на одну долоню, на другу, підгуцикнув ношу.

— Гайда до мене.

Спотикалася поруч, готова кожної миті кинутися на поміч, та він ішов, важко, твердо, лице йому збагровіло, взялося потом, на руках пап'ялися жили, — здавалося, п'якій силі не спинити його, не звернути з тієї дороги. І що дальшала їхня путь, тим сильнішало в Марті це почуття, тим відрадніше ставало їй на серці. Ні, в такого не підведе, міркувала, ні пшениця, ні погода, ні сама доля, такий змусить саме сонце, саму землю світити, родити, давати все необхідне...

Він таки добре втомився, поки дійшли. Бо як скидав свою ношу — вже біля домівки, під дверима, — помітила: схитнувся, вхопився за одвірок, якусь мить пристояв і аж тоді почав одмикати. Не дала, не дозволила одному втягувати брили до кімнати, — схопилась обіруч за полу й не випускала, аж поки не занесли.

...Ось вона і в Крищуківій оселі. Відколи прибрала її, відколи поселився, не була тут. Запрошував — при Вікторії й так, наодинці, та не посміла, не наважувалась переступити порога, за яким він, його турботи, радощі й прикрощі. Знала: не зможе бути там супокійною, чимось викаже себе, щось її бентежитиме, щось... Скільки разів клялася подумки — не зважати, вестися, як з усіма! І чим частіше давала собі обітницю, тим дужче тривожилось серце. Радісно було бачити його, чути хрипкуватий, простуджений на польових вітрах голос, скупий сміх, здибувати його раннього ранку десь на ділянках — влітку зарошеного, присмаглого, зимою зодягненого в незмінну шинелю, армійську шапку, великі ялові чоботи... І чого б?! Звідки взятися отій бентезі? Уже й відганяла її, пробувала байдужливістю підмінити гаряче й незбагненне чуття, а воно сповнювало душу, піднімало Марту на легеньких крилятах і, здавалося, несло над землею, навстріч чомусь осяйному, гарному, солодко-щемливому.

— Зараз трохи напалимо, нагріємо, — клопотався Максим, — і побачимо.

Марту ніби пробудив той голос, вона подумала, що й справді тут варто протопити, бо прохолодно, а може, їй так тільки здавалося, може, додавали зимності проліски — букет їх стояв на столі, приковував увагу. Дівчина заходилася допомагати. Поки Максим розставляв мерзлі брили, вона розпалила плиту, поставила чайник, поприбирала.

— Не може бути, Марто, щоб вона змерзла, — миючи руки, казав Крищук.

— Не може.

— Скільки ходили, няньчили її — не має права. — Його непутила одна й та ж думка, Максим не міг її збавитися, вона, мов рана, боліла, нила, пекла, змушувала про себе говорити. — Це після відлиги. Приморозки після відлиги згубні. — Ніби забувши про неї, він присів біля столу, дістав трофейного блокнота і кілька хвилин писав.

— Рослина при повторному, після відлиги, замерзанні частково втрачає набуту шляхом схрещення морозостійкість. Над цим треба працювати... Еге, та ти й досі не роздяглася! — зауважив раптом. — Ану, давай! — Підступив, узявся за лацкани тіснуватого пальтечка. — Скидай, зараз поїємо чаю...

— Піду я, Максиме Никоновичу, — мовила, опустивши очі.

— Не розумію. Чому — підеш? Ти ж змерзла, зараз нагріємося...

— Піду, бо ще хтось побачить.

-- То й що?..

— Розмови почнуться, до Вікторії Борисівни дійде... Крищук на мить задумався, затим глянув Марті прямо у вічі.

— Скажи: ти чомусь не любиш Вікторії Борисівни? За що? Вона щось погане тобі зробила?

— Не мені, вам, — тихо відповіла дівчина. — Даруйте, це, може, не моє діло, проте...

Майже силоміць зняв з неї пальто, всадовив біля плити, що пахтіла жаром.

Пригадалося: якимось дівчина обурювалася з того, що Вікторія не переїздить, лишає його самотнього, бездоглядного.

— То несерйозно, Марто, — сказав.

— А це, — обвела поглядом кімнату, — серйозно? Ні постелити, ні попрати, ні зварити... Я що, не бачу? — Вона затулила долонями обличчя, відвернувшись, заплакала.

— От тобі й на! — розначливо дивився на гостю Крищук. — Марто! Та ти що?.. Чого раптом? — Не знаючи, що в такому випадку діяти, Максим підійшов, узяв дівчину за плечі й відчув, як стонулася. — Не треба, Марто.

Вона враз рвучко ступила од нього, схопила пальтечко, вискочила, та — не встиг Максим отямитися — повернулася.

— Вибачте, Максиме Никоновичу, — мовила винувато.

Крищук дивився на неї мовчки, пильно, ніби дівчина вперше йому зустрілася, і дивувався — з її заплаканих і тому ще гарніших очей, ледь притінених довгими чорними війми, з лица, що мов і не знало літніх спек та зимових морозів, з легкої постави, якої не псували ні старе пальтечко, ні шиті з шинельного сукна валянці в саморобних калошах. Максима враз осінило, він раптом наче прозрів, побачив і її, юну своєю помічницю, сподвижницю, і себе в іншому світлі. «Невже це те, що по-справжньому буває в людини раз на віку і чого я так уперто не помічав?» — подумав. А Марта, мов угадуючи ті думки, стояла, мовчала, ждала, здавалося, дарувала йому можливість розміркувати, зважити все на незримих терезах душі.

— Сьогодні, Марто, мій день народження, — мовив по всьому глухо. — Я маю їхати до міста... Зажди, на ось тобі. — Потягнувся до пролісків, аби відділити і їй.

— Не треба, Максиме Никоновичу, — зупинила його. — Квіти та щастя ділити не треба.

Була неділя, машини траплялися рідко, і Крищук дістався до міста тільки пізнього вечора. На його дзвінок довго не відгукувалися, зрештою відчинили, і він, переступивши поріг, опинився віч-на-віч з тестем.

— О! — вигукнув той. — Що я казав?

— А що ви казали? — запитав роздягаючись.

— Що ти неодмінно запізнишся, — невідомо чому радів тесть.

— Ви вгадали, — стримано відповів Крищук, причесався і відчинив двері до кімнати.

— Нарешті!

— Гойдати іменинника!

— Новому світилу науки — ура-а-а!..

Компанія — чоловік десять молодиків і дівчат, — видно, добре вже підпила, була в стані, коли г'яна веселість переважає над розсудком, коли всі життєві проблеми здаються до смішного простими, неістотними й несуттєвими, а світ, що досі дивував безмежністю, звужується до

розмірів маленької кульки, власне, кімнати, де можна вільно розсістися, потащувати, поспівати, пограти в карти.

— Максиме! — кинулася до нього Вікторія. — Хіба так можна? Я ж попереджала.

— Прошу вибачити, — поцілував її. — Потім поясню. Ось тобі подарунок, — розгорнув, подав букетик. — Од весни, од землі і від мене.

Хтось із дівчат зааплодував, хтось засміявся, помітивши подив у Вітиних очах.

Підійшла мати, обняла зятя, прихилилась до пролісків.

— Які ж гарні!

Вікторія нерішуче взяла квіточки, налила в склянку води, поставила. Проліски потонули серед тарілок, пляшок, чарок та склянок, одразу зблякли, стали непомітні, Максим ураз пожалів того квіту, подумав, що даремно він його рвав, що тут по-належному це не поцінується і не сприйметься. Зрештою, вирішив, яке йому діло до чужих смаків? Йому подобається, він вважає за доречне, а там...

— Штрафну імениннику!

Йому підсунули повну склянку горілки, Максим надпив мало не половину, відчув, як за день зголоднів, як хочеться їсти.

— Е-е, в нас так не п'ють.

Помітив: на нього видивляються, його вивчають. Нові люди, певне, Вітині співробітники, нікого з колишніх знайомих... Та й де вони, де їх шукати, колишніх тих знайомих? О, та тут сам Хожай! Оце сюрприз!

— За здоров'я іменинника! — гукнув хтось, і чарки зблиснули в руках.

— Підійди до Хожая, — шепнула Вікторія. — Я спеціально запросила його, аби ви помирилися. Вдавай, що ти не надаєш значення тій статті, я йому так говорила.

Та Хожай сам поспішив до нього, гречно вклонився, подав руку.

— Вітаю, вітаю.

— Нема з чим, — стримано відповів Крищук.

— Як же! — У тоні Хожая відчувалася зверхність. — Ваші досліді...

— Нічого незвичайного. Ми покликані допомагати природі в її вдосконаленні.

— Так, так, — поспішив погодитися гість, хоч було помітно, що емоції його штучні. — Експериментувати — наше завдання.

— Чому ж — експериментувати? Винаходити! — поправив Крищук. — Можна робити один за одним експерименти і нічого не добиватися, а наше, як ви кажете, завдання — домогтися конкретного і незабарного результату.

— Авжеж, — охоче погодився Хожай, а на устах все одно грав притасний усміх, і Крищук подумав, що це в чоловіка, мабуть, нервово. — Ви не гніваєтесь на мене за статтю? — раптом запитав гість.

Максим важко глянув на Хожая.

— Вікторія Борисівна просила не зачіпати цього, однак, коли говорити відверто: гніваюсь.

— Даремно.

— Як для кого. Даруйте, але я звик давати здачі, так що...

— Чекати нападу?

— Не нападу, але не думайте, що ваше становище оберігає вас од справедливої критики.

Вмить підлетіла Вікторія.

— Максиме! — ніби аж притупнула на чоловіка. — Завжди ти з своїми принципами.

— Без принципів, люба, не можна, — спокійно вів Максим. — Безпринципна людина — що очеретина, куди вітер, туди й хилиться.

— Не слухайте його, Гнате Петровичу, він зашкаруб у тих своїх Перетоках. — Вона була якась невідпінання, когось наче грала, копіювала, когось чи для когось.

Хожай осміхнувся, йому було ніяково, а Максим од подиву витріщив очі. Це вона, Віта, про нього?! Ні, тут якесь непорозуміння. Або вона випила зайвого, або...

Легкий хміль, що ледь було притуманив голову, вмить вивітривсь, і Крищук ніби вдруге побачив і пишно прибрану кімнату, і гостей, і її, Вікторію.

Він засидівся, закис, одстав від життя? І це сказала дружина, людина, котрій, звірявся, котра стільки виплакала, вистраждала, чекаючи його?..

Зайшла мати, побачивши його засмученням, запитала:

— Чого тобі, сину? Може, нездужаєш?

— Спасибі, все гаразд.

— Ну й слава богу... — зітхнула.

Вечір розладнався. Гості почали розходитись, Максим байдуже проводжав їх, тиснув руки, просив заходити — для годиться. Все якось зблякло в його очах, хотілося вирватися звідси — на ті простори, на поля, до тихої кімнатки, де моноліти, які він сьогодні зібрав, і Марта, що чаклує над ними, видивляється — чи оживуть рослинки, чи не втратили того, що звється силою, енергією життя.

— Ну, Максиме, сьогодні ти показав... перевершив себе самого, — звернулася Вікторія, коли всі розійшлися.

— Дякую за високу оцінку, ти, певне, забула, що я не з тих, хто зважає на дуті авторитети.

— Цебто Хожай — дутий авторитет!

— А що він зробив для науки? Дисертацію захистив? Так це ще не показник. І взагалі по якому праву він тут? Хто він тобі?

Вікторія підступила, пильно глянула йому в очі.

— Ревнуєш?

— І не подумаю! — сердито буркнув.

Вікторія, мабуть, збагнула, що в запалі паговорила зайвого, змінила тон.

— Ти чого сьогодні такий кусючий? — запитала примирливо. — Втомився чи негаразд на роботі?

— Розумієш... Живуть на світі двоє людей, він і вона. Ягась невідома сила притягує їх, зводить, каже їм: ви створені одне для одного, живіть, радійте, користайтеся благами життя. Цю силу називають любов'ю. — Він зробив паузу, і Вікторія, що слухала його з затаєною тривогою, кинула:

— Так. Що ж далі?

— Далі можна і не продовжувати. Подальше цілком залежить од тих двох, од їх уміння зберегти ту силу, не розтратити її на дрібниці.

Вікторія підступила до нього.

— По-твоєму, я розтринькую ту силу, те почуття на дрібниці, так?

— Майже так, Віто. На жаль...

Зайшов, мугикаючи, батько.

— Ну, зятьок, тепер і випити можна. Віто, клич матір, та хоч посидимо по-людськи, бо за гостями...

— Досить тобі, — обірвала його Вікторія. — Ішов би спати. На ногах ледве стоїш.

— Я?.. На ногах?.. Та я ще станцюю, от! — притупив. — Музику! Давай музику. — Він потягнувся до пате-

фона, та Вікторія перепинила його, силоміць всадила на диван.

— Не поважаєш ти мене, дочко, не поважаєш.

— Годі людей чудувати, — заглянула на гамір матери. — Ходімо, лягай уже. — Вона мало не виштовхала чоловіка. На превеликий подив, той скорився без спротиву, видно, траплялось таке не вперше.

— Гаразд, — мовила по тому Вікторія, — поговоримо пізніше. Допоможи прибрати.

— Як знаєш, — стенив плечима.

Поки вона носила посуд, Максим розставив стільці, відчинив кватирку. Свіжий струмінь повітря, що ввірвався знадвору, дихнув йому провесною, терпкуватим запахом брості — будинок стояв на околиці, в саду, дерева тягнулися гіллям до самих вікон.

— То що, — відірвала його від думок Вікторія, — продовжимо наш диспут?

— Не треба, Віто, ти й так сьогодні нахвилювалася.

— Ти правильно говорив, Максиме, з приводу двох невідомих, яких еднає доля, — повела, незважаючи на його слова. — І щодо подальших їхніх стосунків, котрі цілком залежать од них самих. Так от... — Вікторія примовкла, певне, збираючись на думці чи шукаючи одваги висловити давно назріле. — Мені набридло бути солом'яною вдовою. По-доброму ти не розумієш, не хочеш розуміти, може, збагнеш так. Набридло! Як собі хочеш. Життя в мене одне, половини його вже нема. Яка перспектива? Чекати, поки тобі остогиднуть ті досліди?

Кришук покрутив головою, що, певне, означало: не остогиднуть, та Вікторія іншого й не чекала.

— Вибирай! — категорично заявила. — Або Перетоки, бурлакування, або я, місто, домівка...

— Заспокойся, Віто... Я тебе не розумію. Відколи все, чим я живу, стало тобі чуже? Мені дивно...

— А мені дивно, що ти, маючи такі можливості, заслуги, фронтовик, і сидиш у якійсь дірці, де навіть кіно буває раз на тиждень і то на замовлення. Це тебе не дивує?

— Досі у нас були одні принципи, — сказав Максим.

— Ну й принципуй.

Кришук розвів руками.

— Усе ж мені це зрозуміло, Віто, що могло статися... Мовчала. Потроху знімала з себе вбрання та прикраси.

— Чого ж мовчати? — вів далі Максим. — У житті всяк буває. Краще по-чесному.

— Пізно вже, — обізвалася зрештою. — Я, мабуть, збожеволію, Максиме, од усього цього, постійних думок про тебе. Встаю — думаю, лягаю — думаю... Як ти там, що ти там?.. Людей зібрала, аби хоч трохи тебе розважити. А ти... Чому затримався?

— Холодом прихопило пшеницю...

— Ну от. Якийсь колосок тобі дорожче сім'ї.

— Не дорожче, Віто. Йдеться не про колосок, а про хліб. Людям бракує його...

— Знаю, знаю: людям бракує того, людям бракує іншого... А нам з тобою, бач, нічого не бракує. Все у нас є, всім ми задоволені. — Вона розпустила волосся, перев'язала на потилиці, домовила втомлено: — Давай краще спати.

А в ліжку, притиснувшись до нього, зашепотіла на вухо:

— Максимку... що я тобі скажу... У нас буде... дитина... Синочок або донечка... Ти на мене не сердися?

Мовчки поцілував ув очі і відкинувся, ніби тільки тепер відчув, як він смертельно втомився.

31

Василя незабаром з лікарні виписали, проте в рейс не пускали, тримали на бюлетені, і він, повертівшись побіля Ніни, що працювала вже з своїми друзями-мулярами на другому поверсі, аби не гаяти часу, порався по автогосподарству. Та якщо це було цікаво вранці чи ввечері, при товаришах, то вдень, коли вони роз'їжджалися, самому сидіти серед залізничного великого задоволення не давало, і Василь, коли не йшов до Перетоків, пикав зеленими околицями інститутського містечка.

Одного разу він натрапив на братську могилу, до якої вивела його мощена плитами доріжка. Василь обійшов її, обдивився зусбіч. Ось тут, у цім обгородженім низеньким царканчиком квадраті, лежать останки близько двадцяти солдатів і офіцерів. Десь кожен з них народився, босоногим хлопчиськом гасав луками та берегами, любив купатися на чистоводді, гратися на осонні чи сидіти в затінку яворів. А потім... потім війна й оце — «невідомий», «невідомий», «невідомий»... Дивно, як могло тра-

питися отаке в наш час! Людина жила, всі її знали, раптом — «невідомий». Можливо, й із сусіднього села чи району. Там його ждуть, шукають хоч якихось слідів, а він лежить поруч — «невідомий».

«Ніхто не забутий, ніщо не забуто...» Досі, зустрічаючи в газетах чи книжках ці слова (або ще: «Може, хто-небудь що-небудь знає...»), напівбайдуже проминав їх, не надавав значення, а воно ж оп який у них зміст! Тридцять літ люди шукають своїх батьків, матерів, братів чи сестер, жадають бодай найменшої звісточки. «Може, хто-небудь що-небудь...» Якої ж треба віри, якого терпіння! Важко збагнути.

Повертався повз школу — занять уже не було, ішли останні екзамени у старшокласників, на подвір'ї незвично тихо. Крізь розчинені двері заходили й виходили люди в замощених вапном комбінезонах — розпочинався ремонт, пора, якої він, Василь, бувало, найбільше не любив.

Біля ворітєць стояло кілька чоловік, Василь одразу пізнав серед них Віру Іванівну. Вона так само помітила його, відділилась од гурту.

— Чому не заходиш, Василю? — запитала турботливо.

Василь зніяковів, кров ударила йому в лице.

— Так, — сказав непевно, — якимось не випадало. Батька бачив, говорив, а... щоб заходити — мови не було.

— Ну от, — журливо мовила Віра Іванівна, — мови не було... Бачилися... Крім Максима Никоновича, є я.

Василь глянув на жінку, що була йому матір'ю й не матір'ю, мачухою й не мачухою і до якої він ще з першої зустрічі пройнявся симпатією, запитав:

— Як Галинка, пише? Не скучас?

— Пише, вона в нас така, що ніде не скучатиме. Заводійка. Ніну вчора бачила, — раптом змінила тему розмови. — Гарна дівчина. Гляди її, Василю.

Василь не знайшов, що відповісти, тому по паузі мовив:

— Тільки що був на могилі. Там поховані й колишні працівники станції. Вони що, тут і загинули?

— Ні, їх могила тут символічна, поховані вони хто де, — сказала Віра Іванівна. — А на станції під час війни діяла група месників, дехто з підпільників також загинув, але похований на кладовищі. До речі, про це добре знає Максим Никонович. Зайдемо, він усе розкаже.

Василеві здалася навіть доречною така нагода, тому опиратися не став.

Максим Никонович був уже вдома.

— Василя цікавить, що то за працівники станції, імена яких значаться на братській могилі,— сказала Віра Іванівна, коли вони привіталися.

— Гуляв оце і натрапив,— домовив Василь.— Ти їх знав, хто вони такі?

— Усіх не знав, певне, їх було покликано до армії раніше, а Куйбиду знав. Старший науковий працівник, кандидат наук, гіллясту пшеницю виводив. До війни нею захоплювалися, він так само.— Крищук прибирав зі столу газети, академічні вісники, що їх, мабуть, переглядав, переставив на середину вазочку з польовими та луговими квітами.— Взагалі тобі не вадило б краще познайомитись з нашим інститутом,— сказав.— Тут багато цікавого. Узяти хоча б те, що під час війни діяла підпільна група, допомагала полоненим нашим бійцям з місцевого концтабору і партизанам. Отак!

— Боролися всі, хто де був, хто як міг, це нам на уроках розповідали.

— Ніякими уроками не охопити всього, що коїлося. Мабуть, не одному поколінню істориків доведеться досліджувати. Що не людина — то герой, подвиг. На фронті, в тилу — все одно. Ось ви, молоді, твердите, що нема де себе проявити, нема місця для справжнього подвигу, мовляв, Корчагіни та Матросови можуть народжуватися тільки в особливих, виняткових умовах.

— Твердимо,— мовив Василь.— Цілина минула, на БАМ усіх не беруть...

— А що таке подвиг? — допитливо глянув на сина Крищук.

— Ну, почалося! — зауважила Віра Іванівна.— Ріж хліб.

— Так от,— виконуючи її прохання, вів далі Крищук.— Подвиг — це вчинок, здійснений у момент крайньої необхідності, в критичний момент. Можеш вважати, що і твій вчинок...

— Порівняв! — перервав його Василь.— Звичайна випадковість.

— Випадковість звичайна, однак повівся ти в ній по-особливому. У тому й суть героїзму, що проявляється він досить часто в буденних, зовсім ніби не виняткових обста-

винах. І це добре, що ти спокійно оцінюєш свій вчинок. Чи, може, хизуєшся?

— Було б чим! Подумаєш — землею привалило.

...По обіді Кришук, хоч у нього й були нагальні справи, сказав, що має трохи вільного часу, залюбки покаже Василеві своє господарство.

Василь погодився на батькову пропозицію. З якогось часу його почали цікавити й незвичайний заклад, про діяльність якого не мав найменшого уявлення, і сам процес відбору та виведення сортів, і той, хто все це об'єднує, координує, спрямовує, тобто батько, донедавна далекий, незрозумілий, у чомусь перед ним, Василем, винний, а нині... Втім, що ж сталося за цей порівняно короткий відтинок часу? Що спричинило до тієї цікавості? Відповісти на це запитання Василь ще не міг, однак відчував, що щось таки сталося, щось у нім зрушилося в батькову сторону. В усякім разі, цей, на перший погляд суворий, можливо, трохи сухуватий чоловік, про якого йому стільки говорили всілякої всячини, насправді не такий уже й черствий та бездушний...

Відкриття це, хоч Василь уперто ним нехтував, усе більше привертало увагу, і зараз, ідучи поруч людини, якої воно стосувалося, хлопець мимоволі подумав про те, що, зрештою, помилятися може кожний, на це є свої причини, — важливий остаточний результат. А результат нині на користь батька. Та й його, Василеву.

Невеликий, скромно умебльований зал вабив затишном, якимсь степовим снокоєм. Може, через снопи пшениці, жита і кукурудзи, що стояли по кутках, широкого формату кольорові фотографії — поля, дослідні ділянки, гіллясті яблуні з червонобокими плодами, пасіка, просто краєвиди... Люди серед цього привілля здавалися здоровішими, дужчими, якимись навіть святковішими, ніж їх щодня бачив Василь. Ось і він, батько: серед пшеничного лану, в солом'яному брилику, колосся сягає йому до грудей, поруч Багрій, Сторчак. Господарі хліба. І ще: зелені квадрати ділянок, за якими лиш сходить сонце, і Кришук — босий, заросений, радісний...

Василь дивився, усміхаючись.

— Подобається? — підступив Максим Никонович.

— Гарне фото. Ти тут — як бог при сотворінні світу.

Зайшла секретарка, покликала Крищука до телефону. «Складне воно, життя, — думалося Василеві. — Ніби все

просто, звичайно... Та ж земля, те ж сонце — як тисячі, мільйони літ. І людина ніби та сама,— отак, певне, стояв колись, радіючи першим сходам, прадавній предок...»

Увагу привернула схема, що висіла на чільному місці: карта світу, Перетоки, а од них, наче проміння, стрілки-вказівники. Союзні республіки, Західна Європа, Америка...

— Країни, куди йде наше насіння,— почув позаду себе жіночий голос і обернувся: Надводнюк! — Максим Никонович зайнятий,— пояснила,— попросив мене супроводити вас.

— Ніби я — іноземець? — усміхнувся Василь.— Сам не побачу?

— Такий порядок. Гість є гість... Зверніть увагу на цифри,— показала на карту.

Цифри справді вражали. Мільйони й мільйони гектарів займають перетоцькі пшениці! По всьому світу.

— Тепер я розумію, чому вас називають хлібною столицею,— сказав Василь.

— Так, тут наочно видно шляхи наших сортів,— з відчутною гордістю пояснила жінка. Вона ще хотіла додати, з чого все починалося, розповісти про оті зерна, привезені колись його, Василевою, матір'ю з евакуації, та промовчала, згадала, що він, певне, знає, мабуть же, йому про це розповідалося вдома.

— Марто Миколаївно,— звернувся Василь,— батько багато розповідав про вас як про вчену, він захоплений вашою роботою, вважає її подвигом. Що все-таки змусило вас взятися за цю справу?

— От бачите,— мовила жінка,— ви й свій, а задаєте питання, мов іноземець. Що значить — змусило? Кожен вибирає в житті фах за своїм уподобанням. Батьки мої хлібороби здавна, то чому й мені не вести їхню лінію.

Василь дивився на її дужі, загорілі руки, міцну поставу, смагляве, красивого профілю обличчя з ледь розкосими карими очима, йому було приємно, що саме ця жінка, ця людина виявилася вірним батьковим однодумцем, не зігнулася під тягарем невдач, що випали на її долю і без яких немислима кожна велика справа.

— Важко буває?

— Що говорити? Та коли вже тоді, як гиніли на полях, витримали, то зараз ніякого порівняння. Максим Никонович просив показати вам лабораторії,— додала.

Вона завела його до хімічної лабораторії, де за мікроскопом, біля пробірок з різними розчинами працювало кілька дівчат. На столі, що стояв посеред кімнати, лежали прямокутної форми кілька невеличких золотистих хлібин.

— Ось маєте,— взяла одну з них Надводнюк,— це з «переможної». Мало просто вивести сорт, треба, щоб він відповідав усім державним стандартам — і як зерно, і як продукт харчування.

Раніше Василеві здавалося, що весь клопіт селекціонера — в безперервному відборі, висіванні та схрещенні різних сортів, а воно он як! Тут ціле виробництво! Підприємство з новітнім обладнанням, могутня, покликана удосконалювати хліборобську справу лабораторія, що одним кінцем глибоко входить у науку, теорію, а другим — у землю, ґрунт, у безпосередню практику... Якої ж справді треба любові та самовідданості, щоб служити цьому?! Щоб домагатися, виборювати успіх навіть тоді, коли рік, два чи й більше тобі не таланить, не вдається, коли все ніби супроти тебе і ти один, з невеликим оцим колективом мусиш іти далі й далі, долаючи, здавалося б, нездоланне...

Увесь день Василь був під враженням несподіваної своєї екскурсії, яка розкривала йому не тільки таємниці батькового ремесла, а й людей, що з ним працювали, присвятили своє життя творінню найдорожчого — хліба.

А ввечері, як тільки залягли перші сутінки й над полями розлилась благословенна прохолода, він, ледь дочекавшись Ніни, захоплено оповідав їй про бачене.

Вони вийшли за виселок, попереду в місячнім сяйві горбатилася дорога, мріли пшениці та жита, широким розливом вихлюпуючись за обрій, бовваніли ажурні опори ліній електропередач.

— Місячна ніч,— горнулаась до нього Ніна.— Як у Куїнджі. Дорога, хутірець...

— Куїнджі? Не чув.

— Недавно виставка його експонувалася в Києві. Це щось казкове, дивишся — і не віриться, що намальовано... Така гама кольорів...

Раптом запідпадьомкали перепілки, потягло низовим вітерцем, що линув хтозна-звідки і, сп'янілий од степових пахоців, знесилено падав до ніг, колосся захвилювалося — шепіт пішов полями.

— Ой Васильку, стіймо,— зупинилася дівчина.— Я такого іще не бачила.

Йому й самому не доводилось. Бачив степ, розливи сонця над нивами, злогориві хвилі жита й пшениць, бузкове килиня квітучої конюшини... А щоб місячної ночі, при перепілках,— ні.

...Двоє стояли серед полів, у центрі всесвіту, світу, слухали шепіт колось, леління вітру, місячних променів, що струмували з-над хмар, двом було затишно, радісно на цій звичній землі, вони ніколи не бачили її такою відкритою, урочистою, гарною, вона здавалася їм простою, й величною, й напрочуд красивою.

— Васильку,— шепотіла дівчина.

— Тс-с...

То була казка, що її кожен має послухати в своєму житті. Раз і, можливо, назавше, але доконечно. Інакше душа його не знатиме насолоди краси, що дається од природи, єднання з землею і всім добрим на ній...

Десь далеко-далеко, по той бік Славути, ледь займався тихосвітній ранок, сріблястою курявою стелився угорі Чумацький Шлях, пахло хлібом, медами, трой-зіллям, а двоє вбирали в себе ту красу й добро, щоб потім творити те саме для людей.

32

Одного дня разом із службовою кореспонденцією секретарка подала Максимові Никоновичу невеличку бандероль, де нижче перетоцької адреси стояла київська, голосіївська, і чіткий, розбірливий підпис.

Радість охопила Крищука. Одіклавши всі інші папери, він хапцем розірвав конверта, дістав звідти книжку. «Максим Рильський. Наша сила». «І не забув! Згадав... Але звідки узяв адресу?..» На титулі книги об'ємистим поетовим почерком було написано:

Для Максима Крищука,
В кого жила не тонка,
Він і сіє, він і косить,
І науку він підносить...
Треба сила нам така!

І лист, короткий, на півсторінки,— певне, поет не любив писати листів або ж не мав для того часу. «Дорогий Максиме! — жадібно вчитувався Крищук.— Чулись ми,

що Ви знову воюєте на хлібному фронті. І що Вас критиковано. Тримайтеся. Гвардійцям не личить поступатися. Еге ж!.. Перепадеас й мені, так що ми в одній упряжці. А оце Вам — для моральної підтримки — «Наша сила». Перефразовуючи поетове, можна сказати: вона ж таки не вмере, не поляже! Даруйте за каламбур на титулі. І будьте здорові. Низенько вклоняється Вам моя дружина Катерина. Сердечно Ваш Максим Рильський. Приїздіть коли-небудь, поговоримо, згадаємо давнє».

«Ну й ну! — не випускаючи із рук книжки, заходив по кімнаті Крищук. — Коли те діялось, коли стрічалися...»

Хоч пора стояла й гаряча, весняна, — вибрав-таки часину і, будучи в місті, завітав до поета.

Будинок його стояв на високій порослій горі, край Голосіївського лісу, що підступав сюди з півдня густими шеренгами берестків, дубів та акацій.

Крутою стежкою, що відділяла ліс од молодого висілка, Крищук піднявся майже на верх гори і тут на новім, фарбованім у зелене паркані закримітив потрібний номер.

Поки пристоював, капловухий мисливський пес, певне, зачувши незнайомого, підбіг до нього, обнюхав, повертівся хвилинку й зник.

«Розвідка», — усміхнувся Максим.

Не встиг він ступити на подвір'я, як із-за хати, в супроводі того-таки пса, вийшов одягнений у кожух чоловік, і Крищук одразу пізнав у нім Рильського.

— Максиме Тадейовичу! — стиха, стримуючи радісне хвилювання, що раптом чомусь охопило його, гукнув. — Можна до вашої господи?

Поет підійшов, добрим, ледь примруженим оком глянув на прибульця і вмить посвітлів.

— Максиме!..

Чоловіки почоломкались, роздивлялись один одного.

— Радий вас бачити. Ніби й не змінилися, змужніли тільки.

— Час бере своє, — озираючи двір, сказав Крищук. — Гарно тут, далеко видно.

— На старість надумали власним кутком розбагатіти, — мовив Рильський. — Літа хилять до спокою.

— Такі вже й літа...

— А літа! Може, й невеликі, зате... Однак — ходімо до хати, — запропонував господар. — Там воно якось затишніше.

Молодий садок уже пахнув бростю, привітно вигойдувала легким злотавим віттям плакуча верба під парканом, з низу, від Голосіївського ставу, з лісу і, певне, аж із Дніпра дихало прохолодою, весняною свіжістю, що особливо відчутна перед теплом.

Будинок стояв на узвишші, підвладний вітрам та сонцю, фасадом обернений у двір, до вулиці, збоку мав ще один вихід — певне, господарський, чорний. Широкий, на всю довжину, коридор з вішалкою та чималим дзеркалом, простий килимок з нехитрим візерунком, на стінах літографії.

— Роздягайтеся, — сказав Рильський. — Зараз я скажу Катерині, вона десь по господарству, не чує, певне, або ж думає: хтось із своїх.

На хвилину він одлучився, а повернувся вдвох, з дружиною, трохи ніби старшою, гладенько зачесаною, — і з такими ж, як у чоловіка, добрими, лагідними очима.

— Оце тобі, Катре, Крищук. Той самий.

— Максим Тадейович часто вас згадує, — мовила Катерина Миколаївна. — Припали ви йому до душі.

— Спасибі, — шарівся од похвали Максим Кононович, — я вдячний долі, що звела нас на тяжкій тій дорозі. Той вечір запам'ятався мені на все життя.

Простора вітальня, що вікнами виходила в садок, обставлена просто, але зі смаком. Нічого зайвого, крикливого, що б дратувало зір.

— Катерино Миколаївно, — удавано офіційно звернувся до дружини Рильський, — гість з дороги, не личить нам з тобою байками його частувати.

— Дякую, я недавно з-за столу, до своїх заїздив.

Рильський глянув на гостя осудливо — лукавим оком, усміхнувся:

— Невже думаєте, що могло бути по-вашому? — І, певне, аби відвести од цієї розмови увагу, додав: — Поки там що, гляньте картини. Ось Васильківський...

Крищук уже помітив полотна, віддав їм належне, однак вони в нього, не вельми компетентного в тонкощах живопису, не викликали захоплення, що так відчувалося в тоні господаря. «Весна на Україні», «Ранок», «Отара в степу», «Козача левада»...

— Оригінали?

— Авжеж! Виняткової сили художник, можна сказати, божого дару. — Певне, він кохався в мистецтві, гово-

рити про це було для нього особливою приємністю. Максим Тадейович затягнувся, з насолодою пихнув димком і хотів було вести мову далі, як задзвонив телефон. Господар нехотя взяв трубку.

— Ви, Андрію? Не можу, друже, не можу. Гості... Хто? Приїздіть, побачите, гарні люди... Ні, не письменники, але творці... Поети праці... Жду.— Скінчивши говорити, додав: — Малишко, не сидиться йому, зараз приїде.

Господар закурив, знову звернув погляд до картин.

— А взагалі — винятковий художник! Скільки їздив, де не бував, а рідна земля була йому наймиліша. Завше, повертаючись з мандрів, ще з більшою насолодою писав оці хатки, дерева, вітряки, прочан на дорогах чи й просто степ... До того ж співак і музика був пречудовий, на схилі літ працював під акомпанемент якогось бандуриста чи лірника, — усміхнувся. — Дивак! Хоча, коли подумати, ні. Пісня чи гра ніби доповнюють його картини. Дивися на них, і здається — ось-ось зарокочуть струни, поллеться сумовита та бадьора мелодія...

Невеликі розміром, писані натхненною рукою полотна ніби по-новому розкривалися, ширшали перед Крищуком, виходили за рамки, ставали реальністю, — бачив і степ той у воронцевім квіту, і леваду, наче в них, на Деснянщині, і весняні проталини — здавалось, ось-ось визирнуть там трав'янисті кущики озимини чи з'являться проліски і білі хатки на пригірку, що наче посходилися, стали погрітися на осонні... «Земля завжди вабить людину, — подумалось. — Певне, в тому і полягає її сила, що ми без неї не можемо. Земля і люди на ній — основа основ, начало усіх начал».

Зайшла Катерина Миколаївна, поставила на стіл кришталеву вазу з яблуками.

— Частуйтеся.

Коли за нею зачинилися двері, Максим Тадейович змовницьки підморгнув гостеві:

— Тепер ми з вами, Максиме, причастимось.— Він видобув десь з низу серванта невелику карафку з брунатного кольору рідиною, дістав чарочки, налив.— Беріть. За вашу стійкість. І за терпіння.— Випили, і господар поставив нашії назад. Цигарка пригасла в його руці, Рильський розкурив її, пахнув димком, глянув на Крищука.— То, кажете, перепадає од доброзичливців?

— Не дають скучати, — усміхнувся той.

— Не дають, — замислено повторив Рильський. — В яку тільки личину не наряджаються, ким тільки не виставляються в лиховіснім своїм пасталаканні.— Чоло його охмарніло.

На доріжці від воріт з'явилася постать, і господар, що час од часу позирав туди, затримав на ній погляд.

— Малишко приїхав, — сказав спокійно-радісно. — Подивіться, як він іде. Енергійно, рвійно... Такий і в поезії.

У коридорі загувало, двері раптом розчахнулися,— молодий, розпашілий, трохи розкосий в очах чоловік, як був — у пальті — ступив до кімнати.

— Добридень у вашій хаті. — Вони поручкались, і Рильський відрекомендував гостя.— Союз серпа і музи? — вітаючись із Крищуком, жартома кинув Малишко...— Бував я у Перетоках ще до війни.

— Треба знову приїхати,— у тон йому сказав Максим Никонович.

— Хоч зараз, машина чекає, Максиме Тадейовичу!

— Ви — наче кінь отой застояний,— мовив Рильський.

— Не можу, коли надворі весніє, із стріх вода капле. Чули: удосвіта гуси летіли? Я аж прокинувся.— І при-тишено: — Гайда на годинку! Поки спохватяться, ми й вернемось. До Дніпра й назад.

Крищук усміхався, господар зосереджепо курич, Малишко неспокійно ходив по кімнаті.

— То що, Максиме? — врешті обізвався Рильський.— Послухаємось цього невсидька, гляцемо, як скресас Дніпро?

Максима Никоновича охопив якийсь дивний настрій, що був, мабуть, оддзвоном не такої й далекої молодості, пори, коли над подібною пропозицією ніхто б не роздумував. Йому справді раптом забракло Дніпра, тієї провесни, запахло йому нараз мандрівкою, мовби мало у житті стоптав чобіт, набив мозолів.

Навшпиньки вислизнули з будинку, за хвірткою їх підхопило авто, гаєм, повз корпуси сільгоспакадемії помчало до Дніпра.

За кільканадцять хвилин були на дніпровій набережній. Ріка скресла, шурхотіла кригою, несла її поважно, наче дари далекому морю, що мало прийняти їх цілими та неушкодженими. Крижини терлися, чіплялися за лозяки, на якусь хвилину зупинялися, ніби перепочивали,

і мащували далі. В розривах між ними каштаново одсвічувала вода.

— Коли б ви й де отак помилувалися? — сказав Малишко.

— Ви, Андрію, не виправдовуйтеся, — мовив на те Рильський, — ви своє зробили...

— Зате ж краси якої надивимось!

— Мені оце — мов тому циганові, що за кумпанію батька зрікся, — засміявся Крищук. — Але нічого, я справді вдячний за таку приємність.

По той бік річки, на безлюдді, сонно мрів Труханів острів. Густа, непроглядна влітку зелень видавалася нині сірувато-коричневим килимом, накинутим та так і забутих осінню.

— «Але я знав, — почувось раптом, і Крищук обернувся на голос Рильського, — що до народу наш голос, друзі, долетить, що дніпрову недовго воду лихovorожим коням пить».

— Сильно, Максиме Тадейовичу, — поспішив запевнити Малишко.

— А ви що ж гадали? — одігнавши спогади, глянув на нього поет. — Чи наше слово прибідніло, чи пера наші затупились?

— Крий боже, — заперечив Андрій Самійлович. — Просто кажу: сильно.

З гущавини звіринецького лісу, з печерських пагорбів здіймалися і наче линули в височину лаврські верхи. Полудневе сонце підсвічувало їх з потойбіччя, яснило прижухлу позолоту, шпилі здавались невагомі, легкі, ніби іграшкові.

— Уявляєте, яких це коштувало зусиль і вмінь? — вів далі Рильський. — Розумом не осягнути. Таке підвладне людям мужнім і на диво кмітливим.

— І фашист хотів усе це загарбати, — стиха мовив Малишко. — Безумство, маячня!..

Крищук милувався краєвидом, слухав, а думкою чомусь витав розгаслими своїми шляхами, полями, де гримотіли бої, і нинішніми, хлібородними, де йдуть на бій тисячі таких, як він; не вбачав якоїсь прямої залежності між оцим, казково-мрійним, напівфантастичним, і своїм, реальним, все ж усвідомлення давнини, одвічності, талановитості народу сповнювало серце гордістю.

Василя і ще кількох прикомандированих водіїв відкликали до міста, і молодий Крищук, в душі жалкуючи за всім добрим, що дали йому за цей час Перетоки, ополудні, напередодні від'їзду, пішов до канцелярії оформити документи. Тулика десь не було, він ось-ось мав з'явитися, і Василь присів знічев'я на лавиці під старим кленом. Надворі стояла задуха, відчувалося наближення жнив — безвітря струменіло пахощами хлібів, трав, спілих вишень і білого наливу, різноцвіття, які линули од полів, байраків і луговин, од садів, що широким рутяним поясом оперізували Перетоки, одним кінцем підступаючи до інституту.

У затінку було приємно: розімлілі на сонці, солодко пахли троянди, юнак відкинувся на спинку, зщепив на потилиці пальці... От і ще один невеличкий етап його життя, етап у неповних півтора місяця. Що ж дав він йому, Василеві, чим збагатив розум і душу? Адже так, здається, стоїть питання: що ти набув у житті, чим примножив свій досвід, як думаєш скористатися ним на майбутнє?

Взяти хоча б... ну найпростіше: оцю галявинку, цей мініатюрний порівняно з довколишньою неозорістю клапоть землі з підстриженою травицею і куцями жасмину. Досі він, Василь Крищук, дивився б на неї, ту галяву, як на місце, де можна посидіти, пограти в карти. Нині ж і галява, і садок, і все довколишнє, виходить, сприймається ним як дароване природою благо, котре треба плекати, берегти, охороняти і для себе, і для майбутнього. І розумінням цього він завдячний Перетокам, часові, проведеному тут, людям, з якими подружився, які були щирими приятелями, порадиниками, побратимами. Насамперед батькові. Нічого критися: їхав сюди з насторогою, хоча й з таємним бажанням побачити, пізнати людину, що доводиться рідною, найріднішою...

Позаду почулися легкі, певне, жіночі, кроки. Не встиг обернутися — поруч стояла, усміхалася Марта Миколаївна.

— Так он хто відсиджується в холодках, — мовила тихцем, з ледь прихованою радістю.

— Тулика жду, — важко підвівся Василь, — документи треба оформити.

— Які?

— Відрядження, дорожній лист. Іду од вас.

Очі жінки умить розширилися од подиву.

— Не сподобалося чи якась інша причина?

— Відкликають. Наше діло таке.

— І вам не хотілося б побути тут іще?

— А що особливого? — вихопилося у Василя. — Що Перетоки, що Корсунь чи якась Недригайлівка — все одно крути бублика, витискуй кілометри...

Одвела погляд, стиснула обіруч снопик дорідної пшениці, що несла з поля, і тут тільки Василь побачив, які в неї гарні, — по-жіночому повнуваті, ніжні, хоча й пересмаглі на сонці, на вітрах руки. Ставна, дужа, в простенькій косинці, що пеленала тугі пасма кіс, була ніби одухотвореним втіленням всієї цієї краси, доповненням її чи началом.

— А я гадала, — чомусь із жалем сказала Марта Миколаївна, — що ви тут з власної волі.

Тільки тепер до Василя дійшло, що не варто було так говорити про Перетоки, — насправді ж цього не думає, насправді вони йому не байдужі, не чужі, не далекі.

— Так, звичайно, — поспішив виправдатися, — мені тут подобається... люди гарні...

— Не треба, Василю, ви сказали те, що думали, що на душі. Я розумію... Мені просто хотілося, аби пожили тут довше, більше придивились до батька. Ви багато чого не знаєте, а він — свята людина, самовіддана, на таких земля тримається.

— О! — зрадів Василь. — А він те саме говорив про вас. На таких, мовляв, як ви, тримається...

— То він так, — зауважила. — Добрий, то й готовий роздати людям і талант свій, і славу. Коли б не Максим Никонович — чи піднялися б ми за якихось кілька років після тієї руйнації? Все його ентузіазмом, його руками та нервами. — Жінка поправила, здавалось, погладила колосся, додала: — Тепер самій не віриться, що крізь таке пройшли.

У її мові, словах вчувалося стільки щирості, вся вона світілася такою сердечністю та привітністю, що Василеві стало не по собі. Він, сам тому дивуючись, ладен був просити пробачення за щойно сказане... Однак готовність не означала для Василя дії, молити прощення він не наважився, — глянув тільки на Марту Миколаївну з особливою

якоюсь цікавістю. Чув про жіпку, бачив, — нічого виняткового, в роботі й роботі... Такою й ввійшла в коло нових, перетоцьких знайомих. А щоб отак, щоб слова її щемили серце та ще його, Василеве, — ні, цього не припускав.

— Це та, «переможна»? — кивнув на пшеницю, запитав, аби обірвати мовчанку.

— Вона, — радо відповіла. — Двадцять з лишнім років плекаємо її. Інший давно зоставив би в спокої, сорт виправдав себе повністю, а Максим Никонович шліфує його, вдосконалює, каже, сотню центнерів таки візьмемо.

— І як?

— Уже на підході. Бачите, яка вигналась! До п'ятидесяти зернин у колоску.

— Навіть зернини рахуєте? — усміхнувся Василь.

— Все починається із зернини. І все од неї залежить. Добірне зерно, здорове — і покоління, врожай будуть здорові. Закон природи.

Неясне для неї самої почуття збурювало Марту. Що це — нав'язне розмовою, споминами чи... схожістю на батька? Цупкий, непокірний чуб (у того, старшого, він тільки сивий, аж сизий), очі — великі, ніби мають вбирати весь світ, принаймні півсвіту, жилаві руки, здатні гнути підкови, — якось сказала Максимові, так засміявся: минули, мовляв, часи, коли займались дурницями... Ніби син в батька — не на добро. А що йому, Василеві, якого ще добра треба? Все перед ним — зважуй, вибирай... Сам творець своєї долі. Навіть не так: засаду її вже закладено, створено, за неї не треба платити, як платили батьки, — умій тільки тримати своє щастя, берегти його незаплямованим, чистим та примножувати, аби було що залишити в спадок.

— Треба йти, — сказала з жалем. — То що: до побачення?

Василь кивнув, мовчки потиснув простягнуту руку.

Крищук зібрав завідувачів відділів для оперативної наради, а оскільки Надводнюк не було, попросив її зайти, тим паче, що — про це його попередили — ось-ось мали дзвонити з Братіслави.

— Не терпиться товаришам, — між ділом кинув Дармограй, головний насінневик, людина літня, до всього

цікава, хоча й тугувата на вухо: в силу цієї своєї фізичної вади Дармограй завжди найближче сідав до директорського столу.— Кортить знати, як тут і що.

Людське слово без відгуку не лишається, Дармограя, може, й підтримали б, та тут зайшла Марта, і всі повернулись до неї, до сніпка пшениці в її руках.

— Вибачте, що припізналася,— сказала Марта і поклала перед Крищуком тугий пучок стебел.

— За такий подарунок можна й вибачити.— Максим Никонович підняв снопик, поставив на столі — важке, довге колосся враз розхилилось, розпалося під своєю вагою: — Спасибі, Марто.

Всі обступили стіл, кожному хотілося торкнутись пшениці, одразу визначити озерненість колоса, стиглість, твердість стебла — чи не ламке, не піддається виляганню, інакше, буває, і гарний, рясний урожай, а гине...

— Сорок дві! — повідомив хтось, устигнувши вилуццяти й підрахувати зернини.

— Малувато,— сказав Крищук.

— Але зверніть увагу,— кинула Надводнюк,— на величину зерен.

— Скоріш — на тенденцію до розгалуження,— додав Немерченко.— Гляньте,— звично, натреновано він розгортав колос, показуючи колоски-відростки: — Пшениця має властивості гіллястої — це варто в ній і далі розвивати.

Задзвонив телефон, розмова притихла. Марта присіла втомлено, лице їй пашіло од почуття втоми, хай і неповної, неостаточної, але перемоги, за якою підуть ще місяці й роки нових дослідів, експериментів, удач і тимчасових невдач; і од спомину, спогадів, навіяних випадковою зустріччю з Василем.

— Так,— скінчивши говорити по телефону, сказав Крищук,— товариші з Словаччини цікавляться «переможною», запрошують у гості.

— Це можна,— не задумуючись, ніби питання вирішене давно, сказав Тулик. Безпосередність і одвертість його викликали пошвавлення, доброзичливий сміх, однак Тулик на це не звертав уваги: — Діло, тоїсть, зроблено, можна й похвалитися і досвідом поділитися — чого ж?

— Я гадаю, товариші,— вів далі Крищук,— що саме Родіону Семеновичу Дармограю і слід поїхати. Ветеран нашого діла...

— Ні, ні, ні,— замахав руками Дармограй.— Який з мене дипломат, міжнародний діяч? Я тут, хай їде хтось інший... молодший. Марта Миколаївна.

— Марта Миколаївна само собою.

— Ото-то,— підхопив Дармограй.— А я — що? — Він і справді не любив далеких поїздок, за своє життя далі Москви, ВДНГ не був і бажання такого не виявляв.

— Це ми ще обміркуємо,— заспокоїв його Максим Никонович,— але готуватися треба,— глянув на Марту.— А зараз перейдемо до головного питання — участь працівників інституту у пропаганді новітніх досягнень сільськогосподарської науки...

Нарада тривала години півтори, після неї Марта затрималася, почекала, поки всі розійшлися.

— Їхати таки доведеться,— сказав їй Крещук.

— Василь збирається до міста. Назовсім,— незважаючи на його слова, мовила Марта.

— Назовсім? — перепитав Крещук.

— Документи оформляє.

— Нічого не казав.

— Певне, зайде, не може ж так, не попрощавшись.

— Може,— задумливо мовив Крещук.— Хоча ні — зайде...

Марта мовчала, дивилася, як Крещук ураз охмарнів, чомусь стало жаль його, такого великого, досвідченого, сильного й рішучого у вирішенні всіх інших питань, крім цього, свого, особистого. Згадалося, як потерпав, коли Вікторія з маленьким Васильком, Василиком, полишила його, подалася до міста, до батьків, як блукав ночами по полях, аби ніхто не бачив його розпачу... А вона бачила, і так само серце її бралось щемом, тільки нікому, навіть йому, не говорила, не виявляла, не показувала того... І глушив ті свої чуття роботою, працею, надривався в ній і йшов далі та далі...

Сльози нахлинули Марті на очі, і вона, аби не вказати себе, взялася опоряджати принесеного снопика, ставлячи його в куток, де вже були зразки інших сортів, інших пшениць.

— Ти от що, Марто,— нараз почула.— Я з Василем зустрінусь, він зайде неодмінно... А тобі треба підготувати статтю в плані сьогоднішньої розмови. Просили з газети.

Вона зрозуміла: крім діла, йому хочеться побути од-

ному. Людині час од часу треба лишатися наодинці з собою.

Марта вийшла, і Максим Никонович заходив туди-сюди по кабінету. Занило серце, і він ковтнув води, постояв трохи біля відчиненого вікна.

Знову задеренчав телефон. Дзвонили з райкому: сьогодні о двадцятій радіоперекличка з приводу підготовки до жнив; явка всіх членів бюро обов'язкова.

Крищук глянув на годинника — початок дев'ятнадцятої, до наради ще більше години. Треба побувати на будівництві, зустрітися з виконробом, дати наряд Туликові, переодягнутися, перекусити, бо на переклички, як завше, шитань збирається багато, тривають вони довго...

...Василь від'їздив раннього ранку, як тільки почало сходити сонце. Поля, дослідні ділянки, що підступали до самої садиби інституту, ще лежали в дрімоті, ще не вияснилася прибіта сутінню золотінь хлібів, не спала, поступаючись денній спеці, нічна прохолода.

На душі було неспокійно, наче він чогось не доробив, десь вчинив не так, як належало б.

Прибігла Ніна.

— Ідеш, Василюку? Гляди ж мені там.

— Подивлюся, — усміхнено мовив Василь.

Учора вони знову довгенько блукали околицями, дівчина була зажурена, певне, до ранку не зімкнула очей.

— Батька так і не знайшов?

— Він на радіоперекличці був, пізно повернувся.

Підійшли товариші, запускали мотори, на подвір'ї вився легенький запах пального.

— Ходім до канцелярії, може, він там.

Ступили кілька кроків, як з-за дерев, ніби з туману, виринула батькова постать. Помітив — гукнув. Серце Василеве чомусь зачатило, ніби зараз, цієї ось миті, мало відбутися щось незвичайне, що переверне, переінакшить усе його дотеперішнє, наповнить його новим змістом.

— Доброго ранку, — просто сказав Крищук і наче аж байдуже подав синові руку. — Ідеш уже?

Крищук відкинув пасемце волосся, що, мабуть, зачеплене гілкою, звисло над очі. Був зарошений, втомлений, проте у ледь стьмянілім, пригаслім погляді теплився рахманний спокій.

— Іду, батьку.

— Ти проведеш його, Ніно? — запитав дівчину.

— Ні, я...

Неспіхом підійшли до машини, і, вже коли той сідав, Крищук сказав Василеві:

— Хай щастить. Та будь пильний, сину, дорога повна несподіванок.

Василь усміхнувся, вдячно махнув рукою.

Машина рушила, збивши хмарку ще важкуватої, звільглої куряви, легко понеслася подвір'ям. При виїзді Василь обернувся, гукнув невідомо до кого:

— Я скоро вернуся!

Ранньої осені, коли з лугів потягне легкою остугою, а на отави, на капусти впаде перший туманець, у степу, на узліссях, зацвітає розрив-трава. Крупні золотисто-жовті, з оранжевим відтінком квіти недовго вигойдуються на тугих, соковитих стеблах,— за тиждень-півтора вони в'януть, на їхньому місці утворюються продовгуваті коробочки. Визрівши, коробочки стають надто чутливі, варто торкнутися їх, схилити вітром,— як ті вибухають, тріскаються, розбризкуючи вусібіч зернята. За це розрив-траву називають непокірною, розпорсником, не-руш-мене...

Крищук обачно зриває плодик, ледь перекочує на шкарубкій долоні, кошичок лопається, і лице Максимове освітлюється доброю втіхою. Він любить цю квітку, за що саме — не знає. Може, за невибагливість, чіпкість до життя, завзятість і впертість, з якою вона утверджується, а може, за непокору, спротив насильству й злу на землі, супроти яких він, Максим Крищук, стояв, стоїть і стоятиме допоки віку.

